

๓.๔ คัมภีร์อรรถกถา อธิบายบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร

๓.๔.๑ เอวมเม สุตัง

เอกั สมยั

ภควา กุรุสุ วิหริติ

กมฺมาสทฺทมมํ นาม กุรฺนํ นิคโม. มีนิคมของชาวกุรุ ชื่อว่า กัมมาสทัมมะ

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

ในสมัยหนึ่ง

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกุรุชนบท

คัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั้อธิบายว่า

กุรุสุ วิหริตีติ กุรฺนามกา ชานปฺทโน
ราชกุมารรา. เตสํ นินฺวาโส เอโกปิ ชนปฺโท
รพฺพหิสทฺทเทน กุรุติ วุจฺจติ.^๑

ตตฺถ ปุพฺพวิเทหโต อาคตมฺนุสฺเสหิ
อาวสิตปฺปเทโส ตาเยว ปุริมสญฺญาย วิเท
หฺรฏฺฐนฺติ นามํ ลภิ.

อมรโคยานโต อาคตมฺนุสฺเสหิ อาวสิตปฺ-
ปเทโส อปรนตชนปฺโทติ นามํ ลภิ.

อตุตฺตรกุรุโต อาคตมฺนุสฺเสหิ อาวสิตปฺป
เทโส กุรุรฏฺฐนฺติ นามํ ลภิ.^๒

พหุเก ปน คามนิกมาทโย อุปาทาย
พหุจฺเจเนน โวหเรยฺยุหนฺติ.

เตน วุตฺตํ กุรุสุ วิหริตีติ.

บทว่า กุรุสุ วิหริติ ความว่า ชนบทแม่
แห่งหนึ่ง เป็นที่อยู่ของราชกุมารผู้อยู่ใน
ชนบทชื่อว่ากุรุ เขาเรียกว่ากุรุ ด้วยคำที่
แผลงไปจากคำเดิม

ถิ่นที่มีคนมาจากบุพพิเททวิปออาศัย
อยู่ ได้นามว่า วิเทหรัฐ ตามชื่อเก่านั้นเอง.

ถิ่นที่มีคนมาจากอมรโคยานทวิปออาศัย
อยู่ ได้นามว่า อปรนตชนบท

ถิ่นที่มีคนมาจากอตุตตรกุรุทวิปออาศัยอยู่
ได้นามว่า กุรุรัฐ

แต่คนทั้งหลายเรียกด้วยพหูพจน์โดย
หมายถึงบ้านและนิคมจำนวนมาก

เพราะเหตุตั้งที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านพระ
อานนท์ จึงกล่าวว่าประทับอยู่ที่หมู่บ้านกุรุ
ทั้งหลาย^๓

^๑ มัชฌิมนิกายกฐกถา (ปปัญจสูทนี ๑) หน้า ๓๘๓

^๒ มัชฌิมนิกายกฐกถา (ปปัญจสูทนี ๑) หน้า ๓๘๕

^๓ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั

เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๖๓๑

๓.๔.๒ กมฺมาสธมฺมํ

เอตเทวานามิ ภูมฺมวจนเนน กสฺมา น
วุตฺตนฺติ.

อวสโนกาสโต.

ภควโต กิร ตสฺมี นิคเม วสโนกาโส
โกจิ วิหาโร นาม นาโหสิ.

นิคมโต ปน อปกฺกมฺม อญฺญตรสฺมี
อุทกสมฺปนฺเน รมณียเ ภูมิจาคเ มหา
วนสณฺโฑ อโหสิ.

ตตฺถ ภควา วิหาสิ ตํ นิคมํ โคจร
คามํ กตฺวา.

ตสฺมา เอวเมตฺถ อตฺถเ เวทิตพฺโพกฺกุ
สุ วิหริติ กมฺมาสธมฺมํ นาม กุรฺนํ นิคโม.
ตํ โคจรรคามํ กตฺวาติ. กมฺมาสธมฺมํ นาม
กุรฺนํ นิคโม. ตํ โคจรรคามํ กตฺวาติ.^๔

ถามว่า เหตุไฉนท่านจึงไม่กล่าวซึ่งนิคมที่อยู่
อาศัยกันแห่งนี้เท่านั้นไว้ด้วยสัตตมวิวิภตติ ใน
คำว่า กมฺมาสธมฺมํ นั้น

แก้ว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มี
โอกาสที่จะประทับ

ได้ทราบว่ามีวิหารอะไรที่เป็นโอกาสให้
พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับในนิคมนั้น

แต่ห่างออกจากนิคมไปได้มีไพรสณฑ์ใหญ่
ในภูมิภาคแห่งหนึ่ง สมบูรณ์ด้วยน้ำเป็นรมณีย
สถาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับที่มหาไพร
สณฑ์นั้น ทรงเอานิคมนั้นเป็นโคจรรคาม (เป็น
บ้านสำหรับรับบิณฑบาต)

เพราะฉะนั้น ควรเข้าใจความหมายในเรื่องนี้
ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับที่หมู่บ้าน
กुरु ทรงเอานิคมของชาวกुरुที่ชื่อว่ากัมมาสธมฺม
เป็นโคจรรคาม.

^๔ที่ขมกกายฎฐกถา (สุมังคลวิลาสินี๒) หน้า ๑๓๐

๓.๔.๓ บาลีว่า เอกายโน อัย ภิกขเว มคโค

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้ เป็นทางสายเอก

อรรถกถาสุมงคลวิลาสนี้ อธิบายว่า

เอกายโน อัย ภิกขเว มคโคติ กสมภาควา อิหํ สุตตมภาสิ. กุรุรภูจวาสีนํ คมภีรเทศนาปฏิคคทณสมตถตตาย.

กุรุรภูจวาสีโน กิร ภิกขุภิกขุณีโย อุปาสกอุปาสิกาโย จ อุตฺตสปายาหิ สมปนฺนตตาทสฺส รฏฺฐสฺส สปปายอุตฺตปจฺจยเสวเนน นิจฺจํ กลลสรีรา กลลจิตฺตา จ โหนฺติ.

เต จิตฺตสรีรกลตตาย อนุคฺคหิตปณฺญาพลา คมภีรกถํ ปฏิคฺคเหตุํ สมตถา โหนฺติ.

เตน เตสํ ภควา อิมํ คมภีรเทศนาปฏิคคทณสมตถตํ สมปฺสสนฺโต เอกวีสติยาจาเนสุ กมฺมฏฺฐานํ อรหฺตเต ปกฺขิปิตฺวา อิหํ คมภีรตถํ มหาสติปญฺจानฺนํ สุตฺตํ อภาสิ.

ยถา หิ ปุริโส สุวณฺณจงฺโกฏฺกํ ลภิตฺวา ตตฺถ นานาปุปฺพานิ ปกฺขิปเยย. สุวณฺณมณฺฑลํ วา ปน ลภิตฺวา สตฺต รตนานิ ปกฺขิปเยย. เหวํ ภควาปิ กุรุรภูจวาสีปรึสํ ลภิตฺวา คมภีรเทศนํ เทเสสิ

เตเนเวตฺถ อณฺฎานิปี คมภีรตถานิ อิมสฺมี ทิฆนิกายเ มหานิทานํ. มชฺฌิมนิกายเ สติปญฺจานํ สาโรปมํ รุกฺโขปมํ รฏฺฐปาลํ มาคณฺฐิตฺยํ อาเนณฺชสปปายนฺติ อณฺฎานิปี สุตฺตานิ เทเสสิ

อปิจ ๓ สฺมี ชนปเท จตฺสฺโส ปรึสา ปกตฺติยาเว สติปญฺจานภาวนานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ.

เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระสูตรนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียว. เพราะชนชาวแคว้นกุรุสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งได้

เล่ากันว่า ชาวกุรุ ไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี และอุบาสกอุบาสิกา มีร่างกายและจิตใจสมบูรณ์ อยู่เป็นนิจ ด้วยเสพปัจจัยคือฤดูเป็นที่สบาย เพราะแคว้นนั้น สมบูรณ์ด้วยอุตุสัปปายะ

ชาวกุรุนั้น มีกำลังปัญญาอันร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์อดหนุนแล้ว จึงสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ได้

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเห็นความเป็นผู้สามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งอันนี้ จึงทรงยกกัมมัฏฐาน ๒๑ ฐานะ ใส่ลงในพระอหัตต ตรัสมหาสติปัญญาสูตรที่มีอรรถอันลึกซึ้งนี้ แก่ชาวกุรุเหล่านั้น.

เปรียบเสมือนบุรุษได้ผอบทองแล้ว พึ่งบรรจงใส่ดอกไม้ นานาชนิดลงในผอบทองนั้น หรือว่าบุรุษได้หีบทองแล้ว พึ่งใส่รัตนะ ๗ ลงฉันใจ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าฉันนั้น ทรงได้บริษัทชาวกุรุแล้ว จึงทรงวางเทศนาที่ลึกซึ้ง.

ด้วยเหตุนี้แล ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงพระสูตรอื่นอีก มีอรรถอันลึกซึ้งในคัมภีร์ที่ฌนิกายนี้ ก็คือมหานิทานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ก็คือสติปัญญาสูตร สาโรปมสูตร รัฏฐปาลสูตร มาคณฐิตยสูตร

อนึ่ง บริษัท ๔ ในแคว้นกุรุนั้น ต่างประกอบเนื่องๆ ในการเจริญสติปัญญาอยู่โดยปกติ

อนุดมโล ทาสกมมกราปิ สติปัฏฐาน-
ปฏิบัติยตุตตเมว กถิ กถนุติ. อุทกตติตถสตุ
ตกนตตณฏจนาทิสฺปิ นีรตถกถา นาม
นปฺปวตฺตติ .

สเจ กาจิ อิตถิ อมม ตฺวํ กตริ
สติปัฏฐานํ มนสิการโอสฺสิติ ปุจฺฉิตา น กิณฺจิติ
วทิตฺ. ตํ ครหนฺติ ฐิตถุ ตว ฐีวิตฺ. ฐีวมา
นาปิ ตฺวํ มตสทิสฺสชาติ.

อถ นํ มาทานิ ปุณฺ เอมกาสีติ
โอวทิตฺวา อณฺณตริ สติปัฏฐานํ อุกคณฺ
หาเปนฺติ. ยา ปน อหิ อสุกํ สติปัฏฐานํ
นาม มนสิการโอสฺสิติ วทิตฺ. ตสฺสา สาธุ
สาธุติ สาธุการิ ทตฺวา สฺฐีวิตฺ ตว ฐีวิตฺ.
ตฺวํ นาม มนุสฺสตตํ ปตฺตา. ตวตถาย
สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุปฺปนฺโนติ อาทิตฺ
ปัสฺสนฺติ.

น เกวลํ เจตถ มนุสฺสชาติกา
สติปัฏฐานมนสิการยตุตฺตา. เต นิสฺสาย
วิหรนฺตา ตีรจฺฉานคตาปิ.

เรื่องลูกนกแขกเต้า

ตตฺริทํ วตฺถุ เอโก กิร นฺฏโก สฺวาไปตํ
คเหตุวา สิภาเปนฺโต วิจฺรติ. โส ภิกฺขุณฺุปสฺสย
อุปฺนิสฺสาย วสิตฺวา คมนกาเล สฺวาไปตํ
ปมฺมุสฺสิตฺวา คโต.

ตํ สามเณริโย คเหตุวา ปฏฺิซคฺคิสฺสุ.
พุทฺธรชฺชิตโตติสฺส นามํ อํกํสุ. ตํ เอกทิวสํ
ปุโรโต นิสฺนุณํ ทิสฺวา มหาเถริ อหา
พุทฺธรชฺชิตาติ. กิ อยฺเยติ.

อตฺถิ เต โกจิ ภาวนามนสิการโอสฺสิติ. นตฺถิ
อยฺเยติ.

โดยที่ สุด คนรับใช้ และคนงานทั้งหลาย ก็
พูดกันแต่เรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับ สติปัฏฐานกัน
ทั้งนั้น แม้แต่ในที่ทำน้ำ ที่กรอด้ายเป็นต้น ก็ไม่
มีการพูดกันถึงเรื่องที่ไร้ประโยชน์เลย

ถ้าสตรีบางคนถูกถามว่า คุณแม่จะ คุณแม่
ใส่ใจสติปัฏฐานข้อไหน นางจะไม่ตอบว่าอะไร
ชาวภรรยาจะติเตียนเขาว่านาตำหนักชีวิตของเจ้า
จริงๆ เจ้าถึงเป็นอยู่ ก็เหมือนตายแล้ว

ต่อนั้นก็สอนเขาว่าอย่าทำอย่างนี้อีก
ต่อไปนะ แล้วให้เขาเรียนสติปัฏฐานข้อใดข้อ
หนึ่ง แต่สตรีผู้ใดพูดว่า ดิฉันใส่ใจสติปัฏฐานข้อ
ไหนเจ้าคะ ชาวภรรยาจะกล่าวรับรองว่า สาธุ
สาธุ แก่นาง สรรเสริญด้วยถ้อยคำต่าง ๆ เป็น
ต้นว่า ชีวิตของเจ้าเป็นชีวิตดีสมกับ ที่เจ้าเกิด
มาเป็นมนุษย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติ
มาเพื่อประโยชน์แก่เจ้าแท้ๆ.

ในข้อนี้ มิใช่ชาวภรรยาที่เกิดมาเป็นมนุษย์
ประกอบด้วยการใส่ใจสติปัฏฐาน แต่พวกเดียว
เท่านั้น แม้แต่สัตว์ดิรัจฉาน ที่อาศัยชาวภรรยาอยู่ก็
ใส่ใจ เจริญสติปัฏฐานด้วยเหมือนกัน.

เล่าว่า นักพ่อนรำผู้หนึ่งจับลูกนกแขกเต้า
ได้ตัวหนึ่ง ฝึกสอนมันพูดภาษาคน นักพ่อน
รำผู้นั้นอาศัยสำนักของนางภิกษุณีอยู่ เวลา
ไปในที่อื่นๆ ลืมลูกนกแขกเต้าเสียบนทแล้วไป

เหล่าสามเณรก็จับมันมาเลี้ยงตั้งชื่อมันว่า
พุทฺธรชฺชิต วันหนึ่ง พระมหาเถรี. เห็นมันจับ
อยู่ตรงหน้า จึงเรียกมันว่า พุทฺธรชฺชิต. ลูกนก
แขกเต้าจึงขานถามว่า อะไรจะ แม่เจ้า.

จึงถามว่า การใส่ใจภาวนาอะไรๆ ของเจ้า
มีบ้างไหม มันตอบว่า ไม่มีจะแม่เจ้า.

อาวุโส ปพฺพชิตานํ สนฺตึเก วสนฺเตน
นาม วิสฺฐจอตฺตภาเวน วสิตฺตํ น วฏฺฐติ. โกจิ
เทว มนสิกาโร อิจฺฉิตพฺโพ. ตวํ ปน อณฺเณ
น สกฺขิสฺสสิ. อฏฺฐิ อฏฺฐิจฺฉิตฺติ สชฺฌายํ กโรหิตฺติ.

โส เถรียา โอวาทเ จตฺวา อฏฺฐิ อฏฺฐิจฺฉิตฺติ
สชฺฌายํ กโรนฺโต จรติ.

ตํ เอกทิวสํ ปาโตว โตรณคฺเค นิสิตฺติวา
พาลาตปํ ตปฺปมานํ เอกา สกฺุณคฺขมิ นชฺปณฺ
ชเรน อคฺคเหสิ.

โส กิริ กิริตฺติ สทฺทหมกาสิ. สามเณริโย
สฺตฺวา อยฺเย พุทฺธรฺกฺขิตฺโต สกฺุณเณน คหิตฺโต. โม
เจม นนฺติ เลทฺทฺอุอาทินิ คเหตุวา อนฺุพนฺธิตฺ
วา โมเจสส. ตํ อาเนตฺวา ปุโรโต จปิตํ เถริ
อาห.

พุทฺธรฺกฺขิตฺ สกฺุณเณน คหิตกาเล กิจฺฉินฺเตสฺสิตฺติ.

อฺยฺเย อหํ น กิณฺจิจิ จินฺเตมิ. อฏฺฐิจฺฉิณฺโฆ
อฏฺฐิจฺฉิณฺชํ คเหตุวา คจฺฉติ. กตฺตรสฺสมี จาเน
วิปฺปกิริสฺสตีตฺติ เหวํ อฺยฺเย อฏฺฐิจฺฉิณฺชเมว
จินฺเตสิณฺตฺติ.

สาธฺุ สาธฺุ พุทฺธรฺกฺขิตฺ อนาคเต
ภวฺกฺขยสฺส เต ปจฺจโย ภวิสฺสตีตฺติ.

เอวํ ตตฺถ ติรจฺฉานคตฺตาปี สติปฏฺฐานมฺนุ
ยฺตุตฺตา.

ตสฺมา เนสิ ภควา สติปฏฺฐานวฺชฺฉิเมว
ชานนฺโต อิทํ สฺตฺตํ อภาสิ.

อถฺวา เอเกน อยิตพฺโพติ เอกายโน.

พระมหาเถรจึงสอนว่า ขึ้นชื่อว่าผู้อยู่ใน
สำนักของพวกนักบวช จะปล่อยตัวอยู่ไม่
สมควร ควรปรารถนาการใส่ใจบางอย่าง แต่
เจ้าไม่ต้องสำเหนียกอย่างอื่นดอก จงท่องเที่ยว
อฏฺฐิ อฏฺฐิจิ ก็พอ

ลูกนกแขกเต้านั้นก็อยู่ในโอวาทของพระ
เถรท่องเที่ยว อฏฺฐิ อฏฺฐิจิ อย่างเดียว เทียวไป.

วันหนึ่ง ตอนเช้า มันจับอยู่ที่ยอดประตู
ฝั่งแดดอ่อนอยู่ แม่เหยี่ยวตัวหนึ่งก็เฉี่ยวมัน
ไปด้วยกรงเล็บ

มันส่งเสียงร้อง กิริๆ เหล่าสามเณร ก็ร้อง
ว่าแม่เจ้าพุทธรักขิตถูกเหยี่ยวเฉี่ยวไป เราจะ
ช่วยมัน ต่างควาก้อนดินเป็นต้น ไล่ตามจน
เหยี่ยวปล่อย เหล่าสามเณรนำมันมาวางไว้
ตรงหน้าพระมหาเถร ๆ .

ถามว่า พุทธรักขิต ขณะถูกเหยี่ยวจับไป
เจ้าคิดอย่างไร

ลูกนกตอบว่า แม่เจ้าไม่คิดอะไรดอก คิด
แต่เรื่องกองกระดูกเท่านั้นจะแม่เจ้า ว่ากอง
กระดูกพากองกระดูกไป จักเรียราดอยู่ในที่
ไหนหนอ

พระมหาเถร จึงให้สาธุการว่า สาธฺุ พุทฺธ
รฺกฺขิต นั้นจักเป็นปัจจัยแห่งความสิ้นภพของ
เจ้า ในกาลภายภาคหน้าแล

แม้สัตว์ดิรัจฉานในแคว้นกुरुนั้น ก็ประกอบ
เนื่องๆ ซึ่งสติปัฏฐาน ด้วยประการฉะนี้

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ทราบถึงความเจริญแพร่หลายแห่งสติปัฏฐาน
ของชาวกुरुเหล่านั้น จึงได้ตรัสพระสูตรนี้.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เอกายนะ เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคลพึงไปผู้เดียว

เอเกนาติ คณสงคณิกัม ปหาย วูปกฏเจน
ปวิวิตเตน. อยิตพฺโพติ ปฏิชฺชิตพฺโพ.

อยนฺติ วา เอเตนาติ อยโน. สํสารโต
นิพฺพานํ คจฺจนฺตํ อตุโถ.

เอกสฺส อยโน เอกายโน.

เอกสฺสาติ เสฏฺฐสฺส. สพฺพสฺสตุตฺตเสฏฺฐโจ จ
โส ภควา.

ตสฺมา ภควโตติ วุตฺตํ โหติ.

กิญฺจาปิ หิ เตน อณฺเณปิ อยนฺติ. เอวํ
สนฺเตปิ ภควโตว โสอยโน เตน อุปฺปาทิตฺตตฺตา.

ยถาห. โส หิ พุราหุมนฺ ภควา
อนฺุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเตตาทิอาทิ.
อยตํติ วา อยโน. คจฺจนฺติ ปวตฺตตํติ อตุโถ.

เอกสฺมี อยโนติ เอกายโน.

อิมสฺมีเยว ฐมฺมวินฺเย ปวตฺตติ น อณฺเณตฺ
ถาติ วุตฺตํ โหติ.

ยถาห อิมสฺมี โข สุกฺกท ฐมฺมวินฺเย
อริโย อฏฺฐจฺจฺจโค มคฺโค อุปลพฺภตํติ
เทสนาเกโทเยว เหโส. อตฺถโต ปเนโกว.

อปิจ เอกํ อยตํติ เอกายโน.

ปฺพุพฺภาเค นานามุขภาวนานยปฺวตฺโตปิ
อปรภาเค เอกํ นิพฺพานเมว คจฺจนฺตํติ วุตฺตํ
โหติ.

ยถาห พุรฺหฺมา สหฺมปฺติ

คำว่า ผู้เดียว คือ คนที่ละการคลุกคลีด้วย
หมู่ ปลีกตัวไปสงบ

อีกนัยหนึ่งชื่อว่า อยนะ เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องไป อธิบายว่า ไปจาก
สังสารวัฏ สู่นิพพาน.

ทางไปของผู้เป็นเอก ชื่อว่า เอกายนะ.

บทว่า เอกสฺส คือ ของบุคคลผู้ประเสริฐ
สุดแห่งสรรพสัตว์. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
ทรงประเสริฐกว่าสรรพสัตว์

เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หนทาง
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า

แม้สัตว์เหล่าอื่น ถึงจะเดินไปด้วยหนทาง
นั้นก็จริง แม้เช่นนั้น หนทางนั้นก็เป็นการเดิน
ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น

เพราะเป็นทางที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น
เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ดูก่อนพราหมณ์ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ทำมรรคที่ยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น

ทางไปในธรรมวินัยเดียว ชื่อว่า เอกายนะ
ท่านอธิบายว่า หนทางเป็นไปในธรรม
วินัยนี้เท่านั้นไม่เป็นไปในศาสนาอื่น

เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ดูก่อนสุภัททะ
มรรคมืองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ บุคคลจะได้ก็แต่ใน
ธรรมวินัยนี้แล

อีกนัยหนึ่ง หนทางไปครั้งเดียว เหตุนั้น
หนทางนั้นจึงชื่อ เอกายนะ.

ท่านอธิบายว่า หนทางแม้เป็นไปโดยมุข
คือ ภาวนามีหลายอย่าง เบื้องต้น ในเมื่อปลง
ก็ไปสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง

เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่าทำสหัมบตี
พรหมกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

เอกายัน ชาตชยหนุตทสฺสี
 มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปิ
 เอเตน มคฺเคน ตริสฺสุ ปุพฺเพ
 ตริสฺสนหฺติ เย จ ตรฺนหฺติ โอมฺหฺติ

เกจิ ปน น ปาริ ทิคุณํ ญนฺตีติ คาทานเยน
 ยสฺมา เอกวาริ นินฺพพานิ คจฺจติ.

ตสฺมา เอกายโนติ วทฺนฺติ. ตํ น ยฺชชฺติ.
 อิมสฺส หิ อตฺถสฺส สกึ อโยโนติ อิมินา
 พุณฺณชเนน ภวิตฺพุพฺ.

ยทิ ปน เอกํ อโยนมนฺสฺส เอกา คติ
 ปวตฺตตีติ เอวํ อตฺถํ โยเชตฺวา วุจฺเจยฺย. พุณ
 ญชนํ ยฺชชฺเชยฺย.

อตฺถโถ ปน อุกฺกยถาปี น ยฺชชฺติ. กสฺมา.
 อิทฺ ปุพฺพภากมคฺคสฺส อธิปฺเปตฺตฺตา.

กายาทิจตุอารมฺมณปฺวตฺโตติ หิ ปุพฺพ
 ภากสตีปฺฏจฺานมคฺโค อิทฺ อธิปฺเปโต.

น โลกุตฺตโร. โส จ อนเคววาริปี อโยติ.
 อนเควจฺจสฺส อโยนํ โหติ .

มคฺโคติ เกนญฺเจเนน มคฺโค. นินฺพพาน
 คมนญฺเจเนน นินฺพพานตฺถิกเกหิ มคฺคนิยฺญฺเจเนน จ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นธรรมเป็นที่
 สิ้นชาติ ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ด้วย
 ประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบชัดเอกายนมรรค
 พระพุทธะทั้งหลายในอดีตพากันข้ามโอฆะ
 ด้วยมรรคนั้นมาแล้ว พระพุทธะทั้งหลายใน
 อนาคตก็จัก ข้ามโอฆะด้วยมรรคนั้น และพระ
 พุทธะทั้งในปัจจุบัน ก็ข้ามโอฆะด้วยมรรค
 อย่างเดียวกันนั้นแล

แต่เกจิอาจารย์กล่าวตามนัยแห่งคาถา
 ที่ว่า ชนทั้งหลายไม่ไปสู่ฝั่ง (พระนิพพาน)
 สองครั้ง ดังนี้ว่า

เพราะบุคคลไปพระนิพพานได้คราวเดียว
 ฉะนั้น หนทางนั้นจึงชื่อว่า ไปคราวเดียว. คำ
 นั้นไม่ถูก. เพราะอรรถนี้ จะพึงมีพยัญชนะ
 อย่างนี้ว่า สกึ อโยโน ไปคราวเดียว. ก็ถ้าหา
 กว่า จะพึงประกอบอรรถะ กล่าวอย่างนี้ว่า
 การไปครั้งเดียว คือการดำเนินครั้งเดียวของ
 มรรคนั้น เป็นไปอยู่ดังนี้ พยัญชนะก็น่าจะถูก.

แต่อรรถะ ไม่ถูกทั้งสองประการ. เพราะ
 เหตุไร. ก็เพราะในที่นี้ ท่านประสงค์แต่มรรคที่
 เป็นส่วนเบื้องต้น.

ท่านประสงค์เอาแต่มรรคที่มีสติปัฏฐาน
 เป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นไปโดยอารมณ ๔ มี
 กายเป็นต้น

มิได้ประสงค์เอามรรคที่เป็นโลกุตตระ
 ด้วยว่ามรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้นนั้นย่อมดำเนิน
 ไปแม้มากครั้ง ทั้งการดำเนินไปของมรรคนั้น
 ก็มีใช้มีครั้งเดียว

ในชื่อว่า มรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถ
 ว่าอะไร เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเดินไปสู่
 พระนิพพาน และเพราะอรรถว่า อันผู้ต้องการ
 พระนิพพานพึงค้นหา

๓.๔.๔ อรรถาธิบายบาลีว่า

สตदानํ วิสุทฺธิยา	เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
โสภปริเทวานํ สมตฺกุกมมาย	เพื่อความก้าวล่วงความโศกและพิโรธรำพัน
ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมาย	เพื่อความดับสูญ แห่งทุกข์และโทมนัส
ญายสฺส อธิคมาย	เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง
นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย	เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

สตदानํ วิสุทฺธิยาติ ราคาที่หิ มเลหิ
อภิขฌาวิสมโลภาที่หิ จ อุปกฺกิลเสหิ สงฺกิ
ลิฏฺฐจิตฺตทานํ สตฺตทานํ วิสุทฺธตฺถาย.

ตถา หิ อิมินาว มคฺเคน อโธ สตฺสทสฺส-
กปฺปาทิกานํ จตฺตุนํ อสงฺเขยฺยายํ อุปฺริ
เอกสมฺมึเยว กปฺเป นิพฺพตฺเต ตณฺหฺงกร-
เมธฺงกรสรณฺงกรที่ปฺงฺกรนามเก พุทฺเธ อาทิ
กตฺวา สกฺยมนุปริโยसानา อเนกสมฺมาสม
พุทฺธา อเนกสตา ปจฺเจกพุทฺธา คณฺนปถิ
วีติวตฺตา อริยสวภา จาติ อิเม สตฺตา สพฺเพ
จิตฺตมลฺลํ ปวาเหตุวา ปรมวิสุทฺธิ ปตฺตา.

รูปมลฺวเสน สงฺกิลเสโวทานปญฺจตฺติเยว
นตฺถิ.

ยถาห จิตฺตสงฺกิลเสสา ภิกฺขเว สตฺตา
สงฺกิลิสฺสนตฺติ. จิตฺตโวทานา สตฺตา วิสุทฺธมฺนตฺติ.

ตณฺจ จิตฺตโวทานํ อิมินา สติปฏฺฐานมคฺ
เคน โหติ.

เตนาห สตฺตทานํ วิสุทฺธิยาติ.

ข้อว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย
หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความหมด
จดของสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเศร้าหมอง เพราะ
มลทินทั้งหลายมีรากะเป็นต้น และเพราะ
อุปกิเลสทั้งหลาย มีอภิขฌาวิสมโลภะ เป็นต้น

เป็นความจริง สัตว์เหล่านี้คือ พระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าเป็นอเนก ตั้งต้นแต่พระพุทธเจ้า
นามว่าตณฺหิงกร เมธงฺกร สรณงฺกร ที่ปงฺกร
ซึ่งปรินิพพานในกัปเดียว เบื้องต้นแต่ ๔
อสงฺขยแสนกัป แต่กัปนี้ลงมา จนถึง
พระพุทธเจ้า นามว่าศากยมนีเป็นที่สุด พระ
ปัจเจกพุทธเจ้าหลายร้อยและพระอริยสาวก
อีกนับไม่ถ้วน ต่างลอยมลทินทางจิตทั้งหมด
ถึงความหมดจดอย่างยิ่งด้วยทางนี้เท่านั้น

การบัญญัติความเศร้าหมองและผ่องแผ้ว
โดยมลทินทางรูปอย่างเดียวไม่มี

เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะ
จิตเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว

ก็ความผ่องแผ้วแห่งจิตนั้น ย่อมมีได้ด้วย
มรรคคือสติปัฏฐานนี้

เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย

โสภปริเทวานัน สมตักกมายาติ โสภสฺส จ
 ปรีเทวสฺส จ สมตักกมาย. ปหานายาติ อตุโธ.

อัยฺ หิ มคฺโค ภาวีโต สนฺตติมหามตฺตา
 ที่นึ วย โสภสมตักกมาย ปฎาจาราที่นึ
 วย ปรีเทวสมตักกมาย สัวตฺตติ.

เตนาห โสภปริเทวานัน สมตักกมายาติ.

ทุกฺขโทมนสฺसानัน อตฺถงฺคมายาติ กายิก
 ทุกฺขสฺส จ เจตสิกโทมนสฺสสฺส จาติ อิมสฺส
 ทฺวินฺน อตฺถงฺคมาย. นิโรธายาติ อตุโธ.

ยายสฺส อธิคมายาติ ฌายโย วุจฺจติ อริโย
 อฏฺฐงฺคโก มคฺโค.

อัยฺ หิ ปุพฺพภาเค โลกิโย สติปฎาจนมคฺโค
 ภาวีโต โลกุตฺตรมคฺคสฺส อธิคมาย สัวตฺตติ.
 เตนาห ฌายสฺส อธิคมายาติ.

นิพฺพานสฺสสจฺฉิกิริยาयाติ ตณฺหาวาน-
 วิรหิตตฺตา นิพฺพานนฺติ ลทฺขนามสฺส อมตฺสฺส
 สจฺฉิกิริยา. อตฺตปจฺจกฺขตาयाติ วุจฺจติ โหติ.

อัยฺ หิ มคฺโค ภาวีโต อนุพฺพเพน
 นิพฺพานสจฺฉิกิริยํ สาเชติ. เตนาห นิพฺพานสฺส
 สจฺฉิกิริยาयाติ.

ตตฺถ กิณฺจาปี สตฺตทานัน วิสุทฺธิยาติ วุจฺเจ
 โสภปริเทวานัน โสภสมตักกมาที่นึ อาที่นึ
 อตฺตุโต สิทฺธาเนว โหนติ.

จเปตฺวา ปน สาสนยฺยุตฺติโกวิทฺเท อณฺเณสฺ
 น ปากฎาณิ.

ข้อว่า เพื่อก้าวล่วงโสภะ และปริเทวะ
 หมายความว่า เพื่อก้าวล่วง คือละโสภะและ
 ปริเทวะ.

จริงอยู่ มรรคนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อม
 เป็นไปเพื่อก้าวล่วง โสภะ เหมือนอย่าง โสภะ
 ของสันตติมหาอำมาตย์เป็นต้น เพื่อก้าวล่วง
 ปริเทวะเหมือนอย่างปริเทวะของนางปฎาจา
 ราชเป็นต้น

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
 ว่า เพื่อก้าวล่วงโสภะ และปริเทวะ.

ข้อว่าเพื่อดับทุกข์และโทมนัส หมายความว่า
 เพื่อดับอยู่ไม่ได้คือ ดับทั้งสองนี้ คือ ทุกข์
 ทางกาย และโทมนัสทางใจ.

มรรคมืองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ เรียกว่า ฌาย
 ธรรม ในข้อที่ว่า ฌายสฺส อธิคมาย

จริงอยู่ มรรคคือสติปัฏฐาน ที่เป็นโลกิยะ
 เบื้องต้นนี้อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อ
 บรรลุ มรรคที่เป็นโลกุตตร เพราะเหตุนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อบรรลุ ฌายธรรม.

ข้อว่า เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ท่าน
 อธิบายว่า เพื่อให้แจ้งคือเพื่อประจักษ์ด้วย
 ตนเอง ซึ่งอมตธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นนิพพาน
 เพราะเว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด

จริงอยู่ มรรคนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อม
 ยังการทำให้แจ้งพระนิพพานให้สำเร็จไป
 ตามลำดับ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
 จึงตรัสว่า เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ดังนี้.

ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
 ว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายแล้ว
 ข้อที่ว่า เพื่อก้าวล่วงโสภะและปริเทวะเป็นต้น
 ก็เป็นอันสำเร็จใจความได้ก็จริง

แต่ยกเว้นผู้ฉลาดรู้ข้อยุติของคำสั่งสอน
 เสียแล้วก็ไม่ปรากฏแก่คนอื่น ๆ ได้

น จ ภควา ปจมี สาสนยุตฺติโกวิทชนํ
กตฺวา ปจฉา ฐมมํ เทเสติ. เตเน เตเนว ปน
สตุเตน ตํ ตํ อตฺถํ ฅาเปสิ .

ตสฺมา อิธ ยํ ยํ อตฺถํ เอกายนมหคฺโค
สาเชติ. ตํ ตํ ปากฺกํ กตฺวา เทเสนฺโต โสภ
ปริเทวานํ สมตฺกุกมายาติ อาทิมาน .

ยสฺมา วา ยา สตุตฺตานํ วิสุทฺธิ เอกาย
นมหคฺเคน สํวตฺตติ .

สา โสภปริเทวานํ สมตฺกุกเมน โหติ.
โสภปริเทวานํ สมตฺกุกโม ทุกฺขโทมนสฺसानํ
อตฺตงฺคเมน.

ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺตงฺคโม ฅายสฺส
อริคฺเมน. ยายสฺส อริคฺโม นิพฺพานสฺส
สจฺฉิกิริยาย.

ตสฺมา อิมมปิ กมํ ทสฺเสนฺโต สตุตฺตานํ
วิสุทฺธิยาติ วตฺวา โสภปริเทวานํ สมตฺกุก
มายาติอาทิมาน.

อปิจ วณฺณภณฺนเมตฺติ เอกายนมหคฺคสฺส.

ยเถว हि ภควา ฐมมํ โว ภิกฺขเว
เทสิสฺสามิ อาทิกฺลยาณํ มชฺฅเมกฺลยาณํ
ปริโยसानกฺลยาณํ สาทฺถํ สพฺพยฺชนํ เกวล
ปริปฺนุณฺณํ ปริสุทฺธํ พุรฺหมจฺริยํ ปกาสิสฺสามิ
ยทฺธิ ฅ จกฺกานีติ ฅฅกฺกเทสฺนาย อฏฺฐทฺธิ
ปเทหิ วณฺณํ อภาสิ.

แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าหาได้ทรงทำให้ชน
ผู้ฉลาดรู้ข้อดีของคำสั่งสอนเสียก่อนแล้วทรง
แสดงธรรมในภายหลังไม่ หากแต่ทรงยังชน
ทั้งหลายให้รู้อรรถะนั้นๆ ด้วยสูตรนั้นๆ เลย

เพราะฉะนั้น ในที่นี้ เอกายนมรรคจะยัง
อรรถใด ๆ ให้สำเร็จได้ ก็ทรงแสดงอรรถนั้น
ๆ ให้ปรากฏจึงตรัสชื่อว่า เพื่อก้าวล่วงโสภะ
และปริเทวะเป็นต้น

หรืออีกนัยหนึ่ง ความหมจดจของสัตว์
ทั้งหลายย่อมเป็นไปได้ด้วยเอกายนมรรค

ความหมจดจนั้นย่อมมีได้ด้วยความก้าว
ล่วงโสภะ และปริเทวะ ความก้าวล่วงโสภะและ
ปริเทวะย่อมมีได้ด้วยความดับทุกข์และ
โทมนัส

ความดับทุกข์และโทมนัสย่อมมีได้ด้วย
การบรรลุญาณธรรม การบรรลุญาณธรรมย่อม
มีได้ด้วยการทำให้แจ้งพระนิพพาน

เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงลำดับการ
อันนี้ จึงตรัสว่าเพื่อความหมจดจของสัตว์
ทั้งหลาย แล้วตรัส ขั้วว่า เพื่อก้าวล่วงโสภะ
และปริเทวะเป็นต้นไป

อีกนัยหนึ่ง คำที่กล่าวมานี้เป็นการ
พรรณนาคุณของเอกายนมรรค.

เปรียบเหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาค
เจ้าได้ตรัสคุณด้วยบททั้ง ๘ ด้วย ฅฉกฺก
เทศนา (ฅฉกฺกสูตร) ว่า ตูก่อนภิกฺษุทั้งหลาย
เราจักแสดงแก่ท่านทั้งหลาย ถึงธรรมอันงาม
ในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้อง
ปลาย จักประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์
บริบูรณ์สิ้นเชิงพร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้ง
พยัญชนะ คือ ฅฉกฺกธรรม ๖ ดังนี้ ฅนฺใด

ยถา จ อริยวิสเทสนาย จตฺตาโรเม
ภิกฺขเว อริยวสา อคฺคณฺณารตฺตณฺณา วิสณฺณา
โปราณา.

อสงฺกิณฺณา อสงฺกิณฺณปฺพุพา น สงฺกียนฺติ
น สงฺกียิสฺสนฺติ อปฺปฏิกุฏฺฐจา สมณฺเหติ พฺราหฺม
มณฺเหวิญฺญูหีติ นวหิปเทหิ วณฺณํ อภาสิ

เอวํ อิมฺสฺสาปิ เอกายนฺมคฺคสฺส สฺตฺตานํ
วิสุทฺธิยาติ อาทีหิ สฺตฺตฺหิ ปเทหิ วณฺณํ
อภาสิ.

กสฺมาติ เจ. เตสํ ภิกฺขุณํ อุตฺตฺสาหชนนฺตถํ.

วณฺณภาสํ หิ สฺตฺวา เต ภิกฺขู อโย กิร
มคฺโค หทยสนฺดาปฺภุตํ โสภํ. วาจาวิปฺปลาป
ภุตํ ปรีเทวํ. กายิกํ อสฺตฺภุตํ ทุกฺขํ. เจตสิกํ
อสฺตฺภุตํ โทมนฺสฺสนฺติ จตฺตาโร อฺปทุทเว
หฺรติ วิสุทฺธิ ฌายํ นิพฺพานนฺติ ตโย วิเสเส
อวหตีติ อุตฺตฺสาหชาตา อิมํ ฆมฺมเทสนํ
อคฺคเหตุพฺพํ ปรียาปฺถนิตพฺพํ ฐาเรตพฺพํ วา
เจตพฺพํ.

อิมญจ มคฺคํ ภาเวตพฺพํ มญฺญิสฺสนฺติ.

อิติ เตสํ ภิกฺขุณํ อุตฺตฺสาหชนนฺตถํ วณฺณํ
อภาสิ.

และตรัสคุณด้วยบททั้ง ๙ ด้วย อริยวังส
เทศนาว่า ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยวงศ์ ๔
เหล่านี้รู้กันว่าเลิศมีมานาน เป็นวงศ์พระอริยะ
เป็นของเก่า

ในอดีตก็ไม่มีใครรังเกียจไม่เคยรังเกียจ
ในปัจจุบันก็ไม่รังเกียจกัน ในอนาคตก็จักไม่
รังเกียจกัน สมณพราหมณ์ผู้รู้ก็ไม่เกลียดแล้ว
ดังนี้ ฉันทใด

พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคุณของ
เอกายนมรรค แม้อันนี้ด้วยบททั้ง ๗ มีว่า เพื่อ
หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น ก็ฉันทนั้น

ถ้าจะถามว่าเพราะเหตุใด ก็ตอบได้ว่า
เพื่อให้เกิดอุตสาหะ

จริงอยู่ ภิกษุเหล่านั้นฟังการตรัสคุณของ
เอกายนมรรครู้ว่า มรรคนี้นำไปซึ่งอุปัตทวะ ๔
คือ โสกะอันเป็นเครื่องเผาใจ ปรีทวะอันเป็น
การพิโรธำพัน ทุกขะอันเป็นความไม่สำราญ
ทางกาย โทมนัสอันเป็นความไม่สำราญทาง
ใจ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ คือ วิสุทธิ ฌายธรรม
พระนิพพาน ดังนี้แล้วก็เกิดอุตสาหะ สำคัญ
เทศนาที่ว่า ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ
ควรบอกกล่าว

และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า ควรเจริญ

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
คุณ(ของเอกายนมรรค) เพื่อให้เกิดอุตสาหะ
แก่ภิกษุเหล่านั้น.

๓.๔.๕ อรรถาธิบายบาลี ว่า

ยทิตฺถํ ทางสายนี้ ได้แก่อะไร
จตุตถารโ สติปัฏจानา ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ ประการ

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

ปตฺธิภูจาทิ อสฺมินฺหฺติ ปฏฺจานํ. กา ปตฺธิภูจาทิ.
สติ.

สตฺธิยา ปฏฺจานํ สติปัฏจानํ. ปชานํ จานนฺหฺติ
วา ปฏฺจานํ.

สตฺธิยา ปฏฺจานํ สติปัฏจานํ หตฺถิปฏฺจาน-
อสุสฺสฏฺจานาทีนํ วีย.

ตโย สติปัฏจานา ยทริโย เสวติ. ยทริโย
เสวมาโน สตุถา คณฺมมฺนุสาสิตุํ อรหฺตํตี
เอตฺถ ตฺธา ปฏฺธิปนฺเนสฺสุ สวาเกสฺสุ สตุถฺโน
ปฏฺธิฆานฺนญวํตีวตฺตตฺตา สติปัฏจานนฺหฺติ วุจฺจติ.

ตสฺสสตฺโถ ปฏฺจเปตพฺพโต ปฏฺจาน.
ปวตฺตยิตพฺพโตติ อตฺโถ.

เกน ปฏฺจเปตพฺพโตติ. สติยา.

สตฺธิยา ปฏฺจานํ สติปัฏจานํ จตุตถารโ
สติปัฏจานา ภาวิตา พหุลิกฺตา สตุต
สมฺโพชฌมฺเก ปรีปุเรนฺตํตี อาทิสฺสุ ปน
สติเยว สติปัฏจานนฺหฺติ วุจฺจติ.

ตสฺสสตฺโถ ปฏฺจาตีติ ปฏฺจานํ. อูปฏฺจาทิ
ปกฺขนฺหฺติตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺโถ.

ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
เป็นที่ตั้ง ถ้ามว่าอะไรตั้ง ตอบว่า สติ

ที่ตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่าสติปัฏฐาน อีกนัย
หนึ่ง ความตั้งเป็นประธาน เหตุนี้จึงชื่อว่า
ปัฏฐาน

ความตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปัฏฐาน เหมือน
อย่างการยืนของช้าง การยืนของม้า เป็นต้น

ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความ
ยินดีและความยินดีในพระสาวกทั้งหลาย ผู้
ปฏิบัติ ๓ อย่างเรียกว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลี
มีชฌิมนิกายนี้ว่า สติปัฏฐาน ๓ พระสัมมาสัม
พุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะทรงเสพสติปัฏฐานไร
เล่า เมื่อทรงเสพสติปัฏฐานไรเล่าจึงเป็นพระ
ศาสดาสมควรสอนพระสาวก

คำนั้นมีความตั้งนี้ ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะ
เป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ อธิบายว่า ควรให้เป็นไป

ถามว่า เพราะเป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ด้วย
อะไร ตอบว่า ด้วยสติ

การตั้งไว้ด้วยสติชื่อว่าสติปัฏฐานก็สติ
เท่านั้นเรียกว่าสติปัฏฐานได้ในบาลีสงยุตต
นิกาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า สติปัฏฐาน
๔ อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อม
ยังสัมโพชฌมค์ ๗ ให้บริบูรณ์ตั้งนี้

คำนั้นมีความว่าธรรมชาติใดตั้งอยู่ทั่ว
อธิบายว่า เข้าไปตั้งมั่นคือแล่นเป็นไป เหตุนี้
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปัฏฐาน

สติเยว สติปัฏฐานัน.
 อถวา สรณญฺเจน สติ.

อุปัฏฺฐานญฺเจน ปฏฺฐานัน.
 อิติ สติ จ สา ปฏฺฐานญฺจาติปิ สติปัฏฺฐ
 านัน. อิทมิธ อธิปฺเปตฺ .

ยทิ เอวํ กสฺมา สติปัฏฺฐานาติ พหฺวจัน.
 สติพหฺตุตฺตา. อารมฺมณฺเณเทน ทิ พหฺกกา เอตา
 สติโย.

อถ มคฺโคติ กสฺมา เอกวจัน.
 มคฺคญฺเจน เอกตฺตา. จตฺสฺโสปี ทิ เอตา
 สติโย มคฺคญฺเจน เอกตฺตํ คจฺจนฺติ.

วฺตุตฺตํ เหน็ด มคฺโคติ เกนญฺเจน มคฺโค.

นิพฺพานคฺมณฺญฺเจน. นิพฺพานตฺถิเกหิ
 มคฺคณิยฺญฺเจน จาติ. จตฺสฺโสปี เจตา อปรภาเค
 กายาทีสุ อารมฺมณฺสุ กิจจํ สาชฺยมานา
 นิพฺพานํ คจฺจนฺติ.

อาทิโต ปฏฺฐาย จ นิพฺพานตฺถิเกหิ
 มคฺคิยนฺติ. ตสฺมา จตฺสฺโสปี เอโก มคฺโคติ
 วฺจฺจนฺติ.

เอวญฺจ สติวจฺนานุสนฺธินา สานุสนฺธิกา
 เทสนา โหติ.

มารเสนปฺปมทฺทหนํ โว ภิกฺขเว มคฺคํ
 เทเสสฺสามิ. ตํ สฺนฺนาถ.

กตโม จ ภิกฺขเว มารเสนปฺปมทฺทโน
 มคฺโค. ยทิทํ สตฺตํ สมฺโพชฺฌนฺกาติ อาทีสุ วย.

สตินั้นเอง ชื่อว่าสติปัฏฐาน
 อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่า
 ระลึกได้

ชื่อว่า ปฏฐาน เพราะอรรถว่าเข้าไปตั้งไว้
 เพราะฉะนั้น สตินั้นด้วย ปฏฐานด้วย จึง
 ชื่อว่าสติปัฏฐาน

ถามว่า หากเป็นเช่นนั้นเหตุไร คำว่าสติ
 ปฏฐานจึงเป็นคำพหูพจน์ ตอบว่า เพราะต้อง
 มีสติมาก เป็นความจริงสติเหล่านั้นมีมาก
 เพราะต่างแห่งอารมณ์

เหตุไรคำว่า มรรค จึงเป็นเอกวจนะ
 ตอบว่า เพราะมีทางเดียว ด้วยอรรถว่า
 เป็นมรรค เป็นความจริง สติเหล่านั้นแม้มี ๔
 ก็นับว่าทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ถามว่า ในคำ
 ว่ามรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร

ตอบว่า เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องไปสู่
 พระนิพพานด้วย เพราะอรรถว่า ผู้ต้องการ
 พระนิพพานจะพึงค้นหาด้วย สติทั้ง ๔ นั้นทำ
 กิจให้สำเร็จ ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็น
 ต้นจึงถึงพระนิพพานในภายหลัง

แต่ผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลาย จำต้อง
 ดำเนินไปตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น สติทั้ง ๔
 จึงเรียกว่า หนทางเดียว

เทศนาพร้อมด้วยอนุสนธิ ย่อมมีด้วยการ
 อนุสนธิคำว่าสติ

เหมือนดังในบาลีทั้งหลาย (สังยุตตนิกาย
 มหาวารวรรค)เป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
 เราจักแสดงมรรค เป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมาร
 เธอจงฟัง

มรรคนั้นเป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมารเป็น
 อย่างไม่รู้ คือสัมโพชฌงค์ ๗ ดังนี้

ยถา มารเสนปฺปมทุทโนติ จ สตุต
สมโพชฌงฺกาติ จ อตุถโต เอกํ. พุยณฺชนเมว
นํ.

เอวํ เอกายนฺมคฺโคติ จ จตุตาโร สติปฏฺ
จํนาติ จ อตุถโต เอกํ. พุยณฺชนเมว นํ.
ตสฺมา มคฺคภูเจน เอกตฺตา เอกวจนํ.

อารมฺมณภเวทน สติพหุตฺตา พหุวจนํ
เวทิตพฺพํ.

กสฺมา ปน ภควตา จตุตาโรว สติปฏฺจํนา
วตฺตา อนฺนา อนธิกาติ. เวเนยฺยหิตตฺตา.

ตณฺหาจริตฺทิกฺขจิริตสมถยานิกวิปัสสนา
ยานิเกสุ หิ มนฺหติกฺขวเสน เทวธา ปวตฺเตสุ
เวเนยฺเยสุ มนฺทสฺส ตณฺหาจริตฺสส โอปาริกํ
กายานุสฺสนาสติปฏฺจํ วิสุทฺธิมคฺโค.

ติกฺขสฺส สฺขุมํ เวทนํานุสฺสนาสติปฏฺจํ.

ทิกฺขจิริตฺสสปี มนฺทสฺส นาติปฺปเภทคตํ
จิตฺตํานุสฺสนาสติปฏฺจํ วิสุทฺธิมคฺโค.

ติกฺขสฺส อติปฺปเภทคตํ ฐมฺมานุสฺสนา-
สติปฏฺจํ วิสุทฺธิมคฺโค.

สมถยานิกสฺส จ มนฺทสฺส อภิจฺเจน
อริคนฺตพฺพนิมิตฺตํ ปจฺมํ สติปฏฺจํ วิสุทฺธิมคฺ
โค

คำว่า มรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมาร
และคำว่า สัมโพชฌงค์ ๗ โดยอรรถก็เป็นอัน
เดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ฉนฺได

คำว่า เอกายนมรรคกับคำว่า สติปัฏฐาน
๔ โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่
พยัญชนะเท่านั้น ก็ฉนฺนั้น เพราะฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเอกวจนะ ก็เพราะเป็น
ทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค

เป็นพหุวจนะ ก็เพราะมีสติมาก โดยความ
ต่างแห่งอารมณ์

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค
เจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานว่ามี ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.
ตอบว่า เพราะทรงให้เป็นประโยชน์แก่กุล แก่
เวไนยสัตว์.

แท้จริง ในจำพวกเวไนยสัตว์ที่เป็นตณหา
จิริต ทิกฺขจิริต ผู้เป็นสมถยานิก และวิปัสสนา
ยานิก ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ ปัญญา
อ่อนและปัญญากล้า กายานุสฺสนาสติปัฏฐาน
มีอารมณ์หยาบเป็นทางหมดจด สำหรับเวไนย
สัตว์ผู้มีตณหาจิริต มีปัญญาอ่อน

เวทนํานุสฺสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์
ละเอียด เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์
ผู้มีตณหาจิริต มีปัญญากล้า

จิตตํานุสฺสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์ไม่
แยกออกมากนักเป็นทางหมดจด สำหรับ
เวไนยสัตว์ผู้มีทิกฺขจิริต มีปัญญาอ่อน

ฐมฺมานุสฺสนาสติปัฏฐาน ที่มีอารมณ์แยก
ออกมาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์
ผู้มีทิกฺขจิริต มีปัญญากล้า

อนึ่ง สติปัฏฐานข้อ ๑ ที่มีนิมิตอันจะพึง
บรรลุได้โดยไม่ยาก เป็นทางหมดจด สำหรับ
เวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญาอ่อน

ติกุขสฺส โอพาริการมฺมเณ อสฺนฺจหนโต
ทฺตีย์.

วิปฺสฺสนา ยานิกสฺสาปิ มนฺทสฺส นาติปฺป
เภทคตารมฺมณฺ ตตีย์.

ติกุขสฺส อติปฺปเภทคตารมฺมณฺ จตุตถํ.

อิติ จตฺตาโรว วุตฺตา อฺนฺนา อนฺธิกาติ.

สุภสฺสฺนิจฺจอตฺตภาววิปฺลลาสนฺปฺพานตถํ
วา.

กาโย หิ อสุภ. ตตฺถ จ สุภวิปฺลลาสน
วิปฺลลตฺตา สตฺตา. เตสํ ตตฺถ อสุภภาวทฺส
สเนน ตสฺส วิปฺลลาสนฺส ปฺพานตถํ ปจฺม
สติปัฏฺฐานํ วุตฺตํ.

สุขํ นิจฺจํ อตฺตาทิ คหิตฺสฺปิ จ เวทนาทีสุ
เวทนา ทุกฺขา จิตฺตํ อนิจฺจํ ฆมฺมา อนตฺตา.

เอเตสุ จ สุขฺนิจฺจอตฺตวิปฺลลาสนฺวิปฺลลตฺตา
สตฺตา.

เตสํ ตตฺถ ทุกฺขาทีภาวทฺสสเนน เตสํ
วิปฺลลาสนํ ปฺพานตถํ เสสานิ ตีณิ วุตฺตา

อิติ เอวํ สุภสฺสฺนิจฺจอตฺตภาววิปฺลลาสนฺ
ปฺพานตถํ จตฺตาโรว วุตฺตา อฺนฺนา อนฺธิกาติ
เวทิตฺทฺพา. น เกวลญฺจ วิปฺลลาสนฺปฺพานตฺถ
เมว .

อถ โข จตุโรฆโยคาสวคณฺจอุปาทาน
อคตฺตฺปฺพานตถํปิ จตุพฺพิธาหารปริณฺตถํ จ
จตฺตาโรว วุตฺตาทิ เวทิตฺทฺพา.

อຍံ တာဝ ပကရဏနယံ.

สติปัฏฐานข้อที่ ๒ เพราะไม่ตั้งอยู่ใน
อารมณ์อย่างหยาบ จึงเป็นทางหมดจดสำหรับ
เวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญากล้า

สติปัฏฐาน ข้อที่ ๓ มีอารมณ์ที่แยกออก.
ไม่มากนัก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนย
สัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญาอ่อน

สติปัฏฐานข้อที่ ๔ มีอารมณ์ที่แยกออกมาก
เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็น
วิปัสสนายานิกมีปัญญากล้า

เพราะเหตุดังนั้น จึงกล่าวว่าสติปัฏฐานมี
๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ก็ เพื่อละเสียซึ่งวิปลาส
ความสำคัญผิดว่างาม สุข เทียง เป็นตัวตน

แท้จริง กายเป็นอสุภะไม่งาม แต่สัตว์
ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่างาม ด้วยทรงแสดง
ความไม่งามในกายนั้นแก่สัตว์เหล่านั้นจึงตรัส
สติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละวิปลาสนั้นเสีย

และในเวทนาเป็นต้น ที่สัตว์ยึดถือว่าสุข
เที่ยงเป็นตัวตน เวทนาก็เป็นทุกข์ จิตไม่เที่ยง
ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา

แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่า สุข เทียง
เป็นตัวตน ในเวทนา จิต ธรรมนั้น

ด้วยทรงแสดงความเป็นทุกข์เป็นต้น ใน
เวทนา จิต ธรรมนั้นแก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัส
สติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือเพื่อละวิปลาสเหล่านั้น

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่ตรัสว่า
สติปัฏฐาน ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ก็เพื่อละ
ความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และตัวตน
เสีย มิใช่เพื่อละวิปลาสอย่างเดียวเท่านั้น

บัณฑิตพึงทราบที่ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็
เพื่อละโอฆะ โยคะ อาสวะ คณฺฐะ อุปาทาน
และอคติ อย่างละ ๔ ด้วย เพื่อกำหนดรู้อาหาร
๔ อย่างด้วย

อภูจกถาย ปน สรณวเสน เจว เอกตตสโม
สรณวเสน จ เอกเมว สติปัญญา อารมมณ
วเสน จตตารโธติ เอตเทว วุตตัม.

ยถา हि जटुतुवा रे न करे पाजिनโต
आकज्जनुता पाजिनिसาย อุกฺขานกั ภาณุํ
คเหตุวา पाजिनतुวาเรน นครमेव ปวิสฺสูติ.

ทกฺขินฺโต. ปจฺฉิมฺโต.

อุตฺตรโต อาคจฺจनुตา อุตฺตรทิสาย อุกฺข
านกั ภาณุํ คเหตุวา อุตฺตรทุวาเรน นครเมว
ปวิสฺสูติ.

เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ.

นคฺร์ วิย हि นิพฺพานํ มหานครํ.

ทวารํ วิย อุกฺขจฺงคิกโก โลกุตฺตรมคฺโค
ปาจिनทิสาทโย วิย กายาทโย.

ยถา हि पाजिनतो आकज्जनुता पाजिनिसाय
अुक़ानक़ ภาणुं क़हृता पाजिनतुवारन नक़
मेव पविसुति.

เอวํ กายานุสฺสนามุเชน อาคจฺจनुตา
จฺททสฺวิเชน กายานุสฺสนํ ภาเวตฺวา กายา
นุสฺสนาภาวนานุภาวนิพฺพตฺเตน อริยมคฺ
เคน เอกํ นิพฺพานเมว โอสฺรฺสูติ.

ยถा त्कखिणुतो आकज्जनुता त्कखिणुतिसाय
अुक़ानक़ ภาणुं क़हृता त्कखिणुतुवारन
नक़मेव पविसुति.

เอวํ เวทนานุสฺสนามุเชน อาคจฺจनुตา
นวิเชน เวทนานุสฺสนํ ภาเวตฺวา เวทนา
นุสฺสนาภาวนานุภาวนิพฺพตฺเตน อริยมคฺเคน
เอกํ นิพฺพานเมว โอสฺรฺสูติ.

ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า สติปัฏฐาน
มีอันเดียวเท่านั้น โดยเป็นความระลึกและโดย
เป็นที่ประชุมลงเป็นอันเดียวกัน มี ๔ ด้วย
อำนาจอารมณ์

เปรียบเหมือนพระนครมี ๔ ประตู คนที่มา
แต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศ
ตะวันออกมา เข้าพระนครทางประตูทิศ
ตะวันออก

คนที่มาแต่ทิศใต้ ทิศตะวันตกก็เหมือนกัน
คนที่มาแต่ทิศเหนือก็นำสิ่งของที่อยู่ทาง
ทิศเหนือ มาเข้าพระนครทางประตูทิศเหนือ
ฉันใด

ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้น

จริงอยู่นิพพาน เปรียบเหมือนนคร

โลกุตตรมรรคมืองค์แปด เปรียบเหมือน
ประตูพระนคร สติปัฏฐานมีกายเป็นต้นเปรียบ
เหมือนทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น

ก็คนที่มาแต่ทิศตะวันออกนำสิ่งของที่อยู่
ทางทิศตะวันออกมาเข้าพระนครทางประตูทิศ
ตะวันออก ฉันใด

ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งกายานุสฺสนา เจริญ
กายานุสฺสนา ๑๔ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระ
นิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่
เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญกายานุสฺสนา
ก็ฉันนั้น.

คนที่มาแต่ทิศใต้ นำสิ่งของที่อยู่ ทางทิศ
ใต้ ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศใต้ฉันใด

ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งเวทนานุสฺสนา เจริญ
เวทนานุสฺสนา ๙ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระ
นิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่
เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญเวทนานุสฺสนา
ก็ฉันนั้น

ยถา ปจฺจิมโต อากจฺจนฺตา ปจฺจิมทิสาย อุกฺกฺขานกั ภาณฺหิ คเหตฺวา ปจฺจิมทฺวา เรน นครเมว ปวิสฺสตี.

เอวํ จิตฺตานุปฺสฺสนามุเขน อากจฺจนฺตา โสฬสฺวิเชน จิตฺตานุปฺสฺสนํ ภาเวตฺวา จิตฺตานุปฺสฺสนาภาวนานูปฺภาวนินิพฺพตฺเตน อริยมคฺเคน เอกํ นิพฺพานเมว โอสฺรณฺตี.

ยถา อุตฺตรโต อากจฺจนฺตา อุตฺตรทิสาย อุกฺกฺขานกั ภาณฺหิ คเหตฺวา อุตฺตรทฺวาเรน นครเมว ปวิสฺสตี.

เอวํ ฐมฺมานุปฺสฺสนามุเขน อากจฺจนฺตา ปญฺจวิเชน ฐมฺมานุปฺสฺสนํ ภาเวตฺวา ฐมฺมานุปฺสฺสนาภาวนานูปฺภาวนินิพฺพตฺเตน อริยมคฺเคน เอกํ นิพฺพานเมว โอสฺรณฺตี.

เอวํ สรณฺวเสน เจว เอกตฺตสโมสรณฺวเสน จ เอกเมว สติปฺภฺจัน อารมฺมณฺวเสน จตฺตาโรว วุตฺตาตี เวทิตฺตฺวา .

คนที่มาแต่ทิศตะวันตกนำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันตกย่อมนำมาสู่พระนครทางประตูทิศตะวันตกฉันใด

ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งจิตตานุปัสสนา เจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเองด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญจิตตานุปัสสนาฉันนั้น

คนที่มาแต่ทิศเหนือนำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศเหนือฉันใด

ผู้ปฏิบัติโดยธัมมานุปัสสนา เจริญธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเองด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญธัมมานุปัสสนาก็ฉันนั้น

พึงทราบเวลาที่กล่าวว่า สติปัฏฐานมีอันเดียวกันนั้น ก็ด้วยอำนาจความระลึกได้ อย่างหนึ่ง ด้วยอานุภาพประชุมลงสู่ความเป็นอันเดียวกันหนึ่ง ที่กล่าวว่า มี ๔ ก็โดยจัดตามอารมณ์

๓.๔.๖ อรรถาธิบายบาลี ว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
กาเย กายานุปัสสี วิหริติ	มีสติตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่เนื่อง ๆ
อาตาปี	มีความเพียรเพ่งเผากิเลสให้เร่าร้อน
สมปชาโน	มีความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามสภาวะ
สติมา	มีความระลึกถึงตัว

วิเนยฺย โลกํ อภิชฌาโทมนสฺสํ. พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

อรรถกถาสุมงฺคฺลวิลาสินี อธิบายว่า

อิธาติ อิมสฺมี สาสเน. ภิกขุติ ปฏิปตฺติ-
สมปาทกปฺกคฺคณิทสฺสนเมตฺตํ.

คำว่า ในธรรมวินัยนี้ คือ ในพระศาสนา.
คำว่า ภิกษุ นั้น เป็นคำแสดงถึงบุคคล ผู้ถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ.

อญฺเฌปี จ เทวมนุสฺสา ปฏิปตฺตี สม
ปาเทนฺติเยว. เสฏฺฐจตฺตา ปน ปฏิปตฺติยา
ภิกขุภาวทสฺสนโต จ ภิกขุติ อาท.

เทวดา และมนุษย์แม้เหล่าอื่น ก็ดำเนินการปฏิบัติให้พร้อมเหมือนกัน. แต่ที่ตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะเป็นผู้ประเสริฐ อย่างหนึ่ง เพราะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่ง.

ภควโต อนุสฺสาสนี สมปฏิจฺจนฺเตสุ ภิกขุ
เสฏฺฐโจ. สพฺพปปรการาย อนุสฺสาสนิยา ภาชน
ภาวโต. ตสฺมา เสฏฺฐจตฺตา ภิกขุติ อาท.

ในบุคคลทั้งหลายผู้รับคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกษุเป็นผู้ประเสริฐ เพราะเป็นประหนึ่งภาชนะรองรับคำสั่งสอนมีประการต่าง ๆ ฉะนั้น จึงตรัสว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ แต่เมื่อทรงถือเอาภิกษุ แล้วคนทั้งหลายที่เหลือ ก็เป็นอันทรงถือเอาด้วยเหมือนอย่างในการเสด็จพระราชดำเนิน เป็นต้น เหล่าราชบริพารนอกนั้น ก็เป็นอันทันทรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า ราช.

ตสฺมี คหิตเต ปน เสสา คหิตาว โหนฺติ ราช
คมนาทีสุ ราชคฺคหณฺเน เสสปริสา วิย.

ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นย่อมชื่อว่า ภิกษุ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะจะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติ.

โย จ อิมํ ปฏิปตฺตี ปฏิปชฺชติ. โส ภิกขุ
นาม โหตีติ ปฏิปตฺติยา ภิกขุภาวทสฺสนโตปิ
ภิกขุติ อาท.

เป็นความจริง ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับได้ว่า เป็นภิกษุทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า หากว่าบุคคลมีธรรมประดับแล้ว เป็นผู้สงบแล้ว ฝึกแล้ว เป็นคนแน่ เป็นพรหมจารี เลิกอาชญากรรมในสัตว์ทั้งปวงพึงประพฤตินิสมาเสมออยู่ไซ้ ผู้นั้นก็ชื่อว่า พรหมณ์ ผู้นั้นก็ชื่อว่า สมณะ ผู้นั้นก็ ชื่อว่า ภิกษุ ดังนี้.

ปฏิปนฺนโก หิ เทโว วา โหตุ มนุสฺโส
วา ภิกขุติ สงฺขยํ คจฺจติเยว. ยถาห

อลงฺกโต เจปี สมํ จเรยฺย
สนฺโต ทนฺโต นียโต พฺรหฺมจารี
สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
โส พฺรหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกขุติ.^๕

^๕ที่ขมุกกายภูจกถา (สุมงฺคฺลวิลาสินี ๒) หน้า

กาเยติ รูปกาเย. รูปกาโย หิ อธิ
องคฺปจฺจฺคานํ เกสาทินฺนญจ ฐมฺมานํสมฺมุหฺภูเจน
หตฺติกายรตฺตกายาทโย วีย กาโยติ อธิปฺเปโต.

ยถา จ สมฺมุหฺภูเจน.

เอวํ กุจฺฉิตานํ आयญฺเจน.

กุจฺฉิตานํ หิ ปรมฺเชคฺคฺจฺฉานํ โส อาโยติปิ
กาโย. อาโยติ อฺปฺปตฺติเตโส.

ตตฺถายํ วจฺนญฺโโจ. आयนฺติ ตโตติ
อาโย. เก आयนฺติ. กุจฺฉิตา เกสาทโย. อิติ
กุจฺฉิตานํ อาโยติ อาโย.

กายานุปฺสฺสึติ กาเย อนฺุปฺสฺสนสึโล กายฺวา
อนฺุปฺสฺสมานो.

กาเยติ จ วตฺวาปิ ปฺน กายานุปฺสฺสึติ
หุติยกายคฺคฺคฺคณํ อสมฺมิสฺสโต ววตฺถานมฺนวิ
นิพฺโปกคาคาทิสฺสนตฺถํ กตฺนฺติ เวทิตพฺพํ.

เตน น กาเย เวทฺหนานุปฺสฺสึ วา
จิตฺตฐมฺมานุปฺสฺสึ วา.

อถโข กายานุปฺสฺสึเยวาทิ กายสงฺขาเต
วตฺถุสฺสึมิ กายานุปฺสฺสนาการสฺเสว ทสฺสเนน
อสมฺมิสฺสโต ววตฺถานํ ทสฺสิตํ โหติ.

ตถา น กาเย องคฺปจฺจฺจฺควินิมฺุตฺต
เอกฐมฺมานุปฺสฺสึ. นาปิ เกสโลมาทิวินิมฺุตฺตอิตฺติ
ถึปฺริสฺซานุปฺสฺสึ.

คำว่า ในกาย คือ ในรูปกาย. จริ่งแล้ว รูป
กายในที่นั้นประสงคฺเอกาย เพราะอรรถว่า เป็น
ที่รวมอวัยวะน้อยใหญ่ และธรรมทั้งหลายมีผม
เป็นต้น เหมือนตัวของช้าง ตัวของรถ

ที่ชื่อว่ากายเพราะอรรถว่าเป็นที่รวมฉนฺใด

ที่ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งที่มา
ของสิ่งที่นารังเกียจฉนนั้น

จริ่งแล้ว กายนั้นเป็นแหล่งที่มาของสิ่งนำ
รังเกียจ คืออย่างยี่ง แม้เพราะเหตุฉนจึงชื่อว่า
กาย. คำว่าเป็นแหล่งที่มา คือเป็นถิ่นเกิด

ใจความของคำฉน มีดังฉนี้ ธรรมชาติ
ทั้งหลายมาแต่กายฉน เหตุฉนกายฉน จึงชื่อว่า
เป็นแหล่งที่มา. อะไรมานะ. สิ่งอันน่าเกลียด
ทั้งหลายมีผมเป็นต้นยอมมา ชื่อว่าอายะ เพราะ
เป็นแหล่งมาแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลาย

คำว่า พิจารณาเห็นกาย ความว่า มีปกติ
พิจารณาเห็นในกาย หรือพิจารณาเห็นกาย

พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้จะตรัสว่าในกายแล้ว
บัณฑิตพึงทราบวาทรงกระทำศัพท์วาทกาย ครั้งที่
สอง ว่าพิจารณาเห็นกายอีกครั้งหนึ่ง เพื่อทรง
แสดงการกำหนด และการแยกออกจากก่อนเป็น
ต้นโดยไมปนกัน

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทฺหนานในกายหรือ
พิจารณาเห็นจิตในกาย หรือพิจารณาเห็นธรรม
ในกายหามีได้

ที่แท้พิจารณาเห็นกายในกายต่างหาก
เพราะฉนนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงการกำหนดไม่
ปนกันด้วยทรงแสดงอาการ คือพิจารณาเห็น
กายในวัตถุที่นับวาทกาย.

จริ่งอยู่ในข้อฉน กายแม้ฉนใด ที่นับวาทเป็น
ที่รวมของภฺตรูปและอุปาทายรูป มีผมฉนเป็นต้น
มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจากภฺตรูป
และอุปาทายรูป

โยปี เจตถ เกสโลมาทโก ภูตูปา
ทายสมุหสงขาโต กาโย.ตตถปิ น ภูตูปา
ทายวินิมุตตเอกธมมานุปสฺสี.

อถโข รตสมุฏารานุปสฺสโก วีย องค-
ปจจฺจนฺตสมุหานุปสฺสี นคราวยวานุปสฺสโก วีย
เกสโลมาทิสฺมฺหานุปสฺสี กทลิกฺขนฺธปตฺตวฏฺฏี
วินิพฺภุชฺชโก วีย รัตตมฺภุจฺฉินิพฺเพทโก วีย จ
ภูตูปาทายสมุหานุปสฺสีเยวาติ นานปฺปการโต
สมุหฺวเสเนว กายสงฺขาตสฺส จ วตฺถุโน
ทสฺสเนน ฆนวินิพฺโปกโค ทสฺสีโต โหติ.

น เหตุถ ยถาวุตฺตสมุหวินิมุตฺโต กาโย
วา ปฺริโส วา อิตฺถี วา อญฺเอย วา โภจ
ธมฺโม ทิสฺสติ.

อโย หิ เอตสฺมี กายเ ยถายานุปสฺสีเยว.
น อญฺณธมฺมานุปสฺสีติ วุตฺตํ โหติ.

ยถา อนุทกฺกฏายปิ มรีจฺยา อุกฺกานุปสฺสี
โน โหนติ. น เหว อนิจฺจทุกฺขานตฺตา อสุภฺภู
เตเยว อิมสฺมี กายเ นิจฺจสุขฺขอตฺตสุภฺภาวา
นุปสฺสี

อถโข กายานุปสฺสี อนิจฺจทุกฺขานตฺตา-
อสุภฺภาการสมุหานุปสฺสีเยวาติ วุตฺตํ โหติ.

อถวา ยวายํ ปน ปฺรโต อิท ภิภฺขเว
ภิภฺขุ อรณฺณคโต วา .เป. โส สโตว อสฺสสตีติ
อาทินา นเยน อสฺสาสปสฺสาสาทิจฺจนฺนิกฺขาต-
อฏฺฐิกปริโยसानุ กาโย วุตฺโต.

มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจาก
อวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งมิใช่พิจารณาเห็น
เป็นหญิงหรือชาย ที่พ้นจากผมขนเป็นต้น.

ที่แท้พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมอวัยวะ
ใหญ่ในกายแม้อันนั้น เหมือนพิจารณาเห็น
ส่วนประกอบของรถ ฉะนั้น พิจารณาเห็นกาย
เป็นที่รวมของผมขน เป็นต้น เหมือนพิจารณา
เห็นส่วนน้อยใหญ่ของพระนคร พิจารณาเห็น
กายเป็นที่รวมของภูตรูปและอุปาทายรูป
เหมือนแยกใบและก้านของต้นกล้วย และเหมือน
แบกมือที่ว่างเปล่าฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็น
อันตรงแสดงการแยกออกจากกัน ด้วยทรงแสดง
วัตถุที่นับได้ว่ากาย โดยเป็นที่รวมโดยประการ
ต่าง

ที่จริง กายหรือชายหญิง หรือธรรมใดๆ อื่น
ที่พ้นจากกายอันเป็นที่รวมดังกล่าวแล้ว หา
ปรากฏในกายนั้นไม่ แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยึดมั่น
ผิดๆโดยประการนั้นๆ ในกายที่สักว่าเป็นที่รวม
แห่งธรรม

ก็ภิกษุนี้ พิจารณาเห็นกายในกายนี้เท่านั้น
อธิบายว่า มิใช่เห็นธรรมอย่างอื่น.

คนทั้งหลายเห็นน้ำในพยับแดดแม้ที่ไม่มีน้ำ
ฉันใด ภิกษุเห็นกายอันนี้ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงามว่าเที่ยง เป็นสุข เป็น
ตัวตนและสวยงาม ฉะนั้น หามิได้

ที่แท้ ท่านอธิบายว่า พิจารณาเห็นกายเป็น
ที่รวมของอาการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์มิใช่
ตัวตน และไม่สวยงามต่างหาก.

อีกอย่างหนึ่ง ก็กายอันนี้ใดที่ท่านกล่าวไว้
ข้างหน้าว่ามีลมอัสนาสะ ปัสสาสะ มีกระดูกที่ปน
เป็นที่สุด ตามนัยพระบาลีเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปปากก็ดี ฯลฯ เธอ
มีสติหายใจเข้า ดังนี้

โย จ อิเธกัจโจ ปจวีกายัง อนิจจโต
อนุปัสสตี .เป.อาโปกายัง เตโชกายัง วาโยกายัง
เกสกายัง โลมกายัง ฉวิกายัง จมมกายัง มัง
สกายัง รุหิรกายัง นหารุกายัง อภูจิกายัง อภูจิมิ
ณชกายนุติ ปฏิสัมภิกายัง กาโย วุตโต.

ตสฺส สพฺพสฺส อิมสฺมีเยว กายเ
อนุปัสสนโต กายเ กายานุปัสสีติ เอวปิ อตุโถ
ทฏฺจพฺโพ.

อถวา กายเ อหนฺติ วา มมนฺติ วา เอวํ
คเหตุพฺพสฺส ยสฺส กสฺสจि อนนุปัสสนโต. ตสฺส
ตสฺเสว ปน เกสโลมาทิกสฺส นานาฯรมสมฺมุหสฺส
อนุปัสสนโต กายเ เกสาทิฯรมสมฺมุหสฺงฯชาตกา
ยานุปัสสีติ เอวํ อตุโถ ทฏฺจพฺโพ.

วิหฺรตีติ อิริยตี. อาตานิตี ตีสุ ภาเวสุ กิเล
เส อาตปฺปตีติ อาตาโป.

วิริยสฺเสตํ นามํ. อาตาโป อสฺส อตุถิ
ติ อาตานิ.

สมฺปชาโนติ สมฺปชณฺณสฺงฯชาเตน ฅาเณน
สมนฺนาคโต. สติมาติ กายปริคฺคาหิกาย สติยา
สมนฺนาคโต.

อัย ปน ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตุ
วา ปญฺญา ย อนุปัสสตี. น หิ สติวิริยตีตสฺส
อนุปัสสนา นาม อตุถิ.

เตเนวาท สติญจ ขวาทํ ภิกฺขเว
สพฺพตฺถิกิ วทามิตี.

ตสฺมา เอตฺถ กายเ กายานุปัสสี วิหฺรตีติ.
เอตฺตาวตาท กายานุปัสสนา สติปัฏฺฐานํ วุตฺตํ
โหตี.

และกายอันใดที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิกา
มรรค ว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณา
เห็นกายคือดิน..น้ำ..ไฟ..ลม..ผม..ขน..ผิวหนัง
..หนัง ..เนื้อกายคือเลือด ..เอ็น ..กระดูก ..เยื่อ
ในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยง

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของกายนั้น
ทั้งหมด แม้อย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายใน
กาย โดยพิจารณาเห็นในกายอันนี้เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ว่า
พิจารณาเห็นกายที่นับว่า เป็นที่รวมแห่งธรรมมี
ผมเป็นต้นในกาย โดยไม่พิจารณาเห็นส่วนใด
ส่วนหนึ่ง ที่พึงถือว่าเป็นเรา เป็นของเราในกาย
แต่พิจารณาเห็นกายนั้นๆ เท่านั้นเป็นที่รวมแห่ง
ธรรมต่างๆ มีผม ขนเป็นต้น.

คำว่า อยู่ คือเป็นไปอยู่. คำว่า มีความเพียร
มีอรรถว่า สภาพไดย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลาย
ในภพทั้ง ๓ สภาพนั้นชื่อว่า แผดเผากิเลส

คำนี้เป็นชื่อของความเพียร ความเพียรของ
ผู้นั้นมีอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าอาตานิ มีความเพียร

คำว่า มีสัมปชัญญะ คือ ผู้ประกอบด้วย
ความรู้ที่นับว่า สัมปชัญญะ คำว่ามีสติ คือ
ประกอบด้วยสติกำกับกาย

ก็ภิกษุรูปนี้กำหนดอารมณ์ ด้วยสติพิจารณา
เห็นด้วยปัญญา ธรรมดว่าปัญญาพิจารณาเห็น
ของผู้เว้นจากสติ ย่อมมีไม่ได้

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสั่ง
ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าสติแลจำ
ปรารถนาในที่ทั้งปวง

เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงตรัสว่า ย่อมพิจารณา
เห็นกายในกายอยู่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
เป็นอันอธิบายด้วยประการฉะนี้

คัมภีร์อรรถกถาปญจสุทธานิ อธิบายว่า

อาตาศิปิตี อาทิสฺสุ อาตาศาเปเน สมนฺนปฺปชานัน. สติสมนฺนปชณฺเณน สพฺพตฺถกกมฺมกฺกุจฺจานัน กมฺมกฺกุจฺจานปริหรณฺุปาโย วาย

สติยา วา กายานุสฺสนาวเสน ปฏฺิลท ฐสมโถ สมนฺนปชณฺเณน วิปฺสสนาย อภิขฺฉมาโท มนฺสฺสวินเยน ภาวนาพลฺลวฺตุตฺตุนฺติ เวทิตพฺพิย

กตมา อนุสฺสนา. ยา ปญฺญา ปชานนา ๗เปยฺย สมนฺมาทิกฺกุจฺจิ. อຍ် วุจฺจติ อนุสฺสนา.

อิมาย อนุสฺสนาย อุเปโต โหติ สมนฺเปโต อุปากโต สมนฺปากโต อุปปนฺโน สมนฺปนฺโน สมนฺนาคโต. เตเน วุจฺจติ อนุสฺสฺสตี.

วิหฺรตีติ อิริยตี วตฺตตี ปาเลตี ยเปตี ยาเปตี หฺรตี วิหฺรตียฺ เตเน วุจฺจติ วิหฺรตีตี

ตตฺถ กตมํ อาตปฺปํ. โย เจตฺสึโก วิริยารมฺภโก ๗เปยฺย สมนฺมาวายาโม. อิทํ วุจฺจติ อาตปฺปํ. อิมินา อาตปฺเปเน อุเปโต โหติ. สมนฺนาคโต. เตเน วุจฺจติ อาตาศิปิตี.

ตตฺถ กตมํ สมนฺนปชณฺณํ. ยา ปญฺญา ปชานนา ๗เปยฺย สมนฺมาทิกฺกุจฺจิ. อิทํ วุจฺจติ สมนฺนปชณฺณํ.

อิมินา สมนฺนปชณฺเณน อุเปโต โหติ ๗เปยฺย สมนฺนาคโต. เตเน วุจฺจติ สมนฺนปชานนตี.^๖

ในบทว่า อาตาศิปี เป็นต้น พระองค์ตรัส สัมมปฺปชานนํไว้ด้วยอาตาศิปี ตรีสกรรมฐานที่ ให้สำเร็จประโยชน์ทุกอย่าง หรืออุบายสำหรับ บริหารกรรมฐานไว้ด้วยสติสัมปชัญญะ.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสสมณะที่ได้มาแล้วด้วย อำนาจกายานุสฺสนาไว้ด้วยสติ. ตรีวิปฺสสนา ด้วยสัมปชัญญะ. ตรีสพลฺลแห่งภาวนาไว้ด้วย การขจัดอภิขฺฉาและโทมนัสออกไป.

อนุสฺสนา คืออะไร? คือปัญญาการรู้ ทัวถึง ๗ลย สมนฺมาทิกฺกุจฺจิ นี้เรียกว่า อนุสฺสนา.

ภิกษุเข้าถึง เข้าถึงเรียบร้อยแล้ว เข้ามาถึง แล้ว เข้ามาถึงเรียบร้อยแล้ว เข้าไปถึงแล้ว ถึง พร้อมแล้ว ประกอบแล้วด้วยอนุสฺสนานี้ เพราะเหตุนี้ เรียกว่า ผู้พิจารณาเห็นเนื่องๆ

บทว่า วิหฺรตี ความว่า ย่อมผลัด เปลี่ยน เป็นไป ดำเนินไป ให้ (ร่างกาย) ดำเนินไป นำไป พักผ่อน เหตุนี้จึงตรัสเรียกว่า วิหฺรตี.

บรรดาธรรมเหล่านั้น อาตาศิปี คืออะไร? คือ การปรารภความเพียรทางใจ ๗ลย ความ พยายามชอบ นี้เรียกว่าอาตาศิปี ภิกษุเป็นผู้ เข้าถึงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยอาตาศิปีนี้ เหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า อาตาศิปี.

บรรดาธรรมเหล่านั้น สัมปชัญญะคือ อะไร? คือปัญญาความรู้ทัวถึง๗ลย สมนฺมาทิกฺกุจฺจิ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ.

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ๗ลย ประกอบพร้อม แล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงตรัส เรียกว่า สมนฺนปชานน.^๗

^๖ มัชฌิมนิกายกฺกุจฺจกถา (ปญฺจสุทธานิ ๑) หน้า ๔๑๕

^๗ มัชฌิมนิกายมูลปฺปนฺนสํกฺก เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๖๗๑

สติมาติ ตตฺถ กตมา สติ. ยา สติ
อนุสฺสติ ๗เปฯ สมมาสตีฯ อัย วุจฺจติ สติ.

อิมาย สติยา อุเปโต โหติ ๗เปฯ สมน
นาคโต. เตน วุจฺจติ สติมาติ.

วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสนฺติ ตตฺถ
กตโม โลโก. เสวว กาโย โลโก. ปญฺจปิ
อุปาทานกฺขนฺธา โลโก.

อัย วุจฺจติ โลโก.

ตตฺถ กตมา อภิชฺฌา. โย ราโค สาราโค
อนฺนโย อนฺโรโร นนฺทิ นนฺทิสราโค จิตฺตสฺส
สาราโค อัย วุจฺจติ อภิชฺฌา.

กตมํ โทมนสฺสํ. ยํ เจตสิกํ อสาดํ. เจตสิกํ
ทุกฺขํ. เจโตสมฺผลสฺสชา อสาดตา ๗เปฯ ทุกฺขา
เวทนา. อิทํ วุจฺจติ โทมนสฺสํ.

อิติ อยฺมจ อภิชฺฌา อิทยจ โทมนสฺสํ
อิมฺมฺหิ โลเก วินีตา โหนฺติ ปฏิวินีตา สนฺตา
สมิตา วุปฺสนฺตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา
อปฺปิตา พุยฺปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตาพฺยนฺตีกตา

เตน วุจฺจติ วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโท
มนสฺสนฺติ.

อถวา ยสฺมา อนาตาปิโน อนฺโต สงฺเขโป
อนฺตรายกโร โหติ. อสมฺปชาโน อุบายปริคฺคเห
จ อนฺุบายปริวฺชฺชเน จ สมฺมุยฺหติ. มฺภูจฺสฺสติ
อุบายปริคฺคเห อนฺุบายปริจฺจาเค จ อสมฺตฺโต
โหติ. เตนสฺส ตํ กมฺมฏฺฐานํ น สมฺปชฺชติ.^๕

บทว่า สติมา ความว่า บรรดาธรรม
เหล่านั้น สติคืออะไร? คือ สติความระลึกได้
อนุสสติ ความระลึกถึงเนื่องๆ ๗๗ สัมมาสติ
ความระลึกชอบ นี้เรียกว่า สติ.

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ๗๗ ประกอบพร้อม
แล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ เรียกว่า ผู้มีสติ.

บทว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺส
ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น โลกคืออะไร?
กายนั่นเอง ชื่อว่าโลก

โลกคืออุปาทานชั้นทั้ง ๕ นี้เรียกว่า โลก.

บรรดาธรรมเหล่านั้น อภิชฺฌาคืออะไร?
คือ ความกำหนัด ความกำหนัดแรงกล้า
ความยินดี ความคล้อยตาม ความเพลิดเพลिन
ความกำหนัดความเพลิดเพลिन ความกำหนัด
แรงกล้าแห่งจิต นี้เรียกว่า อภิชฺฌา.

โทมนัสคืออะไร? คือ ความไม่ยินดีทางใจ
ความทุกข์ทางใจ ความไม่ยินดี ทุกขเวทนา
เกิดแต่สัมผัสทางใจ นี้เรียกว่า โทมนัส.

ทั้งอภิชฺฌา ทั้งโทมนัสในโลก คือ ใจนี้
เป็นอันถูกขจัดแล้ว ถูกกำจัดออกไปแล้ว สงบ
แล้ว เงียบแล้ว ระงับแล้ว ถึงการดับแล้ว ถึง
การตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ถึงการดับสูญไป สิ้นปรีดา
แล้ว เห็นแห่งแล้ว เสื่อมสิ้นแล้ว

ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสว่า ขจัด
อภิชฺฌาและโทมนัสในโลก คือกายได้

อีกอย่างหนึ่ง ความท้อแท้ภายในย่อมทำ
อันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร ผู้ไม่
สัมปชฺฌญะ ย่อมหลงลืมในการกำหนด อุบาย
ในการจงดเว้น สิ่งที่มีใ้ช้อุบาย ผู้มีสติหลงลืม
แล้วย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบายและ
ในการสละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ด้วยเหตุนี้
กัมมฏฺฐานนั้นของภิกษุนี้ ย่อมไม่สำเร็จ

^๕ มัชฌิมนิกายกฎกถา (ปปัญจสูทนี ๑) หน้า ๔๑๕

ตสฺมา เยสํ ฌมฺมานํ อานุกาเวน ตํ
สมปชฺชติ. เตสํ ทสฺสนตฺถํ อาตาปี สมปชา
โน สติมาติ อิทํ วุตฺตุนฺติ เวทิตพฺพํ. อิติ
กายานุปัสสนาสติปัฏฐานํ สมปโยคฺจฺจกฺข
ทสฺเสตฺวา

อิทานิ ปหานงฺคํ ทสฺเสตฺถุ วิเนยฺย โลก
อภิขฺฉมาโทมนสฺสนฺติ วุตฺตํ.

ตตฺถ วิเนยฺยาติ ตทงฺควินยฺเณ วา
วิกฺขมฺภนวินยฺเณ วา วินยิตฺวา.

โลเกติ ตสฺมีเยว กายเ. กาโย หิ อิช
ลฺุชฺชนปฺลฺุชฺชนภูเจเน โลโกติ อธิปฺเบโต. ยสฺมา
ปนสฺส น กายมตฺเตเยว อภิขฺฉมาโทมนสฺสํ
ปหฺยียติ.

เวทนาที่สุปิ ปหฺยียติเยว. ตสฺมา ปณฺจปิ
อุปาทานกฺขนฺธา โลโกติ วิภงฺเก วุตฺตํ.

โลกสงฺขาตตฺตฺตา วา เตสํ ฌมฺมานํ อตฺถุท
ธารนยฺเเนตํ วุตฺตํ.

ยํ ปนาห ตตฺถ กตโม โลก. เสว กาย
โลโกติ อยเมเวตฺถ อตฺถโ.

ยสฺมา ปเนตฺถ อภิขฺฉาคหฺเณน กามจฺ-
ฉนฺโท โทมนสฺสคฺคหฺเณน พฺยาปาโท สงฺคหฺ
คจฺฉติ

ตสฺมา นีวรณฺปริยาปฺนฺนพลวชฺมมฺทวยทส
สเนน นีวรณฺปฺปหานํ วุตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํ.

วิเสเสน เจตฺถ อภิขฺฉาวิเนยฺน กายสม
ปตฺติมฺลฺกสฺส อนฺุโรชฺส.

โทมนสฺสวินยฺเณ กายวิปตฺติมฺลฺกสฺส วิ
โรชฺส.

อภิขฺฉาวิเนยฺน จ กาย อภฺริตฺติยา.

เพราะฉะนั้น ก็มีภฏฐานนั้น ย่อมสำเร็จ
ด้วยอานูกาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อแสดง
ธรรมนั้น ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ว่ามีเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ทรงแสดงกา
ยานุปัสสนาสติปัฏฐานและองค์แห่งสัมปโยคะ

บัดนี้เพื่อทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัส
ว่า นำออกเสียซึ่งอภิขฉาและโทมนัสในโลก

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า นำออกเสีย
หมายความว่า นำออกเสียด้วยการนำออก
ชั่วขณะหรือด้วยการนำออกด้วยการข่มไว้

คำว่า ในโลก ก็คือในกายอันนั้นแหละ จริง
อยู่ กายในที่นี้ทรงหมายถึงโลก เพราะอรรถ
ว่าชารุคฺชุตฺโตรม. อภิขฉาและโทมนัสมิใช่พระ
โยคาวจรนั้นละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น

แม้ในเวทนาเป็นต้นก็ละได้เหมือนกัน
เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ในวิภังค์ (สติปัฏ
ฐานวิภังค์) ว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าโลก

คำนั้นท่านกล่าวตามนัยแห่งการขยาย
ความ เพราะธรรมเหล่านั้นนับได้ว่าเป็นโลก

แต่ท่านกล่าวคำอันใดไว้ว่า โลก เป็น
อย่างไร โลกก็คือกายอันนั้นแหละ

ก็เพราะในที่นี้ กามฉันทะรวมเข้ากับศัพท์
ว่า อภิขฉา พยาบาท รวมเข้ากับศัพท์ว่า
โทมนัส

ฉะนั้น จึงควรทราบว่าทรงอธิบาย การละ
นิวรณด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มี
กำลังนับเนื่องในนิวรณ

แต่โดยพิเศษในที่นี้ ตรัสการละความยินดี
ที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิขฉา

ตรัสการละความยินร้าย ที่มีกายวิบัติเป็น
มูล ด้วยการกำจัดโทมนัส

ตรัสการละความยินดียิ่งในกายด้วยการ
กำจัดอภิขฉา

โทมนัสสวินเยน กายภาวนาย อนภริติ
ยา.

อภิขฌาวินเยน กาเย อภูตานํ สุขุขุภา
วาทีนํ ปกฺขเขปสฺส.

โทมนัสสวินเยน กาเย ภูตานํ อสุภทุกุ
ขภาวาทีนํ อปนยณสฺส จ ปหานํ วุตฺตํ .

เตน โยคาวจรสฺส โยคานุกาโว โยค
สมตฺตดา จ ทิปิตา โหติ.

โยคานุกาโว หิ เอส. ยทิทํ อนุโรหวิโรห
วิปฺปมฺตฺโต อรติรติสโห อภูตฺปกฺขเขปภูตา
ปนยณวิโรหิต จ โหติ

อนุโรหวิโรหวิปฺปมฺตฺโต เจส อรติรติสโห
อภูตํ อปกฺขิปนฺโต ภูตญจ อนปเนนฺโต
โยคสมตฺโต โหตีติ.

วิเนยฺย โลเก อภิขฌาโทมนัสสนฺติ ตตฺถ
กตโม โลโก. เสวว กาโย โลโก. ปญฺจปิ
อุปาทานกฺขนฺธา โลโก. อัย วุจฺจติ โลโก.

ตตฺถ กตมา อภิขฌา. โย ราโค สาราโค
อนฺนโย อนุโรห นนฺทิกิราโค จิตฺตสฺส
สาราโค.อัย วุจฺจติ อภิขฌา.

ตตฺถ กตมํ โทมนัสฺสํ. ยํ เจตสิกํ อสาดํ
เจตสิกํ ทุกฺขํ ฆเปยฺย เจโตสมฺมสฺสชา อสา
ตา ทุกฺขา เวทนา.อิทํ วุจฺจติ โทมนัสฺสํ.

อิทญฺจ โทมนัสฺสํ อิมสฺมิมํ โลเก วินีตา
โหนติ ปฏฺวิวินีตา สนฺตา สมิตา วุปฺสนฺตา
อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พุยฺยปฺปิตา
โสสิตา วิโสสิตา พุยนฺตีกตา.

ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกา
ยานุปีสนาด้วยการกำจัดโทมนัส

ตรัสการละภาวะเพ่งว่างามเป็นสุขเป็นต้น
ที่ไม่มีจริง ในกาย ด้วยการกำจัดอภิขฌา

และตรัสการละการเอาออกไปซึ่งภาวะที่
ไม่งาม เป็นทุกข์เป็นต้น ที่มีอยู่จริงในกายด้วย
การกำจัดโทมนัส

ด้วยพระดำรัสนั้น ทรงแสดงอานุภาพของ
ความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการ
ประกอบความเพียรของพระโยคาวจร

แท้จริงอานุภาพของความเพียรนั้น ก็คือ
เป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินร้าย ครอบงำ
ความไม่ยินดีและความยินดี และเว้นจากใส่สิ่ง
ที่ไม่มีจริง และนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง

ก็พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้หลุดพ้นจาก
ความยินดียินร้าย ครอบงำความไม่ยินดีและ
ความยินดี ไม่ใส่สิ่งที่ไม่มีจริง ไม่นำออกซึ่งสิ่ง
ที่มีจริง ชื่อว่าสามารถประกอบความเพียร

ชื่อว่า วิเนยฺย โลเก อภิขฌาโทมนัส
ความว่า กายนั้นแลชื่อว่าโลก อุปาทานชั้น
แม้ทั้ง ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก.

อภิขฌาเป็นอย่างไร ความกำหนดดีใจ
ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนด
ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนัก
แห่งจิต นี้เรียกว่าอภิขฌา

โทมนัสในค่านั้นเป็นอย่างไร ความไม่
สำราญทางใจ ทุกฺขํทางใจ ฆลย เวทนาที่ไม่
สำราญเป็นทุกฺขํ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจ นี้
เรียกว่า โทมนัส

อภิขฌา และโทมนัสนี้ เป็นอันพระ
โยคาวจรกำจัดเสียแล้ว นำออกไป ให้สงบแล้ว
ให้ระงับแล้ว ให้ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้
ถึงความย่อยยับแล้ว ทำให้ถึงที่สุดแล้ว

๓.๔.๗ อรรถาธิบาย เวทนาสุข...จิตเต..ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี

เวทนาสุข เวทนาอนุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลกํ อภิชฺฌมา โทมนสฺสํ	พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่เนื่อง ๆ มีความเพียรเพ่งเผือกเลสให้เร้าร้อนทั่ว มีความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามสภาวะ มีความระลึกรู้ตัว พึงกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
จิตเต จิตฺตานุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลกํ อภิชฺฌมา โทมนสฺสํ	พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เนื่อง ๆ มีความเพียรเพ่งเผือกเลสให้เร้าร้อน มีความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามสภาวะ มีความระลึกรู้ตัว พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลกํ อภิชฺฌมา โทมนสฺสํ. อุกฺกุเทสฺวารกฺกา นิฏฺฐจฺิตา.	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่เนื่อง ๆ มีความเพียรเพ่งเผือกเลสให้เร้าร้อน มีความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามสภาวะ มีความระลึกรู้ตัว พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ จบแล้ว

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

เวทนาติ ติสฺโส เวทนา. ตา จ โลกียาเอว.
จิตฺตํปิ โลกียํ. ตถา ชมฺมา.

เตสํ วิภาโค นิทุเทสวาเร ปากโฏ ภวิสฺสติ.
เกวลํ ปนฺธิช ยถา เวทนา อนุปฺสฺสิตพฺพา.
ตถา ตา อนุปฺสฺสนโต เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสี
ติ เวทิตพฺโพ.

เอเสว นโย จิตฺตรมฺเมสุปี.
กถญจ เวทนา อนุปฺสฺสิตพฺพาติ.
สุขา ตาว เวทนา ทุกฺขโต. ทุกฺขา สลฺลโต.
อทุกฺขมฺสุขา อนิจฺจโต. ยถาห

โย สุขํ ทุกฺขโต อทฺท ทุกฺขมฺททฺทฺชิ สลฺลโต
อทุกฺขมฺสุขํ สนฺตํ อทฺททฺทฺชิ น อนิจฺจโต
สเว สมฺมทฺทฺโส ภิกฺขุ ปริชานาติ เวทนาติ^๕

สพฺพาเอว เจตา ทุกฺขโตปี อนุปฺสฺสิตพฺพา.
วฺตุตฺตํ เหนฺตํ ยํภิกฺขุจฺจิ เวทียิตฺตํ. สพฺพหนฺตํ
ทุกฺขสมฺนิหฺตํ วทามิตฺติ.
สุขา ทุกฺขโตปี อนุปฺสฺสิตพฺพา.

ยถาห สุขา เวทนา อุปฺปาทสุขา จิตฺตฺสุขา
วิปริณามทุกฺขาติ สพฺพํ วิตุถาเรตพฺพํ.
อปีจ อนิจฺจาทิสฺตตฺตอนุปฺสฺสนาวเสนปี
อนุปฺสฺสิตพฺพา.

เวทนาได้แก่เวทนา ๓ ก็เวทนา ๓ นั้นเป็น
โลกียะอย่างเดียว แม้จิตก็เป็นโลกียะ ธรรม
ทั้งหลายก็เป็นโลกียะเหมือนกัน.

การจำแนกเวทนาจิตธรรมนั้น จักปรากฏ
ในนิทุเทสวาร. ส่วนในอุทเทสวารนี้ ภิกษุผู้
พิจารณาเวทนา ๓ นั้น โดยประการที่คนพึง
พิจารณาเห็นก็พึงทราบว่าเป็นผู้พิจารณาเห็น
เวทนาในเวทนาทั้งหลาย.

แม้ในจิต และธรรมก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า จะพึงพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร.
ตอบว่า พึงพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดย
ความเป็นทุกข์ เห็นทุกข์เวทนาโดยเป็นดุจ
ลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนา โดยความเป็น
ของไม่เที่ยง. ดังที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็น ทุกข์
เห็นทุกข์เวทนาโดยความเป็นดังลูก ศร เห็น
อทุกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความ เป็นของไม่
เที่ยง ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นชอบ จักเป็นผู้สงบ
เที่ยวไป ดังนี้.

อนึ่ง พึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดนั้น
แหละ โดยความเป็นทุกข์ด้วย.

สมจริง ดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า เรากล่าวเวทนา
ทุกอย่างบรรดามี อยู่ในทุกข์ทั้งนั้น.

พึงพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นสุข
เป็นทุกข์

ดังที่ตรัสไว้ว่า สุขเวทนา เป็นสุข เมื่อ
เกิดขึ้น เมื่อตั้งอยู่ เป็นทุกข์เมื่อแปรไป ดังนี้

อนึ่ง พระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็น แม้
ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา
เป็นต้น.

^๕ ที่มณิกายฎกเถา (สุมงคลวิลาสินี ๒) หน้าที่ ๖๑๓

จิตตมเมสุปิ จิตฺตํ ตาว อารมมณาริปติ
 สหชาตภูมิกมฺมวิปากกิริยาทีนานตฺตเกทานํ
 อนิจฺจาทีอนุปัสสนานํ นิตฺเตสวาระ อากตานิ
 สรคาทีเกทานํ จ วเสน อนุปัสฺสิตพฺพํ.

ธมฺมา สลกฺขณสามณฺยลกฺขณานํ สุณฺยต-
 ธมฺมสุส อนิจฺจาทีสตุตฺตานุปัสสนานํ นิตฺเตสวาระ
 อากตานิ สนฺดาทีเกทานํจ วเสน อนุปัสฺสิตพฺพา.

กามณฺเจตฺถ ยสุส กายสงฺขาเต โลเก
 อภิชฺฉาโทมนสฺสํ ปหีนํ. ตสฺส เวทนาทีโลเก
 สุปิ ตํ ปหีนเมว.

นानาปุกฺคลวเสน ปน นานาจิตฺตกฺขณิกส
 ติปฏฺฐานภาวนาวเสน จ สพฺพตฺถ วุตฺตํ.

ยโต วา เอกตฺถ ปหีนํ เสเสสุปิ ปหีนเวา
 โหติ.

ก่อนอื่น บรรดาจิตและธรรม จิตอันพระ
 โยคาวจรพึงพิจารณา เห็นด้วยอำนาจประเภท
 แห่งจิตอันต่าง ๆ กัน มีอารมณ์มโนจิต อธิปติจิต
 สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิตและกิริยา
 จิต เป็นต้น และด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต มี
 จิตมีรากะเป็นต้น ซึ่งมาในนิตเทสวารแห่ง
 อนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.

ธรรมอันพระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็น
 ด้วยอำนาจแห่งลักษณะเฉพาะ ตนและ
 ลักษณะทั่วไป และแห่งธรรมที่เป็นสภาพว่าง
 เปล่า และด้วยอำนาจ ประเภทแห่งธรรมมี
 ธรรมอันมีสงบเป็นต้น ซึ่งมาในนิตเทสวาร
 แห่งอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.

อภิขฉา และโทมนัส ในโลกคือ กาย อัน
 พระโยคาวจรได้ละได้แล้ว ในกายานุปัสสนา
 สติปัฏฐานนี้ แม้อภิขฉา และโทมนัสในโลก
 คือเวทนาเป็นต้น ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้น
 ละได้แล้วเหมือนกัน ก็จริงอยู่

ถึงดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังตรัสการ
 ละอภิขฉา และโทมนัสไว้ในสติปัฏฐานทุกข้อ
 ด้วยอำนาจแห่งบุคคลต่าง ๆ กัน และด้วย
 อำนาจแห่งสติปัฏฐานภาวนา อันเป็นไป
 ในขณะจิตต่างกัน.

อีกนัยหนึ่ง เพราะอภิขฉา และโทมนัสที่
 ละได้ในสติปัฏฐาน ข้อหนึ่งถึงในสติปัฏฐานที่
 เหลือทั้ง ๓ ข้อ ก็เป็นอันละได้เหมือนกัน.

๓.๕ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี อานาปานปัพพะ

กถณจ ภิกขเว ภิกขุ กายเ กายานุปัสสี วิหริติ. ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่

อย่างไร

อิธ ภิกขเว ภิกขุ

อรณคโคโต วา รุกขมุลคโคโต วา

สุญญาคารคโคโต วา

นีสีหติ ปลลงกั อากุชิตวา

อุชชุ กายั ปณิธาย

ปริมุขั สตี อุปฐฐเปตวา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้

ไปสู่ป่าก็ดี ไปโคนไม้ก็ดี

ไปเรือนว่างก็ดี

นั่งคู้เข้าซึ่งบัลลังก์

ตั้งกายให้ตรง

ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

อิทานิ เสยฺยถาปิ นาม เจโก วิสิพฺพการโก
 ฌุลกิลนฺชสนฺหกิลนฺชจงโกฏฺฐกเปพาสฺสวาทินิ
 อุปฺกรณานิ กตฺตูกาโม เอกัง มหาเวพฺพ
 ลภิตฺวา จตุธา ภินฺทิตฺวา ตโต เอกกั เวพฺพ
 ขนฺธั คเหตุวา ผาเลตฺวา ตตฺตํ อุปฺกรณํ กรเยย.

เอวเมว ภควา สติปฏฺจानเทสนาย
 สตฺตานัน นานปฺปการั วิเสสชาติคมํ กตฺตูกาโม
 เอกเมว สมฺมาสตี จตฺตารโ สติปฏฺจานา.

กตเม จตฺตารโ.

อิธ ภิกขเว ภิกขุ กายเ กายานุปัสสี
 วิหริตีติ อาทินา นเยน อารมฺมณวเสน
 จตุธา ภินฺทิตฺวา ตโต เอกกั สติปฏฺจานํ
 คเหตุวา กายั วิภชนฺโต กถณจ ภิกขเวติ
 อาทินา นเยน นินฺทเทสวารั วตฺตุมารุโ.

อรณคโคโต วา รุกขมุลคโคโต วา สุญญา-
 คารคโคโต วาติ อิทมสฺส สติปฏฺจานภาวนานุ
 รูปเสนาสนปริคฺคหปรีที่ปน.

นายช่างจักสานผู้ฉลาด ประสงค์จะทำ
 เครื่องใช้ เช่น เสื่อหยาบ เสื่ออ่อน เตียบ ลุ้ง
 และฝาชี ได้ไม้ไผ่ลำใหญ่มาลำหนึ่งตัดเป็น ๔
 ท่อนแล้ว พึงเอาท่อนๆ หนึ่งแต่ ๔ ท่อนนั้นมา
 ผ่าออกทำเป็นเครื่องใช้ชิ้นๆ แม้ฉันท

พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน
 บัดนี้ทรงประสงค์จะทำสัตว์ทั้งหลายให้บรรลु
 คุณวิเศษต่างๆ ด้วยการทรงแสดงสติปัฏฐาน
 จำแนกสัมมาสติอย่างเดี่ยวเท่านั้น ออกเป็น ๔
 ส่วน ด้วยสามารถแห่งอารมณ์

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายใน
 กายอยู่ ดังนี้ ทรงถือเอาสติปัฏฐานแต่ละอย่าง
 จาก ๔ อย่างนั้น เมื่อจะทรงจำแนกกายจึงทรง
 เริ่มตรัส นินทเทสวาร โดยนัยเป็นต้นว่า กถณจ
 ภิกขเว

คำว่า ภิกษุไปป่าก็ดี ไปที่โคนไม้ก็ดี ไป
 ยังเรือนว่างก็ดี นี้เป็นเครื่องแสดงการกำหนด
 เอาเสนาสนะอันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐาน
 ของภิกษุนั้น.

อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ทิฆมรตฺตํ รูปาทิสฺสุ อารมฺมณฺเสสุ อหฺวิสฺสุ จิตฺตํ กมฺมฏฺฐานวິถิ โอตฺริตฺถุณ อิจฺฉนฺติ. กุฏฺโศคณฺยตฺตรโถ วิย อุปฺปลถเมว ชาวติ.

ตสฺมา เสยฺยถาปิ นาม โคโป กุฏฺเชนฺยา สพุพฺ ฆิรี ปิวิตฺวา วทฺมิตฺติ กุฏฺวจฺฉํ ทเมตฺถกาโม เชนฺโต อปฺเนตฺวา เอกมฺนฺเต มหนฺตํ ฅมฺภํ นิกฺขณฺติตฺวา ตตฺถ โยตฺเตน พนฺเชยฺย.

อถสฺส โส วจฺโฉ อิตฺโต จิตฺโต จ วิปฺนฺหิตฺวา ปลายิตฺตุ อสฺกโกนฺโต ตเมว ฅมฺภํ อุปฺนิสีเทยฺย วา อุปฺนิปฺชเชยฺย วา.

เอวเมว อิมินา ภิกฺขุณา ทิฆมรตฺตํ รูปารมฺมณฺหาทิสฺปานวทฺมิตฺตํ ทฺวฺจฺฉจิตฺตํ ทเมตฺถกาเมน รูปาทิอารมฺมณฺโต อปฺเนตฺวา อรณฺญํ วา รุกฺขมฺมูลํ วา สฺถณฺยาคารี วา ปวิสีตฺวา ตตฺถ สติปฺฏฺฐานารมฺมณฺตถมฺภเก สติโยตฺเตน พนฺชิตฺพุพฺ.

เอวมสฺส ตฺติจิตฺตํ อิตฺโต จิตฺโต จ วิปฺนฺหิตฺวาปิ ปุพฺเพ อาจิณฺณารมฺมณฺ อลภฺมานํ สติโยตฺตํ ฉินฺหิตฺวา ปลายิตฺตุ อสฺกโกนฺตํ ตเมวอารมฺมณฺ อุปฺจารปฺปนาวเสน อุปฺนิสีทติ เจว อุปฺนิปฺชชติ จ.

เตนาหุ ปฺปราณา
ยถา ฅมฺภะ นินฺพนฺเชยฺย วจฺฉํ ทมฺ
นโร อิท พนฺเชยฺยวั สกํ จิตฺตํ
สติยารมฺมณฺ ทพฺพหนฺติ.^{๑๑}

เพราะจิตของเธอเข้าไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น มานานย่อมไม่ประสงค์จะลงสู่วิถีแห่งกัมมัฏฐาน คอยแต่จะแล่นออกนอกทางท่าเดียว เหมือนเกวียนที่เทียมด้วยโคโคง

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเจริญสติปัฏฐานนี้ ประสงค์จะทรมาณจิต ที่ร้าย ที่เจริญมาด้วยการดีมรส มีรูปารมณเป็นต้นมานาน ฟังพรากรออกจากอารมณ์ เช่น รูปารมณเป็นต้น แล้วเข้าไปปากก็ได้โคนไม้ก็ได้ เรือขวางก็ได้ แล้วเอาเชือก คือสติผูกเข้าไว้ที่หลัก คืออารมณ์ของสติปัฏฐานนั้น จิตของเธอแน่แม้จะดีนรนไปทางนั้น ทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่คุ้นเคยมาก่อน ไม่อาจตัดเชือก คือสติให้ขาดแล้วหนีไปได้ ก็จะแอบแนบสนิทเฉพาะอารมณ์นั้นอย่างเดียว ด้วยอำนาจเป็นอุปจารภาวนา และอัปนาภาวนา เหมือนอย่างคนเลี้ยงโคต้องการจะทรมาณลูกโคโคง ที่ดีมนมแม่โคตัวโคงจนเติบโต ฟังพรากรมันไปเสียจากแม่โคแล้วปักหลักใหญ่ไว้หลักหนึ่ง เอาเชือกผูกไว้ที่หลักนั้น

ครั้งนั้นลูกโคของเขานั้น ก็จะดีนไปทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่อาจหนีไปได้ ก็หมอบ หรือนอนแนบหลักนั้นนั้น

เหตุนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า
นรชนในพระศาสนานี้พึงผูกจิตของตน
ไว้ในอารมณ์ให้มั่นด้วยสติเหมือนคน
เลี้ยงโค เมื่อจะฝึกกลูกโค ฟังผูก
มันไว้ที่หลักจะนั้น

^{๑๑}ที่มณิกายฎกเถา (สมุทฺควลวิลาสินี ๒) หน้า ๖๑๔

เสนาสนะที่เหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ

อปิจ ยสฺมา อิทิ กายานุปัสสนาย มุทุทฺถุตฺตํ สพฺพพุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกานํ วิเสสธริคมทิกฺกุจรมฺมุขวิหารปทฺถุจานํ อานาปานสติกมฺมุจฺจานํ อิตฺถิปุริสเหตุตฺถิสฺสาทิสฺสทฺทสมากุลํ คามนฺตํ อปริจฺจชิตฺวา น สุกฺรํ สมฺปาเทตฺตํ สทฺทกณฺฏกตฺตา ฌานสฺส.

อคามเก ปน อรณฺเณ สุกฺรํ โยคาวจเรณ อิทิ กมฺมุจฺจานํ ปรีคฺคเหตุวา อานาปานจตฺตตฺถฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ตทฺเว ฌานํ ปาทกํ กตฺวา สงฺขารเสมฺมุสฺสิตฺวา อคฺคผลํ อรหฺตฺตํ ปาปฺณิตฺต.

ตสฺมา อสฺส ภิกฺขุโน อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา อรณฺเณคโตะ วาติ อาทิมาน.

วตฺถุวิชฺชาจริโย วีย หิ ภควา. โส ยถา วตฺถุวิชฺชาจริโย นครกฺขมึ ปสฺสิตฺวา สุกฺกุอุปปริกฺขิตฺวา เอตฺถ นครํ มาเปเถาติ อุปทิสฺติ. โส โสตฺถินา จ นครเณ นิฏฺฐิจิตฺเต ราชกุลโต มหาสกุการํ ลภติ.

เอวเมว โยคาวจรสฺส อนุรูปํ เสนาสนํ อุปปริกฺขิตฺวา เอตฺถ กมฺมุจฺจานํ อนุยฺยุชิตฺวา พุทฺธชิตฺวา อุปทิสฺติ.

ตโต ตตฺถ กมฺมุจฺจานมนุยฺยุชฺชชฺเชน โยคินา อนุกฺกเมน อรหฺตฺเต ปตฺเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ มหฺนตฺตํ สกุการํ ลภติ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระโยคาวจรในละแวกบ้านอันนี้อឹងด้วยเสียงหญิงชาย ช้างม้าเป็นต้น จะบำเพ็ญอานาปานสติก็มีพื้นฐานอันเป็นยอดในกายานุปัสสนา เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษ และธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งปวงนี้ให้สำเร็จ ไม่ใช่ทำได้ง่าย ๆ เลย เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก

แต่พระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้แล้วให้จตุตถฌานมีอานาปานสติเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ทำฌานนั้นนั้นให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลาย แล้วบรรลุพระอรหัตต์ซึ่งเป็นผลอันยอดจะทำได้ง่ายก็แต่ในป่าที่ไม่มีบ้าน

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่ภิกษุโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า อรณญคโตะ วา ไปป่าก็ดี เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนอาจารย์ผู้รู้ชัฏฐิ อาจารย์ผู้รู้ชัฏฐิเห็นพื้นที่ควรสร้างนครแล้ว ใคร่ครวญถี่ถ้วนแล้ว ก็ชี้ว่า ท่านทั้งหลายจงสร้างนครตรงนี้ เมื่อเขาสร้างนครเสร็จ โดยสวัสดิแล้ว ย่อมได้รับลาภสักการะอย่างใหญ่จากราชสกุล ฉันท

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็ฉันทนั้น ทรงใคร่ครวญถึงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรแล้วทรงชี้ว่าเสนาสนะ ตรงนี้ พระโยคาวจรควรประกอบกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ

ต่อแต่นั้น พระโยคีเจริญกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ ในเสนาสนะนั้น ได้บรรลุพระอรหัตต์ตามลำดับ ย่อมทรงได้รับสักการะอย่างใหญ่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ จริงหนอ

บาลี อาณาปานปัพพะ

โส สโต วา อสฺสสฺสตี สโต ปสฺสสฺสตี	ภิกษุนั้นมีสติอยู่ย่อมหายใจออก มีสติอยู่ ย่อมหายใจเข้า
๑.ที่ฌัม วา อสฺสสนฺโต ที่ฌมฺ อสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจออกยาวอยู่ก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว
ที่ฌัม วา ปสฺสสนฺโต ที่ฌมฺ ปสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจเข้ายาวอยู่ ก็รู้ว่า เราหายใจเข้ายาว
๒.รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต รสฺสํ อสฺสสามีตี ปชานาตี	เรอหายใจออกสั้นอยู่ก็รู้ว่า เราหายใจออกสั้น
รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่า เราหายใจเข้าสั้น
๓. สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	เรอสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจออก
สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที ปสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจเข้า
๔.ปสฺสมภฺยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก
ปสฺสมภฺยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจเข้า
เสยฺยธาปี ภิกฺขเว ทกฺโข ภมฺกาโร วา ภมฺการนฺตฺวาเสี วา ภิกฺษุทั้งหลาย ช่างกลิ้งหรือลูกลมมือ ช่างกลิ้งผู้มีความชำนาญ	
ที่ฌัม วา อญฺจนฺโต ที่ฌมฺ อญฺจามีตี ปชานาตี	เมื่อชักเชือกยาวก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกยาวอยู่
รสฺสํ วา อญฺจนฺโต รสฺสํ อญฺจามีตี ปชานาตี	เมื่อชักเชือกสั้นก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกสั้นแม้ฉับใด
เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ	ภิกษุก็ฉับนั้นเหมือนกัน
๑.ที่ฌัมวา อสฺสสนฺโต ที่ฌมฺ อสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่า เราหายใจออกยาว
ที่ฌัม วา ปสฺสสนฺโต ที่ฌมฺ ปสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่า เราหายใจเข้ายาว
๒.รสฺสํวา อสฺสสนฺโต รสฺสํอสฺสสามีตี ปชานาตี	หายใจออกสั้นอยู่ก็รู้ว่า เราหายใจออกสั้น
รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํปสฺสสามีตี ปชานาตี	เมื่อหายใจเข้าสั้นอยู่ ก็รู้ว่า เราหายใจเข้าสั้น
๓. สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	เรอสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกาย ทั้งหมดหายใจออก
สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที ปสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจเข้า
๔.ปสฺสมภฺยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก
ปสฺสมภฺยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีตี สิภฺขตี	สำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจเข้า

อิตติ อชฺฌตฺตํ วา กายเ ย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็น กายในกายภายในอยู่
พหิทฺฐา วา กายเ ย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่
อชฺฌตฺตพหิทฺฐา วา กายเ ย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้ง
	ภายนอกอยู่
สมุทฺยธฺมมานุปฺสฺสี วา กายสฺมี วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดแห่งลมหายใจ
	ในกายอยู่
วยธฺมมานุปฺสฺสี วา กายสฺมี วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับแห่งลมหายใจ
	ในกายอยู่
สมุทฺยวยธฺมมานุปฺสฺสี วา กายสฺมี วิหฺรติ.	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม
	เป็นเหตุดับในกายอยู่
อตุตฺติ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตฺตา โหติ	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า
	กายมีอยู่
ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปปฏิสฺสติมตฺตตาย.	ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น
อนิสฺสีโต จ วิหฺรติ	ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่
น จ กิณฺจิ โลเก อูปาทิยติ.	และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลก
เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายเ ย กายานุปฺสฺสี	นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายใน
วิหฺรติ.	กายอยู่

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

ตตถ อสฺสาสปฺสฺสาสกมฺมิโก อิเม อสฺสาสปฺสฺสาสา กีนิสฺสิตา. วตฺถุนิสฺสิตา. วตฺถุ นาม กรชกาโย. กรชกาโยนาม จตฺตารี จ มหาภูตานิ อุปาหารูปญฺจาติ เอวํ รูปํ ปริคฺคณฺหติ.

ตโต ตทารมฺมเณ ผสฺสปญฺจมเก นามนฺติ. เอวํ นามรูปํ ปริคฺคเหตฺวา ตสฺส ปจฺจยํ ปริเยสนฺโต อวิชฺชาทิจฺฉินฺนํ ปุทฺธาทํ ทิสฺวา ปจฺจยปจฺจยูปฺปนฺนํ มตฺตเมเวตํ. อญฺโผ สตฺโต วา ปุคฺคโล วา นตฺถิติ วิตฺติณฺณงฺโข สปฺจฺจยนามรูปํ ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา วิปฺสฺสนํ วฑฺฒนฺโต อนุกฺกเมน อรหตฺตํ ปาปฺณาติ.

อิทเมกสฺส ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺตานิ ยนฺนํ.

ฉานกมฺมิโกปิ อิมานิ ฉานนฺคานิ กีนิสฺสิตานิ. วตฺถุนิสฺสิตานิ .

วตฺถุ นาม กรชกาโย. ฉานนฺคานิ นาม กรชกาโย รูปนฺติ นามรูปํ วตฺถุเปตฺวา ตสฺส ปจฺจยํ ปริเยสนฺโต อวิชฺชาทิจฺฉินฺนํ ปุทฺธาทํ ทิสฺวา ปจฺจยปจฺจยูปฺปนฺนํ มตฺตเมเวตํ. อญฺโผ สตฺโต วา ปุคฺคโล วา นตฺถิติ วิตฺติณฺณงฺโข สปฺจฺจยนามรูปํ ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา วิปฺสฺสนํ วฑฺฒนฺโต อนุกฺกเมน อรหตฺตํ ปาปฺณาติ.

อิทเมกสฺส ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺตานิ ยนฺนํ.^{๑๑}

---

^{๑๑}ที่.ม.อ. (บาลี) ๓๗๔/๓๗๕.

ในการกำหนดลมอัสสาสะปัสนาสะนั้น ภิกษุประกอบกัมมัฏฐาน ในลมอัสสาสะ ปัสนาสะ ย่อมกำหนดรูปอย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะปัสนาสะเหล่านี้อาศัยอะไร อาศัยวัตถุ กรัชกาย ชื่อว่าวัตถุ มหาภูตรูป ๔ กับอุปาทายรูป ชื่อว่ากรัชกาย

ต่อแต่นั้นจึงกำหนดในนามธรรมซึ่งมี ผัสสะเป็นที่ ๕ (๑.เวทนา๒. สัญญา ๓.เจตนา ๔.วิญญาณ ๕. ผัสสะ) มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ครั้นกำหนดนามรูปนั้นอย่างนี้แล้วค้นหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้นอยู่ เห็นปัจฉิมสมุปบาทมี อวิชชาเป็นต้นแล้ว ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ว่า นี่เป็นเพียงปัจจัย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยเท่านั้น

ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลจึงยกนามรูปกับทั้งปัจจัย ขึ้นสู่ไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนาย่อม บรรลุพระอรหัตโดยลำดับ

นี่เป็นทางออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง

ผู้เจริญฉานกัมมัฏฐาน กำหนดนามรูปว่า องค์ฉานเหล่านี้อาศัยอะไร อาศัยวัตถุรูป

กรัชกายชื่อว่าวัตถุรูป องค์ฉานจัดเป็นนาม กรัชกายจัดเป็นรูป เมื่อจะแสวงหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้น จึงเห็นปัจจัยการมี อวิชชาเป็นต้น จึงข้ามความสงสัยเสียได้ว่า นี่เป็นเพียงปัจจัยและธรรมอาศัย ปัจจัยเกิดขึ้น ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล จึงยกนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตโดยลำดับ

นี่เป็นมุขของการออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา
อสุสาสปฺสสาสกาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

พหิทฺฐา วาติ ปรสฺส วา อสุสาสปฺสสา
สกาเย.

อชฺฌตฺตพหิทฺฐา วาติ กาเลน อตฺตโน.
กาเลน ปรสฺส อสุสาสปฺสสาสกาเย. เอเตนสฺส
ปคฺคณกมฺมฏฺฐาณํ อฏฺฐเปตฺวา อปฺราปรํ
สญฺจรณกาโล กถิตฺ. เอกกาเล ปน อิํ
อุภยํ น ลพฺภติ.

สมุทฺยทฺมมานุปฺสฺสี วาติ ยถา นาม
กมฺมารสฺส ภสฺตณฺจ คคฺคฺรนาพิณฺจ ตชฺชณฺจ
วายามํ ปฏฺวิจฺจ วาโต อปฺราปรํ สญฺจรติ.

เอวํ ภิกฺขุโน กรชากายณฺจ นาสปฺภูณฺจ
จิตฺตณฺจ ปฏฺวิจฺจ อสุสาสปฺสสาสกาโย
อปฺราปรํ สญฺจรติ. กายาทโย ทฺมมา
สมุทฺยทฺมมา เต ปสฺสนฺโต สมุทฺยทฺมมานุปฺสฺสี
วา กายสฺมี วิหฺรติตี วุจฺจติ.

วยทฺมมานุปฺสฺสี วาติ ยถา ภสฺตาย
อปนีตาย คคฺคฺรนาพิยา ภินฺนาย ตชฺเช จ
วายาเม อสติ โส วาโต นปฺวตฺตติ.

เอวเมว กาเย ภินฺเน นาสปฺภู วิทฺเสต
จิตฺเต จ นินฺรุเท อสุสาสปฺสสาสกาโย นาม
นปฺวตฺตติ.

กายาทินิโรธา อสุสาสปฺสสาสนิโรโหติ
เอวํ ปสฺสนฺโต วยทฺมมานุปฺสฺสี วา กายสฺมี
วิหฺรติตี วุจฺจติ.

สมุทฺยวยทฺมมานุปฺสฺสี วาติ กาเลน
สมุทฺยํ กาเลน วยํ อนุปฺสฺสนฺโต.

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ** ในกายภายในความ
ว่า พิจารณาเห็นภายในกาย คือลมอัสสาสะ
ปัสสาสะของตนอยู่อย่างนี้.

คำว่า **หรือ ภายนอก** ความว่า พิจารณาเห็น
ภายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของคนอื่นอยู่.

คำว่า **ทั้ง ภายในทั้งภายนอก** ความว่า ใน
ภายในคือ ลมอัสสาสะปัสสาสะของตนตามกาล ของ
คนอื่นตามกาล ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
กาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุด ก็มีปฏิฐานที่คล่องแคล่ว
ให้กาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะ สัญจรไปมาอยู่ ก็
กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมตา คือความเกิด**
ความว่า ลมอาศัยสูบ ของข้างทอง ๑ ลูกสูบ ๑
ความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น ๑ จึงจะสัญจร
ไป มาได้ฉับใด

กาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกรัชกาย
๑ ช่องจุมูก ๑ จิต ๑ ของภิกษุ จึงสัญจรไปมาได้
ฉับนั้น. ภิกษุเห็นธรรมมีกายเป็นต้น ซึ่งมีความ
เกิดเป็นธรรมตา ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรม
คือความเกิดในกาย.

คำว่า **พิจารณาธรรม คือความเสื่อมก็ตี**
ความว่า เมื่อลูกสูบถูกนำออกไปแล้ว เมื่อลูกสูบ
แตกแล้ว เมื่อความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น
ไม่มี ลมนั้นย่อมเป็น ไปไม่ได้ฉับใด

เมื่อกายแตกแล้ว เมื่อช่องจุมูกถูกกำจัดเสีย
แล้ว และเมื่อจิต ตับแล้ว ชื่อว่ากาย คือลม
อัสสาสะปัสสาสะ ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉับนั้น
เหมือนกัน.

ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะ
ดับ เพราะกายเป็นต้น ดับ ดังนี้ ท่านเรียกว่า
พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกาย.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิด
และความเสื่อม** หมายความว่า พิจารณาเห็น
ความเกิดตามกาล ความเสื่อมตามกาล.

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺสาสฺสตี กาโยว
อตฺถิ.น สตุโต น ปุคฺคโล น อิตฺถิ น ปุริโส
น อตฺตา น อตฺตนียํ นาหํ น มม น โกจิ
น กสฺสจฺจิติ เอวมสฺส สติ ปจฺจุปฺภวจิตา โหติ.

ยาวทเววติ ปโยชนปริจฺเฉทวตฺตปนเมตฺต.

อิทํ วุตฺตํ โหติ ยา สา สติ ปจฺจุปฺภวจิตา
โหติ. สา น อณฺณตฺตยา. อถโข ยาวทเว
วณฺณมตฺตยา. อปราปฺริ อุตฺตรุตฺตริณฺณ-
ปมาณตฺตยา. เจว สติปมาณตฺตยา จ.
สตีสมฺปชฺฌณานํ วชฺฐมตฺตยาติ อตฺโถ.

อนิสฺสิโต จ วิหฺรตีติ ตณฺหา นิสฺสยทิกฺกฺ-
นีสฺสยานํ วเสน อนิสฺสิโต วิหฺรติ.

น จ กิณฺจิจิ โลเก อฺปาทียตีติ โลกสมฺมิ
กิณฺจิจิ รูปี วา .เป. วิณฺญาณํ วา อยํ เม อตฺตา
วา อตฺตนียํ วาติ น คณฺหาติ.

อิมีนา ปน ปเทน ภควา อานาปานปพ
พเทสนํ นิยุยาเตตฺวา ทสฺเสติ.

ตตฺถ อสฺสาสฺปสฺสาสฺปรีคฺคาทิกา สติ
ทฺกฺขสจฺจํ.

ตสฺสา สมฺภูจาปีกา ปุริมตณฺหา
สมฺภูยสจฺจํ. อุกิณฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ.

ทฺกฺขปริชานโน สมฺภูยปชฺชนโน นิโรธารมฺม
โณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจํ.^{๑๒}

จตฺสจฺจวเสน อสฺสทฺกิกิตฺวา นิพฺพุตี ปาปฺณา
ตีติ. อิทมกสฺส อสฺสาสฺปสฺสาสานํวเสน อภิวิ
นิจฺจกิกฺขุโน ยาว อรหตฺตา นิยุยานมฺุขฺนฺติ.

คำว่า สติของเธอปรากฏชัดว่ากายมี
อยู่ ความว่า สติของภิกษุ นั้น เข้าไปตั้งเฉพาะ
อย่างนี้ว่า กายแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล
ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน
ไม่ใช่เราไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.

คำว่า เพียงเท่านั้น นี้เป็นเครื่องกำหนด
เขตแห่งประโยชน์.

อธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้นหาใช่เพื่อ
ประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงเพื่อสักว่า
ความรู้ คือ ประมาณแห่งความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป
และประมาณแห่งสติเท่านั้น อธิบายว่า เพื่อ
ความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ.

คำว่า ไม่ถูกกิเลส อาศัยอยู่ ความว่า ไม่
ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่
อาศัย คือตัณหา และทิกฺกฺอยู่.

คำว่า ไม่ยึดถือสิ่งใดในโลกด้วย ความ
ว่า ไม่ถือสิ่งใด ๆ ในโลก คือรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณว่า นี้เป็นตัวของเรา นี้มีในตัวของเรา.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมอบเทศนา คือ
อานาปานบรรพแสดงแล้วด้วยบทนี้.

ในอานาปานบรรพนั้น สติที่กำหนดลม
อัสสาสะปัสสาสะเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ

ตัณหามีในก่อนอันยังทุกขสัจนั้นให้ตั้งขึ้น
เป็นสมุทยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะทั้ง
สอง เป็นนิโรธสัจ

อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทยสัจ
มีนิโรธสัจเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ.

โยคาวจรชวนชวายด้วยอำนาจ สัจจะ ๔
อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกขได้จะนี้. นี้เป็น
ทางปฏิบัตินำออกจากทุกข จนบรรลุพระ
อรหัตของภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่ง
ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ รูปหนึ่งจะนั้นแล.

^{๑๒} ที.มหา.อ. (บาลี) ๒/๓๘๐

๓.๖ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี อิริยาปถปัพพะ

ปุน จปริ ภิกขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
๑. ภิกขุ คจจนฺโต वा คจจामีติ ปชานาติ	ภิกษุ เดินอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเดินอยู่
๒. จิโต वा จิตมฺหีติ ปชานาติ	หรือยืนอยู่ ก็รู้ชัดว่า เรายืนอยู่
๓. นิสินฺโน वा นิสินฺนอมฺหีติ ปชานาติ	หรือนั่งอยู่ ก็รู้ชัดว่า เรานั่งอยู่
๔. สยาโน वा สยาโนมฺหีติ ปชานาติ	หรือนอนอยู่ ก็รู้ชัดว่า เรานอนอยู่
๕. ยถา ยถา वा ปนสฺส กาโย ปณฺหิตो โหติ เมื่อเธอ เป็นผู้ตั้งกายไว้ แล้วอย่างใด ๆ	ก็ย่อมรู้ชัดอาการกายนั้น อย่างนั้น ๆ ดังนี้
ตถา ตถา นํ ปชานาติ	ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง
อิติ อชฺชตฺตํ वा กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง
พหิทฺฐา वा กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายใน
อชฺชตฺตพหิทฺฐา वा กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ภายนอกบ้าง
สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสี वा กายสมฺมึ วิหฺรติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกาย
วยธมฺมานุปฺสฺสี वा กายสมฺมึ วิหฺรติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในกาย
สมุทฺยวยธมฺมานุปฺสฺสี वा กายสมฺมึ วิหฺรติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้น
อตุถิ กาโยติ वा ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตา โหติ	ทั้งความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง
ยาวเทว ฅาณมฺมตฺตตาย ปฺภิสฺสติมฺมตฺตตาย	หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่
อนิสฺสิโต จ วิหฺรติ น จ กิณฺจ โลกเ อฺปาทียติ	แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ เป็นที่อาศัยระลึก
	เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย
เอวมฺปิ ภิกขเว ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ย่อมไม่ถือนั้นอะไร ๆ ในโลกด้วย
	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็น
	กายในกายเนื่อง ๆ อยู่อย่างนี้ ^{๑๓}

^{๑๓} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๓๔/๑๐๕., ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๗๔.

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

ตตถ กามํ โสณสิคาลาทโยปี คจจนฺตาคจฺจมาติ ชานนฺติ.

น ปเนตํ เอวรูปํ ชานนํ สนฺชายน วุตฺตํ. เอวรูปํ หิ ชานนํ สตฺตูปฺลทฺธิ น ปชฺชติ. สตฺตสณฺณํ น อุกฺขมาเตติ. กมฺมฏฺฐานํ วา สติปัฏฺฐานภาวนา วา น โหติ.

อิมสฺส ปน ภิกฺขุโน ชานนํ สตฺตูปฺลทฺธิ ปชฺชติ. สตฺตสณฺณํ อุกฺขมาเตติ. กมฺมฏฺฐานญฺเจว สติปัฏฺฐานภาวนา จ โหติ.

อิทํ หิ โโก คจฺจติ. กสฺส คมนํ. กิ การณา คจฺจตีติ เอวรูปํ ปชานนํ สนฺชายน วุตฺตํ. จานาที่สุปี เอสฺว นโย.

ตตถ โโก คจฺจตีติ น โกจิ สตฺโต วา ปุคฺคโล วาคจฺจติ.

กสฺส คมนนฺติ น กสฺสจิ สตฺตสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา คมนํ.

ก็การณา คจฺจตีติ จิตฺตกิริยาวาโยธาตุ วิปฺวาเรน คจฺจติ.

ตสฺมา เอสฺ เอวํ ปชานาติ คจฺจามีติ จิตฺตํ อฺปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชเนติ.

วาโย วิณฺญตฺตี ชเนติ.

จิตฺตกิริยาวาโยธาตุวิปฺวาเรน สกฺลกายสฺส ปฺรโต อภินิหาโร คมนนฺติ วุจฺจติ.

จานาที่สุปี เอสฺว นโย.^{๑๔}

ในอิริยาบถนั้น ฟังทราบความว่า แม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่น สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น เมื่อเดินไปก็รู้ว่า ตัวเดิน

ก็จริงอยู่ แต่ในอิริยาบถนั้นมิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นว่สัตว์ไม่ได้ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นทั้งมัมภูฐาน หรือ สติปัฏฐานภาวนาเลย

ส่วนการรู้ของภิกษุผู้เจริญกายานุปัสสนานี้ ย่อมละความเห็นว่สัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ได้ เป็นทั้งกัมมภูฐานและเป็นสติปัฏฐานภาวนา

คำที่ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนี้ว่า ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร แม้ในอิริยาบถอื่น ๆ ก็เหมือนกัน

คำว่า ใครเดิน ความว่า ไม่ใช่สัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน.

คำว่า การเดินของใคร ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน.

คำว่า เดินได้เพราะอะไร ความว่า เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต.

เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้คือ จิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน จิตนั้นก็ทำให้เกิด

วาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญูติ ความเคลื่อนไหว

การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่าเดิน แม้ในอิริยาบถอื่นก็เหมือนกัน

^{๑๔} ที.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๗๕/๓๙๑

ตตฺราปี หิ ติฏฺฐามิตฺติ จิตฺตํ อูปฺปชฺชติ.
 ตํ วายํ ชเนติ. วาโย วิญญตฺตํ ชเนติ.

จิตฺตกิริยา วาโยชาตฺตวิปฺพาเรน สกฺล
 กายสฺส โภจฺจิตฺตํ ปฏฺฐาย อุตฺตสิทฺธาโว จานฺนฺติ
 วุจฺจติ.

นิสฺสิทามิตฺติ จิตฺตํ อูปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชเนติ.
 วาโย วิญญตฺตํ ชเนติ. จิตฺตกิริยา วาโยชาตฺต
 วิปฺพาเรน เหมจฺจิมกายนฺตํ สมฺมิมชฺชนํ อูปฺริม
 กายนฺตํ อุตฺตสิทฺธาโว นิสฺสชฺชาตฺติ วุจฺจติ.

สยามีตฺติ จิตฺตํ อูปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชเนติ.
 วาโย วิญญตฺตํ ชเนติ. จิตฺตกิริยา วาโยชาตฺต
 วิปฺพาเรน สกฺลสฺสริสฺส ติริยิตฺตํ ปสฺสารณํ สยนฺนฺติ
 วุจฺจติ.

เอตฺสฺส เอวํ ปชานฺโต เอวํ โหติ สตฺโต
 คจฺฉติ. สตฺโต ติฏฺฐจฺจิตฺติ วุจฺจติ. อตฺถโต ปน
 โภจฺจ สตฺโต คนฺตา วา จาตา วา นตฺถิ.

ยถา ปน สกฺกํ คจฺฉติ. สกฺกํ ติฏฺฐจฺจิตฺติ
 วุจฺจติ. น จ กิณฺจ สกฺกํ นาม คจฺฉนฺตํ วา
 ติฏฺฐนฺตํ วา อตฺถิ.

จตฺตาโร ปน โคณฺเ โยเชตฺวา เจกฺสฺมิ
 สารถิมฺหิ ปาเชนฺเต สกฺกํ คจฺฉติ. สกฺกํ ติฏฺฐจฺจิตฺติ
 โวหารมตฺตํ โหติ.

เอวเมว อชานนฺนฺเจน สกฺกํ วีย กาโย
 โคณฺวา วีย จิตฺตชฺวาตา
 สารถิ วีย จิตฺตํ.

คจฺฉามิ ติฏฺฐามิตฺติ จิตฺเต อูปฺปนฺเน วาโย
 ชาตฺตํ วิญญตฺตํ ชนฺยมาณา อูปฺปชฺชติ.

จิตฺตกิริยา วาโยชาตฺตวิปฺพาเรน คมฺนาทึนฺ
 ปวตฺตนฺติ.

ตโต สตฺโต คจฺฉติ. สตฺโต ติฏฺฐจฺจติ. อหํ คจฺ
 ฉามิ. อหํ ติฏฺฐามิตฺติ โวหารมตฺตํ โหติ.

จิตเกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นทำให้เกิด
 วาโยชาตฺต ๆ ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว

การทรงสกลกายตั้งขึ้นแต่พื้นเท้าเป็นที่สุด
 ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยชาตฺตอันเกิดแต่การทำ
 ของจิต เรียกว่า ยืน

จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง จิตนั้นทำให้เกิด
 วาโยชาตฺต ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว
 ความคู้ กายเบื้องล่างลง ทรงกายเบื้องบนขึ้น
 ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยชาตฺตอันเกิดแต่การทำ
 ของจิต เรียกว่านั่ง

จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนอน จิตนั้นทำให้เกิด
 วาโยชาตฺต ๆ ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว
 การเหยียดกายทั้งสิ้นเป็นทางยาว ด้วยความ
 ไหวตัวแห่งวาโยชาตฺตอันเกิดแต่การทำของจิต
 เรียกว่า นอน

เมื่อภิกษุนี้รู้ชัดอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความ
 คิดเห็นอย่างนี้ว่า เขากล่าวกันว่า สัตว์เดิน สัตว์
 ยืน แต่โดยอรรถแล้ว สัตว์ใด ๆ ที่เดิน ที่ยืนไม่มี
 ประดุจคำที่กล่าวกันว่า เกวียนเดิน เกวียน
 หยุด แต่ธรรมดาว่า เกวียนไร ๆ ที่เดินได้ หยุด
 ได้เอง ห้ามไม่

ต่อเมื่อนายสารถิผู้ฉลาด เทียมโค ๔ ตัวแล้ว
 ขับไปเกวียน จึงเดิน จึงหยุด เพราะฉะนั้น คำนั้น
 จึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน

กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้
 ลมที่เกิดจากจิต เปรียบเหมือนโค
 จิตเปรียบเหมือน สารถิ

เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโย
 ชาตฺตที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น

อิริยาบถเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพราะความ
 ไหวตัวแห่งวาโยชาตฺตอันเกิดแต่การทำของจิต

แต่นั้น สัตว์ก็เดิน สัตว์ก็ยืน เราเดิน เรายืน
 เพราะเหตุนั้น คำนั้น จึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติ
 เรียกกัน ฉะนั้นเหมือนกัน

ตสฺมา เอวํ เหตุปัจจยวเสเนว ปวตฺตานี
คมนาทีนํ สลฺลกุเชนฺโต เอส คจฺจนฺโต
วา คจฺจามีติ ปชานาติ. จิตฺวา นิสินฺโน
วา สยาโน วา สยาโนมฺหีติ ปชานาตีติ
เวทิตฺพุโ.

ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิตฺโต โหติ.
ตถา นมฺปชานาตีติ สพุพฺสงฺคาหิกวจนเมตฺ.

อิทํ วุตฺตํ โหติ เยน เยน วา อากาเรนสฺส
กาโย จิตฺโต โหติ. เตน เตน นํ ปชานาติ.
คมนาการเณ จิตฺํ คจฺจามีติ ปชานาติ.

จानนฺสชฺชาสยนาการเณ จิตฺํ สยาโนมฺหีติ
ปชานาตีติ.

อิติ อชฺชุตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา
จตุอิริยาปถปริคฺคณฺหเณน กาเย กายานุปฺสฺสี
วิหฺรติ.

พหิทฺฐา วาติ ปฺรสฺส วา จตุอิริยาปถ
ปริคฺคณฺหเณน.

อชฺชุตฺตพหิทฺฐา วาติ กาเลน อตฺตโน
กาเลน ปฺรสฺส จตุอิริยาปถปริคฺคณฺหเณน
กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสี วาติ อาทิสฺสุ ปน
อวิชฺชาสมุทฺยา รูปรสมุทโยติ อาทินา นเยน
ปญฺจหาการเหิ รูปรกฺขณฺธสฺส สมุทโย จ วโย
จ นีหฺริตฺพุโ.

ตํ หิ สนฺธาย อิธ สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสี วาติ
อาทิ วุตฺตํ. อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺสาติ อาทิ
วุตฺตสทิสเมว.^{๑๔}

เพราะฉะนั้นพึงทราบว่ ภิกษุนี้ กำหนด
อิริยาบถเดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปได้ด้วยอำนาจ
เหตุปัจจัย เท่านั้นอย่างนี้ เมื่อเดินก็รู้ว่าเรา
เดิน เมื่อยืนก็รู้ว่า ยืน เมื่อนั่งก็รู้ว่า นั่ง เมื่อ
นอนก็รู้ว่า นอน

คำว่า ก็หรือกายของเธอตั้งอยู่โดยอาการ
ใดๆ ก็รู้กายนั้น โดยอาการนั้น ๆ นี้เป็นคำ
กล่าวรวมอิริยาบถทั้งปวง. มี

คำอธิบายว่า หรือกายของเธอดำรงอยู่โดย
อาการใดๆ ก็รู้ชัดกายนั้น โดยอาการนั้น

คือกายนั้นดำรงอยู่โดยอาการเดิน ก็รู้ชัด
ว่าเราเดิน

กายดำรงอยู่โดยอาการยืน นั่ง นอน ก็รู้
ชัดว่าเรายืน เรานั่ง เรานอน

คำว่า ภายใน หรือดังนี้ ความว่า พิจารณา
เห็นกายในกายด้วยการกำหนดอิริยาบถ ของ
ตนเองอย่างนี้อยู่.

คำว่า หรือภายนอก ความว่า ด้วยการ
กำหนดอิริยาบถสี่ของคนอื่นอยู่.

คำว่า หรือทั้งภายใน ทั้งภายนอก ความ
ว่า พิจารณาเห็นกายในกาย ด้วยการกำหนด
อิริยาบถ ๔ ของตนเองตามกาล ของคนอื่น
ตามกาลอยู่.

ก็ในคำบาลีเป็นต้นว่า พิจารณาเห็นธรรม
คือความเกิด คือพืงนำความเกิดและความ
เสื่อมแห่งรูปขันธ์ออกแสดง โดยอาการทั้ง๕
ตามนัยว่า รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความ
เกิด และความเสื่อมนั้นแล ตรัสว่า พิจารณา
เห็นธรรม คือความเกิด

^{๑๔} ที.มหา.อ. (บาลี) ๒/๓๗๕/๓๘๒-๓

อาหิสงส์แห่งการเดินจงกรม ๕ ประการ

ปณฺจิเม ภิกฺขเว จงฺกเม อาหิสฺสา
 กตเม ปณฺจ
 อทฺธานกฺขโม โหติ
 ปธานกฺขโม โหติ
 อปฺปาพาโห โหติ
 อสิตฺตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สมฺมาปริณามํ
 คจฺจนฺติ
 จงฺกมาริคโต สมาริ จิรฺภูจฺติโก โหติ

อทฺธานกฺขโม โหตีติ ทูริ อทฺธานํ
 มคฺคํ คจฺจนฺโต ขมติ อธิวาเสตุํ สกฺโกติ.
 ปธานกฺขโมติ วิริยกฺขโม.
 จงฺกมาริคโต จ สมาริตี จงฺกมํ อธิภูจ
 หนฺเตน อริคโต อภูจหนฺนํ สมฺปาตฺตีเน อ
 ญฺยตฺรสมาริ.
 จิรฺภูจฺติโก โหตีติ จิรํ ติภูจฺติ. จิตฺเกน
 คหิตนิมิตฺตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 คหิตนิมิตฺตํ นิปนฺนสฺส. จงฺกมํ อธิภูจหน
 เตน จลิตารมมเณ. คหิตนิมิตฺตํ ปน จิตฺตฺสปี
 นิสินฺนสฺสปี นิปนฺนสฺสปี น นสฺสตีติ.^{๑๖}

อาหิสงส์ในการจงกรม ๕ ประการ คือ
 ๑) ย่อมเป็นผู้อดทนต่อการเดินทางไกล
 ๒) ย่อมเป็นผู้อดทนต่อการบำเพ็ญเพียร
 ๓) ย่อมเป็นผู้มีอาหารน้อย
 ๔) อาหารที่กิน ต้ม เคี้ยว ล้มแล้วย่อมย่อยไป
 โดยดี
 ๕) สมาริที่ได้เพราะการเดินจงกรม ย่อมตั้งอยู่
 ได้นาน

บทว่า อทฺธานกฺขโม โหติ ได้แก่ เมื่อเดิน
 ทางไกลก็เดินได้ทน คือ อดทนได้.
 บทว่า ปธานกฺขโม ได้แก่ เพียรได้ทน.
 บทว่า จงฺกมาริคโต จ สมาริ ได้แก่ สมาริ
 แห่งสมบัตติ ๘ อย่างใดอย่างหนึ่ง อันผู้
 อธิษฐานจงกรมถึงแล้ว.
 บทว่า จิรฺภูจฺติโก โหติ แปลว่า ตั้งอยู่ได้
 นาน. ด้วยว่า นิมิตอันผู้ยืนอยู่ถือเอาเมื่อนั่งก็
 หายไป นิมิตอันผู้นั่งถือเอาเมื่อนอนก็หายไป
 ส่วนนิมิตอันผู้อธิษฐานจงกรม ถือเอาในอารมณ์ที่
 ห้วนไหวแล้วเมื่อยืนก็ดี นั่งก็ดี นอนก็ดี ย่อมไม่
 หายไป.^{๑๗}

^{๑๖} อังคุตตรนิกายภูจกถา (มโนรทปุรณี ๓) -
 หน้าที่ ๑๘

^{๑๗} พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต
 เล่ม ๓ - หน้าที่ ๕๕

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายการเดินทางว่า

เอวํ อารोเปตฺวา ปุณฺ ๓ ตสฺมีเยว รุเป
 อภิกฺกมปฏิกฺกมอาโลกนวิโลกนสมฺมิชฺชนปสา
 รณวเสน อภิกฺกเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกฺกมํ อปฺปตฺ
 วา ตตฺถเว นิรุชฺชติ ปฏิกฺกเม ปวตฺตรูปํ
 อาโลกนํ อาโลกเน ปวตฺตรูปํ วิโลกนํ
 วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมฺมิชฺชนํ สมฺมิชฺชเน
 ปวตฺตรูปํ ปสารถิํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว
 นิรุชฺชติ

ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ติลกฺขณํ
 อารोเปติ.

ตโต เอกปทวารํ อุกุชฺรณอติหฺรณวีติหฺรณ
 ไวสุสฺซชฺชนสนฺนิกุเชปนสนฺนิรุมฺภานวเสน จ
 โภจฺจาเส กโรติ .

ตตฺถ

อุกุชฺรณํ นาม ปาทสฺส ภูมิตอ อุกุชฺปิณฺ.

อติหฺรณํ นาม ปุโรโต หฺรณํ.

วีติหฺรณํ นาม ชาณฺุ กณฺุฏกทีชฺชาติอาทิสฺ
 กิณฺุจิเทว ทิสฺวา อิตโต จิตโต จ ปาทสฺสจฺจารณํ.

ไวสุสฺซชฺชนํ นาม ปาทสฺส เหมจฺจา โอโรปนํ.

สนฺนิกุเชปนํ นาม ปจฺวีตเล จปนํ.

สนฺนิรุมฺภานํ นาม ปุณฺ ปาทุกุชฺรณกาเล
 ปาทสฺส ปจฺวียา สทฺธิ อภินิปปิพฺปนํ.

ตตฺถ อุกุชฺรณ ปจฺวีชาตฺถุ อาโปชาตฺถุติ เทว
 ชาตฺถุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา อิตฺธา เทว
 อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย.

ตถา อติหฺรณวีติหฺรณสุ. ไวสุสฺซชฺชน
 เตโชชาตฺถุ วาโยชาตฺถุติ เทว ชาตฺถุโย โอมตฺตา
 โหนฺติ มนฺทา อิตฺธา เทว อธิมตฺตา โหนฺติ
 พลวติโย.

ครั้นยกขึ้นโดย ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว ยกขึ้น
 สู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ ก้าว ถอย แล เหลียว
 คู้เหยียด อีกว่า "รูปเป็นไปในตอนก้าวก็ดับ
 ไปในตอนก้าว ไม่ถึงตอนถอย รูปเป็นไปใน
 ตอนถอยก็ดับไปในตอนถอย ไม่ถึงตอนแล
 รูปในตอนแล ก็ดับไปในตอนแลนั่นเอง ไม่ถึง
 ตอนเหลียว รูปเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไป
 ในตอนเหลียวนั่นเอง ไม่ถึงตอนคู้ รูปเป็นไป
 ในตอนคู้ ก็ดับไปในตอนคู้ ไม่ถึงตอนเหยียด

เหตุนี้ รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์
 เป็นอนัตตา

แบ่งก้าวเท้าครั้ง ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน คือ
 ยก ย่าง ย้าย หย่อน เหยียบ ยัน

ใน ๖ ส่วนนั้น

- ๑) ยกเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่า ยก
- ๒) นำเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า ย่าง
- ๓) เห็นตอหนาม งู เป็นต้นอะไรๆ เข้า
แล้วย้ายเท้าไปข้างนั้นข้างนี้ เรียกว่า ย้าย
- ๔) ลดเท้าลงเบื้องล่าง เรียกว่า หย่อน
- ๕) วางเท้าลงที่พื้นดิน เรียกว่า เหยียบ
- ๖) กดเท้ากับดินในเวลายกเท้าอีกข้าง
หนึ่ง เรียกว่า กด

ใน ๖ ส่วนนั้นในส่วนยกเท้า ชาตฺถุ ๒ คือ
 ปจฺวีชาตฺถุ อาโปชาตฺถุ มีประมาณต่ำ คือ อ่อน
 กว่าปกติ ชาตฺถุ ๒ นอกนี้ คือ เตโชชาตฺถุ วาโย
 ชาตฺถุมีประมาณยิ่ง คือ แรงกว่าปกติ

ส่วนย่างและย้ายก็อย่างนั้น ในส่วนหย่อน
 ชาตฺถุ ๒ คือ เตโชชาตฺถุ วาโยชาตฺถุมีประมาณต่ำ
 คืออ่อนกว่าปกติ ชาตฺถุ ๒ นอกนี้ คือปจฺวีชาตฺถุ
 อาโปชาตฺถุมีประมาณยิ่ง คือแรงกว่าปกติ

ตถา สนฺนิกะเขปนสนฺนิรุมฺภานेषุ .
 เอวํ จ โภจฺจาเส กตฺวา เตสํ วเสน ตสฺมี
 วโยวฺชฺชตฺถกมฺรูปํ ติลกฺขณํ อารोเปติ.

กถํ. โส อิติ ปฏฺิสถณฺจิกฺขติ ยา จ อุทฺตรเณ
 ปวตฺตา ธาตุโย ยานิ จ ตฺตฺปาทาจรูปานิ
 สพฺเพ เต ธมฺมา อติหรณํ อปฺปตฺวา เอตฺถเว
 นิรฺชฺฌนฺติ

ตสฺมา อนิจฺจา ทฺกฺขา อนตฺตา

ตถา อติหรเณ ปวตฺตา วิติหรณํ.

วิติหรเณ ปวตฺตา โวสฺสชฺชนํ.

โวสฺสชฺชนเณ ปวตฺตา สนฺนิกะเขปนํ.

สนฺนิกะเขปนเณ ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภานํ อปฺปตฺ
 วา เอตฺถเว นิรฺชฺฌนฺติ

อิตฺติ ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปนฺนา อิตฺรํ อิตฺรํ
 โภจฺจาสิ อปฺปตฺวา ตตฺถ ตตฺถเว ปพฺพํ
 ปพฺพํ สนฺนิสนฺนิ ออิโธอิ หุตฺวา ตตฺถกฺปาเล
 ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฺถตฺถายนฺตา สงฺขารา
 กิขฺชฺชนฺติ.

ตสฺมา อนิจฺจา ทฺกฺขา อนตฺตาติ. ตสฺเสวํ
 ปพฺพปพฺพคเต สงฺขारे วิปฺสฺสโต รูปสมฺมสนํ
 สุขุมํ โหติ.^{๑๔}

ในส่วนเหยียบและส่วนยันก็อย่างนั้น
 ครั้นทำเป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกขึ้น
 สู่อัตราลักษณ์ในวโยวชฺชตถกมฺรูปํ นั้น ตาม
 เกณฑ์ส่วนทั้ง ๖ นั้น

ยกขึ้นอย่างไร? คือ พระโยคีนั่นไตร่ตรอง
 เห็นว่า "ธาตุทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนยกอัน
 ไต่ก็ดี อุปาทาจรูปแห่งธาตุเหล่านั้นอันไต่ก็ดี
 ธรรมทั้งปวงนั้นดับไปในส่วนยกนี้ ไม่ถึงอย่าง
 เหตุนั้น ธรรมทั้งปวงนั้นจึงชื่อว่า ไม่เที่ยง
 เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

อย่างเดียวกันนั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็น
 ไปในส่วนย่าง ก็ดับไปในส่วนย่างนี้เอง ไม่ถึง
 ส่วนย้าย

ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย้าย ก็ดับ
 ไปในส่วนย้ายนี้เอง ไม่ถึงส่วนหย่อน

ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนหย่อน ก็
 ดับไปในส่วนหย่อนนี้เอง ไม่ถึงส่วนเหยียบ

ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนเหยียบ ก็
 ดับไปในส่วนเหยียบนี้เอง ไม่ถึงส่วนยัน

สังขารอันเกิดขึ้นในส่วนนั้น ก็แตกไป
 ส่วนนั้นเอง เป็นข้อๆ เป็นท่อนๆ เป็นแดนๆ
 ไม่ถึงส่วนนอกนี้ๆ เหมือนเมล็ดงาทั้งหลาย ที่
 ชาติลงในกระเบื้องอันร้อน แตกดังตู่ๆ เป็น
 เมล็ด ๆ ดังนี้

เหตุนี้ สังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าไม่
 เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะ
 เป็นทุกข์จึงชื่อว่าเป็นอนัตตา"

^{๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๙๑ ปฐวีธาตุและอาโปธาตุ
 มีสภาวะหนัก ส่วนเตโชธาตุและวาโยธาตุมีสภาวะ
 เบา เมื่อจะยกย้ายให้ ต้องการความเบาจึงจะ
 ยกย้ายได้คล่องธรรมดาจึงลดความหนักของปฐวี

และอาโปลง และเพิ่มกำลังของเตโชวาโยขึ้น
 ตรงกันข้าม เมื่อจะหย่อนเหยียบยัน ต้องการความ
 หนัก ธรรมดาจึงลดความเบาของเตโชวาโยลง เพิ่ม
 กำลังปฐวีวาโยขึ้น ให้หย่อนเหยียบยันลงได้

อรรถกถาอธิบายว่า

อภิกกมาทีสุ ปน อสมมุยุหน อสมโห-
สมปชญณํ ตํ เอว เวทิตัพพี :-

อิช ภิกขุ อภิกกมนโต वा ปฏิกกมนโต वा
ยथा อนุพาลปุถุชชนาอภิกกมาทีสุ "อตุตา
อภิกกมติ อตุตนา อภิกกโม นิพพุตติโต"ติ वा
"อห้อภิกกมามี มยา อภิกกโม นิพพุตติโต"ติ
वा สมุมุยุหนติ...ตถा อสมมุยุหนโต

"อภิกกมามี"ติ จิตฺเต อปุปฺปชฺชมาเน เตเนว
จิตฺเตนสทฺธิ จิตฺตสมุฏฺฐานาวาโยธาคฺค วิญญตฺตี
ชฌนยมานา อปุปฺปชฺชติ. อิตฺติ
จิตฺตกิริยาวาโยธาคฺควิปฺผารวเสน อโย กาย
สมมุโต อภูจิสฺสงฺฆาโต อภิกกมติ.

ตสฺเสว อภิกกมโต เอเกกปาทุทฺตรเณ
ปจฺวีธาคฺคอาโปธาคฺคตฺติ เทว ธาคฺคโย โอมตฺตวา
โหนติ มนฺทา อิตฺธา เทว อธิมตฺตวา โหนติ
พลวติโย ตถา อติหฺรณวิตีหฺรณสฺสุ.

ไวสฺสชฺชเน เตชธาคฺค วาโยธาคฺคตฺติ เทว
ธาคฺคโย โอมตฺตวา โหนติ มนฺทา อิตฺธา เทว
อธิมตฺตวา โหนติ พลวติโย ตถา สนฺนิกุเขปน-
สนฺนิรุมฺภเณสฺสุ.

ตตฺถ อุกฺกทฺตรเณ ปวตฺตวา รูปรูปชฺชมา
อติหฺรณํ น ปาปุณฺนติ ตถา อติหฺรณํ ปวตฺตวา
วิตฺติหฺรณํ วิตีหฺรณํ ปวตฺตวา ไวสฺสชฺชนํ
ไวสฺสชฺชเน ปวตฺตวา สนฺนิกุเขปนํ สนฺนิกุเขปน
ปวตฺตวา สนฺนิรุมฺภณํ น ปาปุณฺนติ.

ก็ความไม่หลงในการก้าวไปเป็นต้น ชื่อ
ว่า อสมโหสมปชญณะ. อสมโหสมปชญณะ
นั้นพึงทราบอย่างนี้

ปุถุชนผู้อันธพาล เมื่อก้าวไปเป็นต้น ย่อม
หลงผิดว่า คนก้าวไป การก้าวไปตนทำให้
เกิดขึ้น ดังนี้บ้างว่าเราก้าวไป การก้าวไป เรา
ทำให้เกิดขึ้น ดังนี้บ้าง ฉันทิ ภิกษุในพระ
ศาสนานี้ไม่หลงผิดฉันทิ

เมื่อจิตคิดว่าจะก้าวไปเกิดขึ้น วาโย
ธาคฺคซึ่งเกิดแต่จิต ยังวิญญูติให้เกิด ย่อม
เกิดขึ้นด้วยจิตนั่นเอง

ดังนั้นร่างกระดูกที่สมมติว่ากายนี้ ย่อม
ก้าวไปด้วยอำนาจความแผ่ไปของวาโยธาค
อันเกิดแต่พลังงานของจิต ด้วยประการฉะนี้

เมื่อร่างกระดูกนั้นก้าวไปอย่างนี้ ในขณะที่
ที่ยกเท้าขึ้นแต่ละข้าง ธาคฺคทั้ง ๒ คือปจฺวีธาค
อาโปธาคฺคย่อมอ่อนกำลังลง. อีก ๒ ธาคฺคนอกนี้
ย่อมมีกำลังขึ้น.

ในขณะที่ที่ย่อนเท้าลงธาคฺคทั้ง ๒ คือ
เตชธาคฺค วาโยธาคฺค ย่อมอ่อนกำลังลง อีก ๒
ธาคฺคนอกนี้ย่อมมีกำลังยิ่งขึ้น ในขณะที่ปลาย
เท้าจดพื้นและเหยียบเต็มฝ่าเท้า ก็เช่นกัน.

รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในขณะที่
ยกเท้าขึ้นย่อมไม่ถึงขณะที่เคลื่อนเท้า
รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นไปในขณะที่
เคลื่อนเท้าย่อมไม่ถึงขณะที่ก้าวไปข้างหน้า
เหมือนกัน ที่เป็นไปในขณะที่ก้าวไปข้างหน้า
ย่อมไม่ถึงขณะที่ที่ย่อนเท้าลง ที่เป็นไปใน
ขณะที่ที่ย่อนเท้าลง ย่อมไม่ถึงขณะที่ปลาย
เท้าจดพื้น ที่เป็นไปในขณะที่ปลายเท้าจดพื้น
ย่อมไม่ถึงขณะที่เหยียบเต็มฝ่าเท้า

ตตถ ตตถเว ปพพิ ปพพิ สนฺธิ สนฺธิ
โธอิ โธอิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลาณี
วีย ตมฺมฏฺเฏยานฺตา ภิชฺชนฺติ.

ตตถ โก เอโก อภิกฺกมฺติ กสฺส วา
เอกสฺส อภิกฺกมฺน.

ปรมตฺถโต หิ ชาตฺถนฺเวยว คมฺน ชาตฺถนฺ
เวยว จานฺ ชาตฺถนฺเวยว นิสฺชชฺน ชาตฺถนฺเวยว
สยฺน.

ตสฺมี ตสฺมี หิ โภจฺจาเส สทฺธิ รฺูปเณ
อณฺณํ อุปฺปชฺชเต จิตฺตํ อณฺณํ จิตฺตํ
นिरุชฺฌติ อวีจิมฺนุสฺสมฺพฺนฺโธ นทิสฺโสโตว วตฺต
ตีติ.

เอวํ อภิกฺกมาทิสฺสุ อสฺสมฺมุยฺหฺน อสฺสมโฆ
สฺมปฺชฌณฺณํ นามาติ.^{๑๙}

สติกำหนดอิริยาบถเป็นอริยสัจ

จตุอิริยาปถปริคฺคาหิกา สติ ทฺกฺขสจฺจ.

ตสฺสา สฺมฺภูจฺจาปีกา ปฺริมตฺถนฺหา
สฺมฺทฺยสจฺจ.

อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นโรธสจฺจ.

ทฺกฺขปฺริชานโน สฺมฺทฺยปฺชหโน นโร
ธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจ.

เอวํ จตฺตสจฺจวเสน อุตฺตสฺสทฺกิตฺวา นิพฺพุตี
ปาปฺณาตีติ.

อิทเมกสฺส จตุอิริยาปถปริคฺคาหิกสฺส
ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺตา นียฺยานมฺขนฺติ.

รูปธรรมและอรูปธรรมย่อมเป็นตอน ๆ
เป็นท่อน ๆ เป็นเขต ๆ ดับไปในอิริยาบถนั้น ๆ
นั่นเอง เหมือนเมล็ดงาที่ใส่ลงใน กระเบื้อง
ร้อนย่อมแตกเปี๊ยะเปี๊ยะ ๆ.

ในการก้าวไปเป็นต้น ใครคนหนึ่งก้าวไป
หรือการก้าวไปของใครคนหนึ่ง

แต่โดยปรมัตถ์ ชาตฺถทั้งหลายเท่านั้นเดิน
ชาตฺถทั้งหลายเท่านั้นยืน ชาตฺถทั้งหลายเท่านั้น
นั่ง ชาตฺถทั้งหลายเท่านั้นนอน.

ก็ในส่วนแห่งอิริยาบถนั้น ๆ จิตดวงอื่น
เกิดขึ้น จิตดวงอื่นดับไปพร้อมกับรูป เป็นไป
อยู่เหมือนกระแสน้ำไหลติดต่อกันไปไม่ขาด
สาย ฉะนั้น ดังนี้

ความไม่หลงในการก้าวไปเป็นต้นอย่างนี้
ชื่อว่า อสฺมโฆสฺมปฺชฌญฺเ

สติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ เป็น
ทฺกฺขสัจ

ต้นหาที่มีมาก่อน อันยังสติที่กำหนด
อิริยาบถ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสัจ

การหยุดทฺกฺขสัจและสมุทัยสัจ ทั้งสอง
เป็นนโรธสัจ

อริยมรรคที่กำหนดรู้ทฺกฺข ละสมุทัย มี
นโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ

ภิกษุผู้โยคาวจร ขวนขวายโดยทางสัจจะ
๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุประนิพพานดับทฺกฺข.

นี่เป็นทาง ปฏิบัตินำออกจากทฺกฺข จนถึง
พระอรหัต ของภิกษุผู้กำหนดอิริยาบถ ๔^{๒๐}

^{๑๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓.

^{๒๐} ที.มหา.อ. (บาลี) ๒/๓๗๕/๓๕๓

๓.๗ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี สัมปชัญญะปิพพะ

ปุณ จปริ ภิกขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
ภิกขุ อภิกกนฺเต ปฏิกกนฺเต	ภิกษุ เมื่อก้าวไป เมื่อถอยกลับ
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
อาโลกิเต วิโลกิเต	เมื่อแหงนแลดู เมื่อเหลียวแลดู
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
สมฺมิณฺชิเต ปสาริเต	เมื่อคู้เข้า เหยียดออก
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
สงฺฆาปฏิปตฺตจิวรรณเณ	ในการทรงผ้าสังฆาฏิบาตรและจีวร
สพฺพตฺถ อีหิสเมว น ปชานาติ	ย่อมรู้ตัวทั่วพร้อมในกิริยาอาการทั้งหมด
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต	ในการฉัน การดื่ม ในการเคี้ยว ในการลิ้ม
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม	การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ
สมฺปชานการี โหติ	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
คเต จิเต นิสินฺเน	ในการเดิน ในการยืน ในการนั่ง
สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตฺถุเหีภาเว	ในการหลับ ในการตื่น ในการพูด ในการนิ่ง
สมฺปชานการี โหติ ^{๒๐}	ย่อมทำความรู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทันตามความเป็นจริง
อิติ	ดังพรรณนามาจะนี้
อชฺชตฺตฺวา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ	ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง
พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง
อชฺชตฺตพหิทฺธาวา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในภายนอกอยู่
สมฺภยชฺชมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง
วชฺชมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในกาย
สมฺภยวชฺชมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง
อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภวจิตฺตา โหติ	หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่
ยาวเทว ฌานมตฺตตาย ปฏิสฺสตีมตฺตตาย	เพียงสักแต่ว่าเป็นความรู้ เป็นที่อาศัยระลึก
อนิสฺสีโต จ วิหริติ น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทิยติ	

เธอเป็นผู้อันค้นหาและทักขุไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ถ้อมมันอะไรๆ ในโลกด้วย

---

^{๒๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๕/๑๐๕.

เอวมปิ ภิกขเว ภิกขุ กายะ กายานุปัสสี
วิหริติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณา
เห็นกายในกายเนื่องๆ อยู่ อย่างนี้

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

ตตถ อภิกกนฺเตติ อาทีนึ สามณฺณผล
วณฺณิตานิ.

อิตติ อชฺชตฺตํ วาติ เอวํ จตฺตสมฺปชฅณ
ปริคฺคณฺหเณน อตฺตโน วา กายะ ปฺรสุส
วา กายะ กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา
ปฺรสุส กายะ กายานุปัสสี วิหริติ.

อิชาปี สมุทฺยธมฺมานุปัสสีตีอาทีสุ
รูปกฺขนฺธสุเสว สมุทโย จ วโย จ
นีหริตพฺโพ.

อิช จตฺตสมฺปชฅณปริคฺคาทิกา สติ
ทฺกฺขสจฺจํ.

ตสฺสา สมุทฺธาปีกา ปุริมตณฺหา
สมุทฺยสจฺจํ.

อุภินฺนํ อปฺปวตฺตติ นิโรธสจฺจํ.

วุตฺตปฺปกาโร อริยมคฺโค มคฺคสจฺจํ.

เอวํ จตฺตสจฺจวเสน อุตฺตสฺกทิตฺวา นิพฺพุตี
ปาปฺณาตีติ

อิทเมกสฺส จตฺตสมฺปชฅณปริคฺคาทิกสฺส
ภิกฺขุโน วเสน ยาว อรหฺตฺตา นิยฺยาน
มุขนฺติ.^{๒๒}

ในสัมปชัญญะบรรพนั้น คำว่า ก้าวไป
ข้างหน้าเป็นต้น ทรงพรรณนาไว้แล้ว ใน
สามัญญะผลสูตร

คำว่า หรือภายในความว่า พิจารณาเห็น
กายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือ
ในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล โดย
กำหนดสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้

ความเกิด และความเสื่อมของรูปขั้นนั้นแล
พึงนำออกแสดงในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือ
ความเกิดเป็นต้น

ในสัมปชัญญะบรรพนี้ สติกำหนดสัมปชัญญะ
๔ เป็นทุกขสัง

ตัณหาที่มีในก่อน อันยัง สติกำหนด
สัมปชัญญะ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัง

การไม่เกิดทุกขสัง และสมุทัยสังทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง

อริยมรรคมีประการดังกล่าวมาแล้วเป็น
มรรคสัง

ภิกษุโยคาวจร ขวนขวายโดยทางสังจะ ๔
อย่างนี้ ย่อมบรรลุนิพพานดับทุกข์ได้แล.

นี้เป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออก จนถึงพระ
อรหันต์ ของภิกษุผู้กำหนดสัมปชัญญะ ๔ รูปหนึ่ง
จะนี้แล.

^{๒๒} ที.มหา.(บาลี)๒/๓๗๖/๓๘๓

อรรถกถาสัมภเวณี อธิบายสัมปชัญญะ ๔ ไว้ดังนี้

สมปชานการี โหตีติ สมปชณเณน สพพ
กิจจการี, สมปชณณสเสว วา การี.

โส หิ อภิกกนตาทีสุ สมปชณณัง
กโรเตว น กตถจจิ สมปชณเณน วิรหิตो โหติ.

ตตถ สาตถกสมปชณณัง สปปายสมปช
ณณัง โคจรสมปชณณัง อสมโมหสมปชณณนุติ
จตุพพิชัง สมปชณณัง.

ตตถ อภิกกมนจิตเต อุปปนเน
จิตตวเสเนว อคนตุวา "กั นุ เม เอตถ
คเตน อตถอ อตถิ นตถิ"ติ อตถานตถัง
ปริคคเหตวา อตถปริคคณ्हณัง สาตถก-
สมปชณณัง.

ตตถ จ อตถอติ เจตียทสสนโพธิทสสนสิ
ฆทสสนเถรทสสนอสสุภทสสนาทิวเสน
ธมมโต วุฑฒิ.

เจตียัง วา โพธิ วา ทิสวาปี หิ
พุกุชารมมณัง สัมภทสสนเนน สัมภารมมณัง
ปีตี อุปปาเทตวา ตเทว ขยวโต
สมมสนโต อรหตตัง ปาปุณาติ.

เตสั โอวาทะ ปติฏจาย อสุภัง ทิสวา
ตตถ ปจมชณณัง อุปปาเทตวา ตเทว
ขยวโต สมมสนโต อรหตตัง ปาปุณาติ.

ตสุมะ เอเตสั ทสสนัง สาตถกนุติ วุฑฒิ.^{๒๓}

บทว่า สมปชานการี โหติ หมายความว่า
กระทำกิจทั้งปวงด้วยสัมปชัญญะหรือกระทำ
สัมปชัญญะนั้นเอง

ด้วยว่า ภิกษุณั้นย่อมกระทำสัมปชัญญะอยู่
เสมอในการก้าวไปเป็นต้น มิได้เว้นสัมปชัญญะ
ในกาลไหน ๆ

สัมปชัญญะในพระบาลีนั้น มี ๔ อย่าง คือ
๑. สาตถกสัมปชัญญะ ๒. สปปายสัมปชัญญะ
๓. โคจรสัมปชัญญะ ๔. อสมโมหสัมปชัญญะ

ใน ๔ อย่างนั้น เมื่อจิตคิดจะไปเกิดขึ้น ยัง
ไม่ทันไปตามที่คิดก่อน ใครครวญถึงประโยชน์
มิใช่ประโยชน์ว่า การไปที่นั้นจะมีประโยชน์แก่
เราหรือไม่หนอ แล้วใครครวญประโยชน์ ชื่อ
สาตถกสัมปชัญญะ.

คำว่า ประโยชน์ ในบท สาตถกสัมปชัญญะ
นั้น คือความเจริญฝ่ายธรรม โดยได้เห็นพระ
เจตีย์ เห็นต้นพระศรีมหาโพธิ เห็นพระสงฆ์ เห็น
พระเถระและเห็นอสุภเป็นต้น.

ด้วยว่า ภิกษุณั้นยังปีติมีพระพุทธานุเจ้าเป็น
อารมณ์ให้เกิดขึ้น แม้เพราะเห็นพระเจตีย์หรือ
ต้นพระศรีมหาโพธิ ยังปีติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์
ให้เกิดขึ้น พิจารณาปีตินั้นแหละโดยความเป็น
ของสิ้นไปเสื่อมไป ย่อมบรรลुพระอรหัต

ตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระเหล่านั้น เห็น
อสุภยังปฐมฌาน ให้เกิดขึ้นในอสุภานั้น พิจารณา
อสุภานั้นแหละโดยความเป็นของสิ้นไปเสื่อมไป
ย่อมบรรลุพระอรหัต

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกการเห็นสิ่ง
เหล่านั้นว่า มีประโยชน์

^{๒๓} ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๑๔/๑๖๖

ตสมึ ปน คมนเ สปปายาสปปายั
 ปริคคเหตฺวา สปปายปริคคณฺ्हณั สปปาย-
 สมฺปชณฺณั. เสยฺยยถิถั เจตฺยทสฺสนั ตาว
 สาทถกั, สเจ ปน เจตฺยสฺส มหาปฺุชาย ทสทฺ
 วาทสโยชนนฺุตเร ปริสา สนนิปตฺนฺุติ, อตฺตโน
 วิภวานุรูปา อิตฺถิโยปิ ปุริสาปิ อลงฺกต-
 ปฏฺิยตฺตา จิตฺตกมฺมรูปกานิ วีย สณฺุจฺรณฺุติ.

ตตร จสฺส อิกฺุเจ อารมฺมณฺเ โลโก โหติ,
 อนิกฺุเจ ปฏฺิโฆ, อสมเปกฺุขเน โมโห
 อฺุปฺุชฺชติ, กายสัสมคฺคาปตฺตี วา อาปฺุชฺชติ,
 ซีวิตพฺุรหฺมจฺริยานั วา อนฺุตราโย โหติ.
 เวนฺุตฺ จานั อสปปายั โหติ.

วฺุตฺตปฺุการอนฺุตรายาภาเว สปปายั.
 โโพทิสฺสเนปิ เอสฺเว นโย.

สัสมทสฺสนมฺปิ สาทถกั. สเจ ปน อนฺุโต-
 คาเม มหามณฺุทปั การฺเตวฺวา สพฺุพรตฺตี
 ธมฺมสฺสวณั การฺเนเตสฺสุ มนฺุสเสสฺสุ วฺุตฺตปฺุกา
 เรเนว ชนสนฺุหนีปาโต เจว อนฺุตราโย จ โหติ
 , เวนฺุตฺ จานั อสปปายั โหติ

เอว สาทถกัปิ ปเนตฺ ปุริสสฺส มาตฺुकามา
 สุกั อสปปายั, มาตฺुकามสฺส จ ปุริสาสุกั อสปป
 ปายั. สภาคเมว สปปายนฺุติ เอว สปปาย
 ปริคคณฺ्हณั สปปายสมฺปชณฺณั นาม.

เอว ปริคคหิตสาทถกสปปายสฺส ปน
 อฏฺุจตีสาย กมฺมฏฺุจาเนสฺสุ อตฺตโน จิตฺตรฺุจฺยั
 กมฺมฏฺุจฺานสงฺฺชาตฺ โคจรั อฺุคคเหตฺวา
 ภิกฺุขาจาร์โคจเร ตั คเหตฺวาว คมนั
 โคจรสฺมปชณฺณั นาม.

ส่วนในการไปนั้น ใคร่ครวญถึงสัปปายะ
 และอัสัปปายะ แล้วใคร่ครวญสัปปายะ ชื่อ สาท
 ถกสัมปชัญญะ ก็ถ้าบริษัทประชุมกันในที่ ๑๐
 โยชน์ ๑๒ โยชน์เพื่อบูชาใหญ่พระเจดีย์ ทั้งหญิง
 ทั้งชายประดับตกแต่งกายตามสมควรแก่สมบัติ
 ของตนราวกะภาพจิตรกรรมพากันเดินไปมา

ก็ในที่นั้น โลภะย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น
 เพราะอารมณ์ที่น่าปรารถนา ปฏิฆะย่อมเกิดขึ้น
 เพราะอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา โมหะย่อม
 เกิดขึ้นเพราะไม่พิจารณา ย่อมต้องอาบัติเพราะ
 กายสังสัคคะก็มี ย่อมเป็นอันตรายแก่ชีวิตและ
 พรหมจรรย์ก็มี. ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ ที่นั่น
 จึงเป็นอัสัปปายะ.

เพราะไม่มีอันตรายอย่างที่กล่าวแล้ว ที่นั่น
 เป็นสัปปายะ. แม้ในการเห็นต้นพระศรีมหาโพธิ
 ก็นั้นนี้แหละ.

แม้การเห็นพระสงฆ์ก็มีประโยชน์. ก็ถ้าเมื่อ
 มนุษย์ทั้งหลายสร้างมณฑปใหญ่ภายในหมู่บ้าน
 ชวนกันฟังธรรมตลอดคืน ย่อมมีทั้งประชุมชน
 ทั้งอันตราย โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.
 ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ ที่นั่นจึงเป็นอัสัปปายะ.

อสุกนี้แม้มีประโยชน์อย่างนี้ก็จริง แต่อสุก
 หึงเป็นอัสัปปายะแก่ชาย และอสุกชาย
 เป็นอัสัปปายะแก่หญิง อสุกที่เป็นเพศเดียวกัน
 เท่านั้น เป็นสัปปายะ การใคร่ครวญสัปปายะ
 อย่างนี้ ชื่อ สัปปายสัมปชัญญะ

ก็การเลือกอารมณ์ กล่าวคือ กรรมฐานที่ตน
 ชอบใจในบรรดากรรมฐาน ๓๘ อย่าง แล้วยึด
 อารมณ์นั้นเท่านั้นไปในที่ที่ภิกษาจารย์ของภิกษุผู้
 ใคร่ครวญถึงประโยชน์และสัปปายะอย่างนี้ ชื่อ
 โคจรสัมปชัญญะ

ตสฺสวารีภาวนตฺถํ อิํ จตฺตํ เวทิตพฺพํ.

อิเชกฺโข จ ภิက္ขุ หรฺติ น ปจฺจาหฺรฺติ
เอกฺโข จ ปจฺจาหฺรฺติ น หรฺติ

เอกฺโข จ ปน เหนว หรฺติ น ปจฺจาหฺรฺติ
เอกฺโข จ หรฺติ จ ปจฺจาหฺรฺติ จาติ .^{๒๔}

อิติ อิมสฺมี จตฺตํเก ยวายํ หรฺติ จ
ปจฺจาหฺรฺติ จ ตสฺส โคจรสฺมปชฺฌณํ สีขาปตฺตํ
โหติ

อภิฏฺกมาทิสฺส ปน อสมฺมุยุหนํ อสมฺ
โมหสฺมปชฺฌณํ

ตํเอว เวทิตพฺพํ:- อิธ ภิက္ขุ อภิฏฺกมนฺโต
วา ปฏิฏฺกมนฺโต วา ยถา อนุสฺสวปฺปชฺชชฺชา
อภิฏฺกมาทิสฺส "อตุตา อภิฏฺกมฺติ อตุตนา
อภิฏฺกโม นิพฺพตฺติโต"ติ วา "อหํ อภิฏฺกมา
มยา อภิฏฺกโม นิพฺพตฺติโต"ติ วา สมนฺมุยุหนฺติ

ตถา อสมฺมุยุหนฺโต อภิฏฺกมาทิสฺส จิตฺเต
อุปฺปชฺชชฺชมาเน เตเนว จิตฺเตเน สหฺชฺช จิตฺตสมฺมุ
จฺจนา วาโยธาทุ วิญฺญตฺติ ชนฺยมานา
อุปฺปชฺชชฺชติ.

อิติ จิตฺตกิริยา วาโยธาทุวิปฺปารวเสน
อโย กายสมฺมุโต อญฺจิสฺสงฺมาโต อภิฏฺกมฺติ^{๒๕}

ตสฺสเสว อภิฏฺกมฺโต เอเกกปาทุทฺตรเณ
ปจฺจวิธาทุอาโปธาทุติ เทว ธาทุโย โอมตฺตา
โหนติ มนฺทา, อิธรา เทว อธิมตฺตา โหนติ
พลวติโย,

เพื่อความแจ่มแจ้ง โจรสัมปชัญญะนั้น
บัณฑิตพึงทราบจุดกะนี้ ดังต่อไปนี้

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ นำไป ไม่น่ากลับ
บางรูปน่ากลับ ไม่นำไป

แต่บางรูป ไม่นำไป ไม่น่ากลับ บางรูป
นำไปด้วย น่ากลับด้วย.

ในข้อปฏิบัติ ๔ ข้อนี้ ภิกษุใด ทั้งนำไปและ
นำกลับ โจรสัมปชัญญะของภิกษุนั้น ย่อมเป็น
อันถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติ

ความไม่หลงในการก้าวไปเป็นต้น ชื่อว่า
อัสมโมหสัมปชัญญะ.

อัสมโมหสัมปชัญญะนั้นพึงทราบอย่างนี้
ปุถุชนผู้อันธพาล เมื่อก้าวไปเป็นต้น ย่อมหลง
ผิดว่า คนก้าวไป การก้าวไปตนทำให้เกิดขึ้น
ดังนั้นบ้างว่าเราก้าวไป การก้าวไป เราทำให้
เกิดขึ้น ดังนั้นบ้าง ฉันท

ภิกษุในพระศาสนานี้ไม่หลงผิดฉันทนั้น เมื่อ
จิตคิดว่าเราจะก้าวไปเกิดขึ้น วาโยธาทุ ซึ่งเกิด
แต่จิต ยังวิญญูติให้เกิด ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิต
นั่นเอง

ดังนั้นร่างกระดูกที่สมมติว่ากายนี้ ย่อมก้าว
ไปด้วยอำนาจความแผ่วไปของวาโยธาทุอันเกิด
แต่พลังงานของจิต ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อร่างกระดูกนั้นก้าวไปอย่างนี้ ในขณะที่
ยกเท้าขึ้นแต่ละข้าง ธาทุทั้ง ๒ คือ ปจฺจวิธาทุ
อาโปธาทุ ย่อมอ่อนกำลังลง อีก ๒ ธาทุนอกนี้
ย่อมมีกำลังขึ้น

^{๒๔} ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๑๔/๑๖๗

^{๒๕} ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓

ตถา อติหรรณวீติหระณสุ. โวสุสชชเน
เตโชธาตฺวาโยธาตฺวติ เทว ธาตุโย โอมตฺตา
โหนติ มนฺทา,อิตรฺทา เทว อธิมตฺตา โหนติ
พลวติโย,

ตถา สนนิกฺเขปนสन्नินฺรุภเณสุ.

ตตถ อุกฺกฺขรเณ ปวตฺตา รูปรูปชฺชมา
อติหรรณํ น ปาปฺกฺกนฺติ, ตถา อติหระณ
ปวตฺตา วีติหระณํ, วีติหระณ ปวตฺตา
โวสุสชชนํ, โวสุสชชเน ปวตฺตา สนนิกฺเข
ปนํ, สนนิกฺเขปนเ ปวตฺตา สन्नินฺรุภเณ
น ปาปฺกฺกนฺติ ตตถ ตตฺถเว ปพฺพํ ปพฺพํ
สन्नํ สन्नํ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตคฺกปาเล
ปฏฺธิตฺตติลาณี วิย ตมฺมฏฺฐายนฺตา ภิชฺชนฺติ.

ตตถ โก เอโก อภิกฺกมฺติ, กสฺส วา
เอกสฺส อภิกฺกมฺนํ. ปรมตฺถโต หิ ธาตฺวนํเยว
คมนํ ธาตฺวนํเยว จานํ ธาตฺวนํเยว นิสชฺชนํ
ธาตฺวนํเยว สยนํ.

ตสฺมี ตสฺมี หิ โภจฺจาเส สทฺธิ รุเปณ
อญฺญํ อฺปฺปชฺชเต จิตฺตํ อญฺญํ จิตฺตํ นิสฺสชฺชติ
อวิจิมฺนุสมฺพฺพโร นทิสฺสโตว วตฺตตีติ.

เอวํ อภิกฺกมาทิสฺส อสมฺมุยฺหนํ อสมฺ
โมหสมฺปชฺชณฺณํ นามาติ.

ในขณะที่ที่ย่อนเท้าลงธาตุทั้ง ๒ คือ
เตโชธาตฺวาโยธาตฺวย่อมอ่อนกำลังลง อีก ๒ ธาตฺ
นอกนี้ ย่อมมีกำลังยิ่งขึ้น

ในขณะที่ที่ปลายเท้าจกดพื้นและเหยียบเต็มฝ่า
เท้า ก็เช่นเดียวกัน.

รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในขณะที่ยก
เท้าขึ้น ย่อมไม่ถึงขณะที่เคลื่อนเท้า รูปธรรม
และนามธรรมที่เป็นไปในขณะที่เคลื่อนเท้า
ย่อมไม่ถึงขณะที่ก้าวไปข้างหน้าเหมือนกัน ที่
เป็นไปในขณะที่ก้าวไปข้างหน้าย่อมไม่ถึง
ขณะที่ที่ย่อนเท้าลง ที่เป็นไปในขณะที่ที่ย่อนเท้า
ลง ย่อมไม่ถึงขณะที่ปลายเท้าจกดพื้น. ที่เป็นไป
ในขณะที่ที่ปลายเท้าจกดพื้น ย่อมไม่ถึงขณะที่
เหยียบเต็มฝ่าเท้า. รูปธรรมและอรูปธรรมย่อม
เป็นตอนๆ เป็นท่อนๆ เป็นเขตๆ ดับไปใน
อิริยาบถนั้นๆ นั้นเอง เหมือนเมล็ดงาที่ใส่ลงใน
กระเบื้องร้อนย่อมแตกเปี๊ยะเปี๊ยะ ๑.

ในการก้าวไปเป็นต้น ใครคนหนึ่งก้าวไป
หรือการก้าวไปของใครคนหนึ่ง แต่โดยปรมาตฺถ์
ธาตุทั้งหลายเท่านั้นเดิน ธาตุเท่านั้นยืน ธาตุ
เท่านั้นนั่ง ธาตุทั้งหลายเท่านั้นนอน

ก็ในส่วนแห่งอิริยาบถนั้นๆ จิตดวงอื่น
เกิดขึ้น จิตดวงอื่นดับไป พร้อมกับรูปเป็นไปอยู่
เหมือนกระแสน้ำไหลติดต่อกันไปไม่ขาดสาย

ความไม่หลงในการก้าวไปเป็นต้นอย่างนี้
ชื่อว่า อสฺมิมโหสมฺปชฺชญฺเ

๓.๘ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี ปฏิกุลมหสิการปัพพะ

ปุณ จปริ ภิกขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
 ภิกขุ อิมเมว กายั อุทฺธึ ปาทตลา อโร เกสมตถกา ตจปริยนฺตํ ปุรณฺณานุปการสฺส
 อสฺสจโน ปจฺจเวกฺขติ
 ภิกษุ ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็น
 ที่สุตรอบเต็มด้วยของไม่สะอาด มีประการต่างๆ ว่า
 อตฺถิ อิมสฺมี กาเย สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้
 เกสา โลมา นขา ทนฺตา ผมทั้งหลาย ขนทั้งหลาย เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย
 ตโจ มํสํ นหารู หนัง เนื้อ เอ็นทั้งหลาย
 อฏฺฐิจิ อฏฺฐิจิมิยชฺช วกฺกํ หทยํ กระดูกทั้งหลาย เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ
 ยกนํ กิโลมกํ ปิหํ ปปฺผาสํ ตับ ผังผืด ไต ปอด
 อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ อุตฺริยํ กรีสํ ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า
 ปิตฺตํ เสมฺพหํ ปุพฺโพ โลหิตํ ดี เสลด หนอง เลือด
 เสโท เมโท อสฺสสุ วสา เขโป เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย
 สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร
 เสยฺยถาปิ ภิกขเว อุภโต มุขา มูโตพี ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนกกที่มีปากสองข้าง
 ปุรา นานาวิหิตสฺส ธณฺณสฺส เต็มด้วยธัญชาติหลายชนิด
 เสยฺยถิทํ คืออะไร
 สาสิณํ ข้าวสาลีทั้งหลาย
 วิหีนํ ข้าวเปลือกทั้งหลาย
 มุคฺคานํ ถั่วเขียวทั้งหลาย
 มาसानํ ถั่วเหลืองทั้งหลาย
 ติลานํ งาทั้งหลาย
 ตณฺฑุลานํ ข้าวสารทั้งหลาย
 ตเมนํ จกฺขฺมา ปุริโส มุญฺจิตฺวา บุรุษผู้มีนัยน์ตาดี แก่ถุ้งนั้นแล้ว
 ปจฺจเวกฺเขยฺย พึงพิจารณาเห็นว่า
 อิเม สาสิ เหล่านี้ข้าวสาลี
 อิเม วิหี เหล่านี้ข้าวเปลือก
 อิเม มุคฺคา เหล่านี้ถั่วเขียว
 อิเม มาสา เหล่านี้ถั่ว
 อิเม ตีลา เหล่านี้งา
 อิเม ตณฺฑุลาติ เหล่านี้ข้าวสาร

เอวเมว โข ภิกขเว ภิกษุทั้งหลาย ก็ฉันทันเหมือนกัน
 ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโห เกสมตถกา ตจปริยเหตุํ ปุรณานนุปการสฺส
 อสุจโน ปจจเวกขติ

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมามีหนังเป็นที่สุด
 รอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า

อตฺถิ อิมสฺมี กาเย	สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้
เกสา โลมา นขา ทนฺตา	ผมทั้งหลาย ขนทั้งหลาย เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย
ตโจ มํสํ นหารู	หนัง เนื้อ เอ็นทั้งหลาย
อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺหํ วฏฺกํ หทยํ	กระดูกทั้งหลาย เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ
ยกนํ กิโลมกํ ปิหํกํ ปปฺผาสํ	ตับ ผังผืด ไต ปอด
อนฺตํ อนฺตคฺคณํ อุทฺริยํ กรีสํ	ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า
ปิตุตฺตํ เสมุทฺตํ ปุพฺพโปกฺโข โลหิตํ	ดี เสลด หนอง เลือด
เสโท เมโท อสุสฺสุ วสา เขโป	เหงื่อ มันทัน น้ำตา มันเหลว น้ำลาย
สิงฺฆมาณิกา ลลิกา มุตฺตุนฺติ	น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร
อิตฺติ	ตั้งพรรณนามาฉะนี้

อชฺชตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหฺรติ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่บ้าง
 พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหฺรติ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่บ้าง
 อชฺชตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหฺรติ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้ง
 ภายนอกอยู่บ้าง

สมุทฺทชฺชมานุปสฺสึ วา กายสฺมี วิหฺรติ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกาย
 วยชฺชมานุปสฺสึ วา กายสฺมี วิหฺรติ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในกาย
 สมุทฺทวยชฺชมานุปสฺสึ วา กายสฺมี วิหฺรติ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง
 ความเสื่อมไปในกายบ้าง

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิจิตฺตา โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏฺฐิสฺสติมตฺตตาย
 หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่สักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก
 อนิสฺสโต จ วิหฺรติ น จ กิณฺจ โลกเก อุปาทียติ เธอเป็นผู้อันตณฺหาและทิวฏฺฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย
 ย่อมไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลกด้วย

เอวมปิ ภิกขเว ภิกขุ กายเย กายานุปสฺสึ วิหฺรติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็น
 กายในกายอยู่เนื่องๆ อย่างนี้

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

ตตถ อิมเมว กายนฺติ อาทีสุ ยํ วตตพพํ
 ลียา. ตํ สพพํ สพพากาเรน วิตุถารโต
 วิสุทฺธิมคฺเค กายคตาสติกมฺมฏฺจาเน วุตฺตํ.

อุภโตมุขชาติ เหมฏฺจา จ อุปริ จาติ ทฺวิหิ
 มุเขหิ ยุตฺตา.

นानาวิหิตสฺสาติ นานาวิธสฺส. อิทํ
 ปเนตฺถ โอปมมสฺสฺสนฺทํ อุภโตมุข ปุโตพี^{๒๖}
 วีย หิ จาตุมฺมหาภูติโก กายो.

ตตถ มิสฺเสตฺวา ปกฺขิตฺตนาเนาวิธธณฺณํ
 วีย เกสาทโย ทฺวตฺตีสาการา.

จกฺขุมา ปฺริโส วีย โยคาวจโร. ตสฺส ตํ
 ปุโตพี มุญฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺขโต นานาวิธธณ
 ญสฺส ปากฏกาโล วีย โยคิโน ทฺวตฺตีสาก
 การสฺส วิภูตาทาโร เวทิตพฺโพ.

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ เกสาทิ-
 ปริคฺคณฺเณน อตฺตโน วา กายเ ปรสฺส
 วา กายเ กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา
 ปรสฺส กายเ กายานุปสฺสี วิหฺรติ.

อิทฺ ทฺวตฺตีสากการปริคฺคาหิกา สติ ทฺกฺข-
 สจฺจนฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา นิยฺยานมุขนฺติ
 เวทิตพฺพํ.

เสสฺสํ ปฺริมสฺทิสเมวาคิ.^{๒๗}

ในปฏิภูลมนสิการบรรพนั้น ท่านกล่าวไว้
 แล้วในกายคตาสติกัมมัฏฐาน คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค
 โดยพิสดารด้วยอาการทั้งปวง

คำว่า มีปากสองข้าง หมายถึง ประกอบด้วย
 ปากทั้งสอง ทั้งข้างล่าง ข้างบน

คำว่า มีอย่างต่างๆ คือ มีชนิดต่างๆ. ในข้อ
 นั้นมีคำเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้ ก็กายอัน
 ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ฟังทราบเปรียบ
 เหมือนถุ้งหนึ่ง มีปากสองข้าง

อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น เปรียบเหมือน
 ัญญูชาติต่างชนิด ที่เขาใส่ปนกันลงไปในถุ้งนั้น

พระโยคาวจรเปรียบเหมือนบุรุษมีจักษุ
 อาการปรากฏชัดแห่งอาการ ๓๒ ของพระ
 โยคาวจร ฟังทราบเหมือนอาการที่ัญญูชาติ
 ต่างชนิด ปรากฏแก่บุรุษผู้แก่ถุ้งนั้นออกแล้ว
 พิจารณาต้อย.

คำว่า ภายในก็ดี ความว่า พิจารณาเห็น
 ภายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือ
 ในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล
 ด้วยการกำหนดอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นอย่างนี้
 อยู่

สติกำหนดอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์เป็น
 ทุกขสัจแล้วฟังทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออก
 จากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนด
 อาการ ๓๒ รูปหนึ่ง

คำนอกจากนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าว
 มาแล้วนั้นแล

^{๒๖} ม. มุ. ๑๒/๑๓๖/๑๐๖.

^{๒๗} ที.มหา.อ. (บาลี) ๒/๓๗๗/๓๘๔

๓.๙ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี ธาตุมนสิการปัพพะ

ปูน จปริ ภิกขเว   ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
ภิกขุ อิมเมว กายิ ยถาจิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจจเวกขติ

                    ภิกษุ ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แล ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า
อตฺถิ อิมสุมี กายเ ปจวีธาตฺ อไปธาตฺ เตโชธาตฺ วาโยธาตฺติ

  มีอยู่ในกายนี้คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม
เสยฺยถาปี ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา-   ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนคนฆ่าโค -

โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวี วริตฺวา   หรือลูกมีของของคนฆ่าโค ผู้ขยัน ฆ่าโคแล้ว
จาตุम्मมหาปเถ วิลโส ปฏฺวีภชิตฺวา นิสฺนโน อสฺส   แบ่งเป็นส่วน นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันได

เอวเมว โข ภิกขเว   ภิกษุทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน
ภิกขุ อิมเมว กายิ ยถาจิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจจเวกขติ

                    ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แล ตามที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า
อตฺถิ อิมสุมี กายเ ปจวีธาตฺ อไปธาตฺ เตโชธาตฺ วาโยธาตฺติ

  มีอยู่ในกายนี้ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังพรรณนามาจะนี้
อชฺชตฺตํ วา กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ   ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง

พหิทฺธา วา กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ   พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง
อชฺชตฺตพหิทฺธา วา กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ   ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายใน

  ภายนอกบ้าง
สมุทฺยธมฺมมานุปฺสฺสี วา กายสุมี วิหฺรติ   ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นใน

  ภายในบ้าง
วชฺชมานุปฺสฺสี วา กายสุมี วิหฺรติ   ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปในกายเป็น

  ธรรมตาบ้าง
สมุทฺยวชฺชมานุปฺสฺสี วา กายสุมี วิหฺรติ   ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง

  ความเสื่อมไปในกายบ้าง
อตฺถิ กาโยติ วา ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ   หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่

ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏฺฐิสฺสติมตฺตตาย   แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก
อนิสฺสิโต จ วิหฺรติ น จ กิณฺจิ โลเก อฺพาทิตฺติ   เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย

  ย่อมไม่ถึงมันอะไร ในโลกด้วย
เอวเมปิ ภิกขเว ภิกขุ กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ   ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณา

  เห็นกายในกายอยู่เนื่องๆ อย่างนี้
ธาตฺมนสิการปพฺพํ นิฏฺฐิตํ.   จบธาตุมนสิการบรรพ

อรรถกถาหมวดธาตุนหสิการบัพพะ

ตตฺรายํ โอปมมุสฺสํสนฺทเนน สทฺธิ
อตุถวณฺณนา

ยถา โกจิ โคฆาตโกวา ตสฺเสว ภตฺต
เวตฺตนภโฏอนฺเตวาสโก วา คาวี วริตฺวา
วินิวิชฺฌิตฺวา จตฺสโส ทิสฺสา คตฺตานํ มหาป
ถานํ เวมชฺฌญฺจานสงฺขาเต จาตุมฺมหาปถ
โกฏฺจาสฺส โภฏฺจาสฺส กตฺวา นิสฺสินฺโน อสฺส.

เอวเมว ภิกฺขุ จตฺนุํ อิริยาปถานํ เยน
เกนจิ อากาเรน จิตฺตฺตา ยถาจิตํ ยถาจิตต
ตา จ ยถาปณฺนิหิตํ กายํ อตฺถิ อิมสฺสมิ กาย
ปจฺวีธาตฺ .เป.วาโยธาตฺตฺติ เอวํ ปจฺจเวกฺขติ.

ก็ วุตฺตํ โหติ ยถา โคฆาตกสฺส คาวี
โปสนฺตสฺสาปิ อาฆาตนิ อาหฺรณฺตสฺสาปิ อา
หฺริตฺวา ตตฺถ พฺนฺริตฺวา เปนฺตสฺสาปิ
วเรณฺตสฺสาปิ วริตฺ มตํ ปสฺสนฺตสฺสาปิ ตาว
เทว คาวีติ สณฺณนา น อนฺตรธายติ. ยาว
นํ ปทาเลตฺวา ฟีลฺโส น วิภชฺติ.

วิกฺขิตฺวา นิสฺสินฺนสฺส ปน คาวีสณฺณนา
อนฺตรธายติ มํสสณฺณาว ปวตฺตติ.

นาสฺส เอวํ โหติ อหํ คาวี วิกฺกิณฺนา
มิ.อิม คาวี หฺรณฺตีติ.

อถขวสฺส อหํ มํสํ วิกฺกิณฺนามิ. อิม มํสํ
หฺรณฺติจฺเจวํ โหติ.

เอวเมว อิมสฺสาปิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ
พาลปุถุชนกาเล คิหิภฺตสฺสาปิ ปพฺพชิตสฺ
สาปิ ตาวเทว สตฺโตติ วา ปุคฺคโลติ วา
สณฺณนา น อนฺตรธายติ.

ในธาตุนหสิการบรรพนั้น มีการพรรณนา
อรรถพร้อมด้วยข้อเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้.

คนฆ่าโคบางคนหรือลูกมือของเขาที่เขา
เลี้ยงดูด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้ว
ชำแหละแบ่งออกเป็นส่วน ๆ แล้วนั่ง ณ ที่ทาง
ใหญ่ ๔ แพร่ง คือที่ชุมทางย่านกลางทางใหญ่
ซึ่งไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ฉันท

ภิกษุผู้บำเพ็ญธาตุนหสิก็ฉันทนั้น ย่อม
พิจารณากาย ซึ่งชื่อว่าตั้งอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่
ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งอิริยาบถทั้ง
๔ และซึ่งชื่อว่าดำรงอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่
ตามที่ อย่างนี้ว่า ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

ท่านอธิบายไว้ว่า เมื่อคนฆ่าโค เลี้ยงโคอยู่
ก็ดี นำโคไปยังที่ฆ่าก็ดี นำมาผูกไว้ที่ฆ่าก็ดี
กำลังฆ่าก็ดี มองดูโคที่ฆ่าตายแล้วก็ดี
ความสำคัญว่าโคยังไม่หายไปตราบเท่าที่เขา
ยังไม่ได้ชำแหละโคนั้นออกเป็นส่วน ๆ

ต่อเมื่อเขาชำแหละ แบ่งออกแล้ว
ความสำคัญว่าโคก็หายไป กลับสำคัญเป็นเนื้อ
โคแทน

เขามีได้คิดว่า เราขายโค คนเหล่านี้ซื้อโค
ไป

ที่แท้ เขาคิดว่า เราขายเนื้อโค คนเหล่านี้ซื้อ
เนื้อโค เปรียบฉันท

แม้ภิกษุนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อครั้งเป็น
ปุถุชนผู้เขลา เป็นคฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี
ความสำคัญว่าสัตว์หรือบุคคล ยังไม่หายไปก่อน

ยาว อิมเมว กายํ ยถาจิตํ ยถาปณฺหิตํ
 ฌนฺวินิฟูโภคํกตฺวา ชาติฺโส น ปจฺจเวกฺขติ.
 ชาติฺโส ปจฺจเวกฺขติ ปนสฺส สตฺตสณฺณวา
 อนุตรธายติ.

ชาตฺวเสเนว จิตฺตํ สนฺติภูจฺาติ. เตนาห
 ภควา อิมเมว กายํ ยถาจิตํ ยถาปณฺหิตํ
 ชาติฺโส ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กายเ ป
 จวีชาติฺ อวโปชาติฺ เตโชชาติฺ วาโยชาติฺ.
 เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา.
 เป. วาโยชาติฺติ โคฆาตโก วีย หิ โยคี.

คารวิสณฺณวา วีย สตฺตสณฺณวา. จาตุม-
 มหาปโต วีย จตุอิริยาปโต. ฟีลโส วิภชิตฺวา
 นิสินฺนภาโว วีย ชาติฺโส ปจฺจเวกฺขณฺนติ
 อยเมตฺถปาลิวณฺณนา. กมฺมฏฺฐานกถา ปน
 วิสุทฺธิมคฺเค วิตฺถาริตา.

อิติ อชฺชเตตฺตํ วาติ เอวํ จตุชาติฺ
 ปริคฺคณฺหเณน อตฺตโน วา กายเ ปรสฺส วา
 กายเ กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา
 ปรสฺส กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

อิโต ปรี วุตฺตนยเมว.

เกวลํ หิ อิธ จตุชาติฺปริคฺคาหิกา สติ
 ทฺกฺขสจฺจนฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา จตุชาติฺ
 ปริคฺคาหิกสฺส ภิกฺขุโน นียฺยานมฺขนฺติ
 เวทิตพฺพํ .

ตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่
 ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ แยกออกจากก้อนโดย
 ความเป็นธาตุ ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดย
 ความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าสัตว์จึงหายไป

จิตก็ตั้งอยู่ด้วยดีโดยความเป็นธาตุอย่าง
 เดียว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
 ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายอันนี้นี้แลตามที่ตั้งอยู่
 ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ใน
 กายนี้ ปฐวีธาตุ อวโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าโคหรือ
 ลูกมือของคนฆ่าโคผู้ขยัน ฯลฯ วาโยธาตุ ดังนี้
 ฉะนั้น ก็พระโยคาวจรเปรียบเหมือนคนฆ่าโค

ความสำคัญว่า สัตว์เปรียบเหมือน
 ความสำคัญว่าโค อิริยาบททั้ง ๔ เปรียบเหมือน
 ทางใหญ่ ๔ แพร่ง ความพิจารณาเห็นโดยความ
 เป็นธาตุ เปรียบเหมือนการที่คนฆ่าโคหนึ่งแบ่ง
 ออกเป็นส่วน ๆ

คำว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็น
 กายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือ
 ในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล
 ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยอาการอย่างนี้

๓.๑๐ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี ทวสีกถิกปัฟพะ

ปุณ จปริ ภิกขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
๑) ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีริ	ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระ
สีวถิกาย ฉชฺชติตํ	ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า
เอกาหมตํ วา	ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง
ทุวิหมตํ วา	ตายแล้ว สองวันบ้าง
ตีหมตํ วา	ตายแล้วสามวันบ้าง
อุทฺธุมาทกํ	ตายแล้วพองขึ้นอืดบ้าง
วินีลกํ	มีสีเขียวน่าเกลียด ไหลน่าเกลียด
วิปฺพุกชาตํ	มีน้ำเหลือง ไหลน่าเกลียด
โส อิมเมว กายํ อุปสฺสฺหริติ	เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า
อยมปิ โข กาโย	แม้ร่างกายนี้เล่า
เอวํธมฺโม	ก็มืออย่างนี้เป็นธรรมดา
เอวํภาวี	คงเป็น อย่างนี้
เอวอนฺตีโตติ อิติ	ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้
อชฺชตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ	ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง
พหิทฺฐา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง
อชฺชตฺตพหิทฺฐา วา กายเ กายานุปสฺสี	ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายใน
วิหริติ	ภายนอกบ้าง
สมฺมุทฺตมฺมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกาย
วยฺยมฺมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในกาย
สมฺมุทฺตวยฺยมฺมานุปสฺสี วา กายสมฺมึ วิหริติ	ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง
	ความเสื่อมไปในกายบ้าง
อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตฺตา โหติ	หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่
ยาวเทว ฌานมตฺตตาย ปฏิสฺสตีมตฺตตาย	เพียงแต่สักว่าเป็นที่รู้ เพียงแต่สักว่าเป็นที่ระลึก
อนิสฺสึโต จ วิหริติ น จ กิณฺจิ โลเก	เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย
อุปาทียติ	ย่อมไม่ถือมันอะไรๆ ในโลกด้วย
เอวํปิ ภิกขเว ภิกขุ กายเ กายานุปสฺสี	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกาย
วิหริติ	ในกายเนื่องๆอยู่ อย่างนี้

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

สรีรนต์ิ มตสรีร์.

สีวติกาย ฉทุชิตนุติ สฺสุสานเ อปวิทุช.

เอกาหํ มตํ อสุสชาติ เอกาหมตํ.

ทุวีหํ มตํ อสุสชาติ ทุวีหมตํ.

ตีหํ มตํ อสุสชาติ तीหมตํ.

กมมารภสฺตา วิย วายุณา อุทุช ชีวิตปริ
ยาทานา ยถานุกกมํ สฺมคฺคเตน สฺนภาเวน
อุทุชฺมาตตฺตา อุทุชฺมาตํ.

อุทุชฺมาตเมว อุทุชฺมาตกํ. ปฏิกฺกุลตฺตา วา
กฺุจฺฉิตํ อุทุชฺมาตนุติ อุทุชฺมาตกํ.

วินีลํ วุจฺจติ วิปริภินฺนวณฺณํ. วินีลเมว
วินีลกํ. ปฏิกฺกุลตฺตา วา กฺุจฺฉิตํ วินีลนุติ วินีลกํ.

มํสุสฺสทฏฺฐาเนสุ รตฺตวณฺณสุส ปุพฺพสนฺ
นิจยฏฺฐาเนสุ เสตวณฺณสุส เยภฺยุเยน จ
นีลวณฺณสุส นีลฏฺฐาเนสุ นีลสาฏฺกปารุตฺส
เสว ฉวสรีร์สฺเสตํ อธิวจฺนํ.

ปริภินฺนฏฺฐาเนหิ นวหิ วา วณฺมุเขหิ
วิสุสฺนุทมานปุพฺพํ วิปุพฺพํ. วิปุพฺพเมว วิปุพฺพกํ.

ปฏิกฺกุลตฺตา วา กฺุจฺฉิตํ วิปุพฺพนุติ วิปุพฺพกํ.
วิปุพฺพกํ ชาตํ ตถาภาวํ คตฺนุติ วิปุพฺพก
ชาตํ.

บทว่า สรีระ คือ สรีระของคนตาย.

บทว่า ที่เขาทิ้งไว้ที่ป่าช้า คือ ที่เขาปล่อย
ทิ้งไว้ที่สุสาน.

ซากศพที่ชื่อว่าตายแล้ววันเดียวเพราะ
เป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๑ วัน

ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๒ วันเพราะเป็นซากศพ
ที่ตายแล้วได้ ๒ วัน

ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๓ วันเพราะซากศพที่
ตายแล้วได้ ๓ วัน

ที่ชื่อว่าศพที่พองขึ้น เพราะเป็นศพที่พอง
ขึ้นโดยเป็นศพที่ขึ้นอืดตามลำดับตั้งแต่สิ้นชีพ
ไป เหมือนลูกสูบช่างทองอันพองขึ้นด้วยลม

ศพที่พองขึ้นชื่อว่า อุทุชฺมาตกะ อีกนัย
หนึ่ง ศพที่พองขึ้นน่าเกลียดเพราะเป็นของ
ปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อุทุชฺมาตกะ

ศพที่มีสีเขียว เรียกว่า ศพที่มีสีเขียว
เขียว ศพที่มีสีเขียวเขื่อนั้น ชื่อว่าวินีลกะ อีกนัย
หนึ่งศพที่มีสีเขียวน่าเกลียดเพราะเป็นของ
ปฏิกูล เหตุนี้จึงชื่อว่าวินีลกะ

คำว่า วินีลกะ นี้เป็นชื่อของซากศพมีสี
แดง ในที่เนื่อหนูหนามีสีขาวในที่อันบมหนอง
โดยมากมีสีเขียว ในที่ควรเขียว คล้ายผ้าห่มสี
เขียว

ศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกจากที่ปริแตก
ทางปากแผลทั้ง ๙ บ้าง ชื่อว่าศพมีน้ำเหลือง
ไหล ศพมีน้ำเหลืองไหลนั้นแล ชื่อว่าวิบุพฺพกะ

อีกนัยหนึ่ง ศพมีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด
เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิ
บุพฺพกะ ศพที่เป็นวิบุพฺพกะเกิดแล้ว คือถึง
ความเป็นซากศพมีน้ำเหลืองไหลอย่างนั้น
เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า วิบุพฺพกชาตะ

โส อิมเมว กายนฺติ โส ภิกฺขุ อิมํ อตฺตโน กายํ เตน กายเณ สทฺธิ ฌาเณเนว อุปฺสํหริติ อุปเนติ.

กถํ. อยมฺปิโซ กายโย เอวํชฺมุโม เอวํภาวึเอวํอนตํโตนฺติ.

อิทํ วุตฺตํ โหติ อายุ อุตฺตมา วิญฺญาณนฺติ อิมสฺสํ ติณฺณํ ฐมฺมานํ อตฺติตาย อยํ กายโย ฌานคมนาทิม โหติ

อิมสฺสํ ปน วิคฺมา อยํ กายโยปิ เอวํชฺมุโมติ เอวํปฺพุตฺติกาโวยเว. เอวํภาวึติ เอวเมว อุกฺกฺมาตาทิมเกโท ภวิสฺสติ. เอวํ อนตํโตนฺติ เอวํ อุกฺกฺมาตาทิมภาวํ อนตํกฺกนฺโต.

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อุกฺกฺมาตาทิมปริคฺคณฺหเณน อตฺตโน วา กายเณ ปฺรสุส วา กายเณ กายเณ วา อตฺตโน กายเณ วา ปฺรสุส กายเณ กายานุปฺสสิ วิหริติ.

ขชฺชมานนฺติ อุกฺกฺมาทิสฺสํ นิสฺสิทิตฺวา อุกฺกฺมํสโฏจฺจมฺสอกฺขิณฺณทินิ ลฺลยฺจิตฺวา ลฺลยฺจิตฺวา ขาทิมมานํ.

สมํสโลหิตนฺติ สวาเสสมํสโลหิตยฺตฺตํ .

นิมฺมํสโลหิตมฺกฺขิตนฺติ มํเส ชีเณปิ โลหิตํน สฺสุสฺสติ. ต สนฺธาย วุตฺตํ นิมฺมํสโลหิตมฺกฺขิตนฺติ. อณฺเณนาติ อณฺเณน ทิสภาคาเคน.

หตฺตญฺจิกนฺติ จตฺตสฺสญฺจิกนฺติปี หตฺตญฺจิกํ ปาณฺนียกํ วิปฺปกฺกิณฺณํ. ปาหฺญจิกนฺติปี เอเสวานโย.

ข้อว่า โส อิมเมว กายํ ความว่า ภิกษุ นั้นใช้ญาณนั้นแหละน้อมนำกายของตนนี้ไปเปรียบกับกายอันนั้น (ซากศพ)เปรียบอย่างไร

เปรียบว่า กายนี้แลมีอย่างนั้นเป็นธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

กายที่ปราศจากอายุ ใ่อ่อน วิญญาณ เป็นซากศพ ท่านอธิบายไว้ว่า กายนี้ยังทนยืนเดิน เป็นต้นอยู่ได้ ก็เพราะมีกรรม ๓ อย่างนี้ คือ อายุ ใ่อ่อน และวิญญาณ

แต่เพราะกรรม ๓ อย่างนี้พราศจากกัน แม้กายนี้จึงต้องมียังอย่างนั้น คือมีสภาพเปื่อยเน่าอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างนั้น คือจักเป็นประเภทศพขึ้นพองเป็นต้นอย่างนั้นเหมือนกัน ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ คือไม่ล่วงพ้นความเป็นศพพองขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้

ข้อว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายของตนในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้นอย่างนี้อยู่.

บทว่า อันสัตว์กัดกินอยู่ได้แก่ ศพอันสัตว์มีแรง กา เป็นต้นจับที่อวัยวะ เช่นท้อง เป็นต้น แล้วดึงเนื้อท้อง เบ้าตาเป็นต้น จิกกินอยู่

บทว่า ยังมีเนื้อและเลือด คือ ศพที่มีเนื้อและเลือดยังเหลืออยู่

บทว่า ที่ปราศจากเนื้อแต่เปื้อนเลือด คือเมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง

บทว่า กระตุกมือ ความว่า กระตุกมือมีประเภทถึง ๖๔ ขึ้น กระจัดกระจายแยกกันไป

เตโรวาสสิกานีติ อติกุกนุตสัจฉรานิ.

ปุตินิกิติ อพโภกาเส จิตานิ วาตาทปวฏฏ
จิสมผลเสน เตโรวาสสิกานิ ปุตินิกิ โหนติ.

อนโตภูมิตตานิ ปน จิตรร์ ติฏฏจนติ.

จุกุณนกาตานิติ จุกุณนจุกุณนํ หุตวา
วิปปกิกุณณานิ.

สพพุตถ โส อิมเมวาติ วุตตนเยเนว
ขชชมานาทินํ วเสน โยชนา กาทพพา.

อิติ อชฏตตํ วาติ เอวํ ขชชมานาทิป
ริคคณฺหเนน ยาว จุกุณนกาภาวา อตฺตโน วา
กาเย ปรสฺส วา กาเย กาเลน วา อตฺตโน
กาเลน วา ปรสฺส กาเย กายานุปลฺสี วิหฺรติ .

บทว่า เตโรวาสสิกานิ เกินปีหนึ่งขึ้นไป
คือล่วงปีไปแล้ว

บทว่า ปุตินิกิ เป็นของมุ ความว่า กระจก
อันตั้งอยู่กลางแจ้ง ย่อมมุเปื่อย เพราะกระทบ
ลม แดด และฝน

ส่วนกระจกที่อยู่ใต้พื้นดิน ย่อมตั้งอยู่ได้
นานกว่า

บทว่า เป็นผง คือ แผลกเป็นผง กระจัด
กระจายไป

พึงประกอบความเข้าใจในข้อทั้งปวงโดยบท
ว่า ขชชมานํ อันสัตว์กัตกินเป็นต้น โดยนัย
ที่กล่าวมาแล้ว ว่าเธอก็น้อมกายอันนี้แล
เข้าไปเทียบกับศพบเป็นต้น.

ข้อว่า หรือภายในเป็นต้น ความว่า
พิจารณาเห็นกายในกายของตน ในกายของ
คนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคน
อื่นตามกาลด้วยการกำหนดซากศพอันสัตว์
กัตกินเป็นต้น จนถึงเป็นกระจกอันแผลก
เป็นผงอย่างนี้อยู่.

การประมวลป่าช้า ๘

- อิธ ปน จตฺวา นวสวตฺถิกา สโมธานตพฺพา. ป่าช้า ๘ ข้อที่อยู่ในนวสวตฺถิกาบรรพนี้
 บัณฑิตพึงจัดประมวลมาดังนี้ คือ
- เอกาหมตํ วาติ อาทินา นเยน วุตฺตา ๑. ข้อที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ศพที่ตาย
 สพฺพาปี เอกา. ได้วันหนึ่งบ้าง แม้ทั้งหมดเป็นบรรพอันหนึ่ง.
- กาเกหิ วา ชชฺชมานนฺติ อาทิกา เอกา. ๒. ข้อที่ว่า ศพที่ฝังจากจิกกินบ้าง เป็นต้น
 เป็นบรรพอันหนึ่ง.
- อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ สมํสโลหิตํ นุหารุสมฺพนฺธนฺติ ๓. ข้อที่ว่า ร่างกระดูก ที่ยังมีเนื้อ และ
 ตี เอกา. เลือดมีเส้นเอ็นรัดรั้งอยู่เป็นบรรพอันหนึ่ง.
- นิมฺมํสโลหิตมกฺขิตํ นุหารุสมฺพนฺธนฺติ ๔. ข้อว่า ปราศจากเนื้อแต่เปื้อนเลือด มี
 เอกา. เส้นเอ็นรัดรั้งอยู่เป็นบรรพอันหนึ่ง.
- อปคตมํสโลหิตํ นุหารุสมฺพนฺธนฺติ เอกา. ๕. ข้อที่ว่า ปราศจากเนื้อและเลือด มีเส้น
 เอ็นรัดรั้งอยู่เป็นบรรพอันหนึ่ง.
- อฏฺฐจิกานิ อปคตสมฺพนฺธานนฺติ อาทิกา ๖. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลาย ที่ปราศจาก
 เอกา. เส้นเอ็นรัดรั้งแล้วเป็นต้นเป็นบรรพอันหนึ่ง.
- อฏฺฐจิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณปฏฺฐิกาคานนฺติ ๗. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายขาว คล้ายสี
 เอกา. สังกะสี เป็นบรรพอันหนึ่ง.
- ปฺญชฺกิตานิ เตโรวสุสฺถิกานนฺติ เอกา. ๘. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่กองเรียงราย
 เกินหนึ่งปีขึ้นไปเป็นบรรพอันหนึ่ง.
- ปฺฐิตินิ จุณฺณกชาตานนฺติ เอกา. ๙. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่ผุ แหลก
 เป็นผงเป็นบรรพอันหนึ่ง.
- เอวํ โข ภิกฺขเวติ อิทํ นว สวตฺถิกา พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงป่าช้า
 ทสฺเสตฺวา กายานุปัสสนํ นิฏฺฐเปฺนฺโต อาห. ทั้ง ๘ แล้ว จะทรงจบกายานุปัสสนา จึงตรัส
 คำนี้ว่า อย่างนี้แลภิกษุทั้งหลาย เป็นต้น.
- ตตฺถ นวสวตฺถิกาปริคคาหิกาสติ ทุกฺขสจฺจํ. ในนวสวตฺถิกาบรรพนั้น สติอันกำหนดป่า
 ช้าทั้ง ๘ ข้อ เป็นทุกขสัจ
- ตสฺสา สมฺภูจาปีกา ปุริมตฺตฺถา สมฺภูยสจฺจํ ตณฺหาที่มีในก่อน ที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้น
 เป็นสมุทัยสัจ
- อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ. การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้งสองเป็น
 นิโรธสัจ
- ทุกฺขปริชานโน สมฺภูยปชฺหโน นิโรธารมฺม อริยมรรคอันกำหนดทุกข ละสมุทัย มี
 โณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจํ. นิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ

เอวํ จตุสจฺจวเสณ อุสฺสกุทฺตฺวา นิพฺพุตี
ปาปุณฺนาตีตี อิทํ นวสฺวธิกขาปริคฺคาหิกขาณํ
ภิกฺขุณฺํ ยาว อรหตฺตา นียฺยานมฺุขฺนตี.^{๒๘}

เอตฺตาวตฺตา จ อานาปานปฺพุพฺพํ อิริยาปถ-
ปฺพุพฺพํ จตุสมฺุชฌณปฺพุพฺพํ ปฏฺิฏฺุณฺมฺนสิการ-
ปฺพุพฺพํ ธาตุมนสิการปฺพุพฺพํ นว สฺวธิกขาปฺพุพฺพา
นิตฺติ จุทฺทสปฺพุพฺพา กายานุสฺสนา นิฏฺุจิตฺตาโหตี.

ตตฺถ อานาปานปฺพุพฺพํ ปฏฺิฏฺุณฺมฺนสิการ-
ปฺพุพฺพนฺตี อีมาเนว เทว อปฺปนากมฺุฏฺุณฺนาณิ.

สฺวธิกขาณํ ปน อาทิณฺวานุสฺสนาวเสณ
วุตฺตตฺตฺตา เสสฺยานิ ทฺวาทสฺวาปี อุปฺจาร-
กมฺุฏฺุณฺนาเนวาทิ .^{๒๙}

ภิกษุผู้โยคาวจร ขวนขวายด้วยอำนาจ
สัจจะอย่างนี้ย่อมบรรลุพระนิพพานดับทุกข์ได้
ดังนี้ อันนี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์
จนถึงพระอรหันต์ ของเหล่าภิกษุผู้กำหนดป่าช้า
ทั้ง ๙ ข้อ

กีกายานุสสนา ๑๔ บรรพคืออานาปาน
บรรพ ๑ อิริยาบถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญ
บรรพ ๑ ปฏิกุลมนสิการบรรพ ๑ ธาตุ
มนสิการบรรพ ๑ สิวธิกขา ๙ หมวด เป็นอันจบ
ลง ด้วยคำพรรณนามีประมาณเพียงเท่านี้.

ใน ๑๔ บรรพนั้น อานาปานบรรพ กับ
ปฏิกุลมนสิการบรรพ ๒ บรรพนี้เท่านั้น เป็น
อัปฺปนากมฺุฏฺุณฺนา

ส่วน ๑๒ บรรพที่เหลือ เป็นอุปจาร
กมฺุฏฺุณฺนาอย่างเดียว เพราะตรัสไว้โดยการ
พิจารณาเห็นโทษแห่งกายอันเกี่ยวข้องกับ ป่าช้า
ดังนี้แล.

^{๒๘} ที.มหา.อ.(บาลี) ๒/๓๗๙/๓๘๖-๓๘๘

^{๒๙} ที.มหา.อ.(บาลี) ๒/๓๗๙/๓๘๘

๓.๑๑ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

กถญจ ภิกขเว ภิกขุ เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็น เวทนาในเวทนาอยู่อย่างไรเล่า
อิธ ภิกขเว ภิกขุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
๑ สุขี वा เวทने เวทยมาโน	เสวยสุขเวทนาอยู่
สุขี เวทने เวทยามีติ ปชานาติ	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาอยู่
๒. ทุกุขี वा เวทने เวทยมาโน	เสวยทุกข์เวทนาอยู่
ทุกุขี เวทने เวทยามีติ ปชานาติ	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกข์เวทนาอยู่
๓. อทุกขมสุขี वा เวทने เวทยมาโน	เสวยอทุกขมสุขเวทนาอยู่
อทุกขมสุขี เวทने เวทยามีติ ปชานาติ	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาอยู่
๔. สามีสี वा สุขी เวทने เวทยมาโน	เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่
सामीसी सुखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เรา เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่
๕. นีรามิสี वा สุขी เวทने เวทยมาโน	เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่
नीरामिसी सुखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่
๖. สามีสี वा ทุกุขี เวทने เวทยมาโน	เสวยทุกข์เวทนามีอามิสอยู่
सामीसी दुःखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกข์เวทนามีอามิสอยู่
๗. นีรามิสี वा ทุกุขี เวทने เวทยมาโน	เสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิสอยู่
नीरामिसी दुःखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิสอยู่
๘. สามีสี वा อทุกขมสุขี เวทने เวทยมาโน	เสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสอยู่
सामीसी अदुःखमसुखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสอยู่
๙. นีรามิสี वा อทุกขมสุขี เวทने เวทยมาโน	เสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่
नीरामिसी अदुःखमसुखी वेतने वेतयामिती पचानाति	ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มี อามิสอยู่
อิตติ	ตั้งพรรณนามาจะนี้
อชมตฺตํ वा เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุย่อมนเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง
พหิทฺฐา वा เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ	พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกบ้าง
อชมตฺตพหิทฺฐา वा เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ	พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายใน ทั้งภายนอกบ้าง
สมุทฺยธมฺมานุปัสสี वा เวทนาสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในเวทนา
วຍဏ္ဍမာနုပ္ပာสี वा เวทนาสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนา
สมุทฺยวຍဏ္ဍမာနုပ္ပာสี वा เวทนาสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง ความเสื่อมในเวทนาบ้าง

อตถิ เวทนาติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตา โหติ อีกอย่างหนึ่ง สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า
เวทนามี

ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิสฺสตีมตฺตตาย ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
อนิสฺสโต จ วิหริติ เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว
น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ . และไม่ถึงมันอะไรๆ ในโลก
เอวํ โข ภิกฺขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
ภิกฺขุ เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ. ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่

อรรถกถาอธิบาย

ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนาภฺขนฺโธ.^{๓๐}

เวทนา เวทยิตลฺกฺขณา.^{๓๑}

สุขํ เวทนาม เวทยติ น อญฺโฆ สฺตฺโต
วา ปุคฺคโล วา. เวทนา หิ เวทยิตเวทยติ น
อญฺโฆ สฺตฺโต วา ปุคฺคโล วา. เวทนา หิ
เวทยิตลฺกฺขณา ตสฺมา วตฺถารมฺมณํ ปฏิจฺจ
เวทนาม เวทยตีติ.^{๓๒}

เวทยิตํ เวทนาติ ยํ ปฏิสฺสนฺธิวิญฺญาณเณ
วา สฺพายตฺนปจฺจเยน วา ผสฺเสน สห
อุปฺปนฺนํ วิปากเวทยิตํ อยํ เวทนา.^{๓๓}

การเสวยอารมณ์ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณชั้น
นั้น ชื่อว่าเวทนาชั้น^{๓๔}

เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ^{๓๕}
เวทนานั้นเองเสวยสุข ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลอื่น
เพราะว่า เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
เพราะฉะนั้น เวทนาเสวยได้ก็เพราะมีการเสวย
อารมณ์เป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น เวทนาเสวยได้ก็
เพราะอาศัยวัตถุกับอารมณ์^{๓๖}

บทว่า การเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ได้แก่ การ
เสวยวิบากเกิดร่วมกับผัสสะด้วยปฏิสนธิวิญญาณ
ก็ดี ด้วยสพายตนะเป็นปัจจัยก็ดี นี้ชื่อว่าเวทนา.^{๓๗}

^{๓๐} มัชฌิมนิกายภูฏกถา (ปณฺจสุทฺธิ ๑) หน้าที่
๔๔๗

^{๓๑} ขุทฺทกนิกายภูฏกถา มหานิทฺเทสวณฺณนา
(สทฺธมฺมปชฺโชติกา) - หน้าที่ ๒๘

^{๓๒} สํยุตฺตนิคายภูฏกถา (สารตฺถปกาสิณี ๒) -
หน้าที่ ๔๕๘

^{๓๓} ขุทฺทกนิกายภูฏกถา ปฏิสฺสมภิตามคฺควณฺณ
นา (สทฺธมฺมปกาสิณี ๑) - หน้าที่ ๓๘๘

^{๓๔} มัชฌิมนิกาย มูลปัดณาสกํ เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้าที่
๗๐๖

^{๓๕} พระสุตตันตปิฎก ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส เล่ม ๕
ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๙๒

^{๓๖} สํยุตฺตนิคาย ชันธวาวรรค เล่ม ๓ - หน้าที่ ๑๕๖

^{๓๗} อรรถกถาปฏิสฺสมภิตามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๖๔๘

<p>เวทียตีติ เวทนา. สา เวทียตลกฺขณา อนุภวนรสา อัญญาการสมโภครสา วา เจตสิกอสสาทปจฺจุปฏฺฐานา ปสฺสทฺธิ- ปทฏฺฐานา.</p> <p>จตุภุมิกเวทนา หิ โนเวทียตลกฺขณา นาม นตฺถิ.</p> <p>สุขเวทนา วา โหตุ ทุกฺขเวทนา วา อทุกฺขมสุขเวทนา วา สพฺพา อนุภวนรสา ติ วตฺวา อยมตฺถิ ทิปิโต.</p> <p>อารมฺมณฺรसानุภวนฏฺฐานํ หิ ปตฺวา เสสสมฺปยุตฺตรมฺมา เอกเทศมตฺตกเมว อนุ- ภวานตฺติ.</p> <p>ผสฺสสฺส หิ ผุสฺนมตฺตกเมว โหติ. สญฺญา ย สญฺขานนฺมตฺตกเมว เจตนา ย เจต- นามตฺตกเมว วิญฺญาณสฺส วิชานนฺมตฺตก- เมว.</p> <p>เอกํสโต ปน อิสฺสรวตฺยา ย วิสฺวิตาย สามิ ภาเว น เวทนา จ อารมฺมณฺรสํ อนุภวตฺติ.</p> <p>ราชา ย ย หิ เวทนา สฺสูโท ย ย เสสธมฺมา. ยถา สฺสูโท นานคฺครสโกชนํ สมฺปาเทตฺวา เปลา ย ปกฺขิปิตฺวา ลณฺจณํ ทตฺวา รมฺโถ สนฺติเก โอตฺาเรตฺวา ลณฺจณํ ภินฺทิตฺวา เปลํ วิวริตฺวา สพฺพสฺสูปฺพยณฺชเนหิ อคฺคํ อาทาย ภาชเน ปกฺขิปิตฺวา สโทสนิทฺุโทสภาวํ วิมํ สนตฺถํ อชฺโฆทรตฺติ.</p> <p>ตโต รมฺโถ นานารสโกชนํ อฺอุปเนติ. ราชา อิสฺสรวตฺยา ย วิสฺวิตาย สามิ ทุตฺวา อิจฺฉิตฺิจฺฉิตํ ภูณฺชติ.</p>	<p>ธรรมชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่ารู้สึกอารมณ์ เวทนานั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้ มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยรส อารมณ์เป็นกิจ หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบ เป็นกิจ มีความพอใจทางเป็นปัจจุปัฏฐาน มีผัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน.</p> <p>จริงอยู่ เวทนาเป็นไปในภุมิ ๔ ชื่อว่า ไม่มี การรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่ สุขเวทนาจี้ตาม ทุกฺขเวทนาจี้ตาม อฺุเบกขา เวทนาจี้ตาม ทั้งหมด มีการเสวยอารมณ์เป็นรส จริงอยู่ มุ่งถึงฐานะการเสวยอารมณ์เป็นรส แล้วสัมปยุตตรมฺมาที่เหลี่ยยมเสวยอารมณ์เพียง บางส่วน คือ ผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์เท่านั้น สัญญามีเพียงจำอารมณ์เท่านั้น เจตนามีเพียง ความตั้งใจเท่านั้น วิญญาณมีการรู้แจ้งอารมณ์ เท่านั้น แต่เวทนาเท่านั้นยอมเสวยรสแห่งอารมณ์โดย ส่วนเดียวเพราะความเป็นเจ้าของโดยความเป็น ใหญ่ เป็นผู้สมควร จริงอยู่ เวทนาเปรียบเหมือนพระราชชา ธรรมที่ เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรสอันเลิศ ต่างๆ ให้เรียบริ้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไป วางไว้ในสำนักพระราชชา ทำลายตราแล้วเปิดสมุก แล้วพนักงานก็ถือเอาส่วนข้างบนจากกับแกง ทั้งหลายใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่มี โทษ จากนั้นก็น้อมโภชนะมีรสต่างๆ ไปถวาย พระราชา พระราชาเท่านั้นทรงเป็นเจ้าของเสวย ได้ตามปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่และทรงมี อำนาจ</p>
---	--

ตตถ หิ สฺวสฺส ภตฺตวิมฺสมตฺตมิว
เสสฺสมมานํ อารมฺมณฺรสฺส เอกเตสํ
ภวนํ. ยถา หิ สฺวโท ภตฺเตกเตสฺมตฺตเมว
วิมฺสติ ฯ เอวํ เสสฺสมมาปํ อารมฺมณฺรเสก
เทสเมว อนฺุภวนฺติ.

ยถา ปน ราชา อิศฺสรวตาย วิสฺวิตาย
สามิ หุตฺวา ยทิจฺฉิตํ ภูณฺชติ. เอวํ เวทนาปํ
อิศฺสรวตาย วิสฺวิตาย สามิภาเว
น อารมฺมณฺรํ อนฺุภวนฺติ.

ตสฺมา อนฺุภวนฺรสาติ วุจฺจติ.^{๓๘}

สุขยตีติ สุขา.

ทุกฺขยตีติ ทุกฺขา.

น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขม
สุขา.

สพฺพปิ อารมฺมณฺรสฺส รสํ เวทยนฺติ
อนฺุภวนฺตีติ เวทนา.

ตาสฺ อภิภูฏานฺุภวนฺลกฺขณา สุขา.

อนิภูฏานฺุภวนฺลกฺขณา ทุกฺขา.

อุภยวิปริตานฺุภวนฺลกฺขณา อทุกฺขม
สุขา.^{๓๙}

ธรรมนอ กนั้น เสวยรสอารมณ์บางส่วน
เหมือนพ้อคร้วเพียงแต่ชิม และทดลองชิม พระ
กระยาหารเพียงบางส่วนเท่านั้น ฉันทใด แม้ธรรมที่
เหลือก็ฉันทนั้น ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วน
เท่านั้น

เหมือนอย่างว่า พระราชาทรงเป็นเจ้าของ
เพราะพระองค์ทรงเป็นใหญ่เป็นผู้สมควร ย่อม
เสวยตามความพอพระทัย ฉันทใด แม้เวทนาจึง
นั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ โดยความเป็นเจ้าของ
เพราะความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนามีการ
เสวยอารมณ์เป็นรส.^{๔๐}

ชื่อว่า สุข เพราะยังผู้เสวยให้สบาย.

ชื่อว่า ทุกข์ เพราะทนได้ยาก.

ชื่อว่า อทุกฺขมสุข เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข์
และไม่ใช่สุข.

ธรรมมีสุขเป็นต้น แม้ทั้งหมด ชื่อว่า เวทนา
เพราะอรรถว่า ย่อมรู้คือ ย่อมเสวยรสของอารมณ์.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนา มีความ
เสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ

ทุกฺขเวทนา มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่า
ปรารถนาและอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ

อทุกฺขมสุขเวทนามีการเสวยอารมณ์ผิดแปลก
จากเวทนาทั้งสอง.^{๔๑}

^{๓๘} อภิธรรมภูฏกถา ธรรมสังคณีวถณนา (อภฺฐ
สาลินี) - หน้าที่ ๒๔๒

^{๓๙} อภิธรรมภูฏกถา ธรรมสังคณีวถณนา (อภฺฐ
สาลินี) - หน้าที่ ๑๒๙

^{๔๐} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ -
หน้าที่ ๓๑๑

^{๔๑} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ -
หน้าที่ ๑๕๘

อรรถกถาสุมงคลวิลาสินี อธิบายว่า

สุข เวทนนฺติ กายิกํ วา เจตสิกํ วา สุขํ เวทนี เวทียมาโน อหํ สุขํ เวทนี เวทียามีติ ปชานาตีติ อตุโถ.

ตตถ กามํ อุตฺตานเสยฺยกาปี ทารกา ถณฺณปิวนาทิกาลे สุขํ เวทียมานา สุขํ เวทนี เวทียมาติ ปชานนฺติ .

น ปเนตํ เอวรูปํ ปชานนํ สนฺธาย วุตฺตํ.

เอวรูปํ หิ ปชานนํ สตฺตูปฺลหฺริ น ปชหติ. สตฺตสณฺณํ น อุกฺขมาเตติ. กมฺมฏฺจา น วา สติปัฏฺจानภาวนา วา น โหติ.

อิมสฺส ปน ภิกฺขุโน ปชานนํ สตฺตูปฺลหฺริ ปชหติ. สตฺตสณฺณํ อุกฺขมาเตติ. กมฺมฏฺจानญฺเจว สติปัฏฺจานภาวนา จโหติ.

อิทํ หิ โโก เวทียติ กสฺส เวทนา ก็ การณา เวทนาติ เอวํ สมฺปชานเวทียนํ สนฺธาย วุตฺตํ.

ตตถ โโก เวทียตีติ น โกจि สตฺโต วา ปุคฺคโล วา เวทียติ.

กสฺส เวทนาติ น กสฺสจि สตฺตสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา เวทนา.

ก็การณา เวทนาติ วตฺถุอารมฺมณา วปนสฺส เวทนา.

ตสฺมา เอส เอวํ ปชานาติ ตํ ตํ สุขาทินํ วตฺถุ อารมฺมณํ กตฺวา เวทนาเวทียติ.

ตํ ปน เวทนาปวตฺตี อฺปาทาย อหํ เวทนี เวทียามีติ โวหารมตฺตํ โหติ.

บทว่า สุขเวทนา ความว่า ภิกษุกำลังเสวย เวทนาที่เป็นสุขทางกายก็ดี ทางใจก็ดี ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา

วินิจฉัยว่า แม้เด็กทารกที่ยังนอนหงาย เมื่อ เสวยสุขในคราวที่มึนน้ำนม เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าเรา เสวยสุขเวทนาจริงอยู่

แต่คำว่า สุขเวทนานี้มิได้ตรัสหมายถึง ความรู้เช่นนั้น

เพราะความรู้ชัดเช่นนั้นไม่ละความเห็นว่าเป็น สัตว์ ไม่ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ ไม่เป็น กัมมัญฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาเลย

ส่วนความรู้ชัดของภิกษุนี้ ละความเห็นว่าเป็น สัตว์ ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ได้ เป็น กัมมัญฐาน เป็นสติปัฏฐาน

ก็คำนี้ตรัสหมายถึงความเสวยสุขเวทนา พร้อมทั้งที่รู้ตัวอย่างนี้ว่า ใครเสวย ความเสวย ของใคร เสวยเพราะเหตุไร.

ถามว่า ใครเสวย ตอบว่า มิใช่สัตว์หรือ บุคคลไร ๆ เสวย.

ถามว่า ความเสวยของใคร ตอบว่า มิใช่ ความเสวยของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ.

ถามว่า เสวยเพราะเหตุไร ตอบว่า ก็เวทนา ของภิกษุนั้นมีวัตถุเป็นอารมณ์ อย่างเดียว

เหตุนี้ เธอจึงรู้ตัวอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลาย เสวยเวทนา เพราะทำวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา มีสุขเวทนา เป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์

ก็คำว่า เราเสวยเวทนา เป็นเพียงสมมติ เรียก เพราะยึดถือความเป็นไปแห่งเวทนานั้น.

เอวํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา เวทนา
เวทียตีติ สลฺลกุเขนโต เอส สุขํ เวทนํ
เวทียามีติ ปชานาตีติ เวทิตพฺโพ

จิตฺตลปฺพพเต อณฺเฑตโร เถโร วีย .^{๔๒}

เถโร กิร อผาสุกกาเล พลวเวทนาย
นิตฺถุนนฺโต อปรอปฺรํ ปรีวตฺตติ. ตเมโก
ทหโร อาห กตฺรํ โว ฆนฺเต ฐานํ รุชฺชตีติ.
อาวุโส ปาฏียะกุกํ รุชฺชนฏฺฐานํ นาม นตฺถิ .
วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา เวทนา เวทียตีติ .

เอวํ ปชานนกาลโต ปฏฺจาย อธิวาเสตฺถุ
วฏฺฐติ โน ฆนฺเตติ. อธิวาเสมิ อาวุโสติ.

อธิวาสนา ฆนเต เสยโยติ.

เถโร อธิวาเสติ .

วาโต ยาว หทยํ ผาเลสิ. มยจเก
อนฺตานิ ราสิกตานิ อหะสุ. เถโร ทหฺรสฺส
ทสฺเสสิ วฏฺฐตาวุโส เอตฺตกา อธิวาสนาติ.
ทหโร ตฺถนฺทึ อโหสิ.

เถโร วิริยสมตฺ โยเชตฺวา สห ปฏฺฐิมภิ
ทาหิ อรหตฺตํ ปาปฺถนิตฺวา สมสิสึ หุตฺวา
ปรีนิพฺพายิ.

ยถา จ สุขํ. เอวํ ทฺถุขํ .เป. นีรามิสฺ
วา อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทียมาโน นีรามิสฺ
อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทียามีติ ปชานาติ.^{๔๓}

เธอกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนา
เพราะทำวัตถุให้เป็นอารมณ์ อย่างนี้ ฟังทราบ
ว่า เธอย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา

เหมือนพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งสำนักอยู่ที่จิตตล
บรรพต

ได้ยินว่า พระเถระทุรุษรายกึ่งเกลือกอยู่
ด้วยเวทนามากล้าแข็ง คราวอาพาธไม่ผาสุก
ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเรียนถามว่า ท่านเจ็บตรงไหน
ขอรับ ท่านตอบว่าบอกที่เจ็บไม่ได้ดอกเธอ ฉัน
ทำวัตถุเป็นอารมณ์ เสวยเวทนา

ถามว่า ตั้งแต่เวลา รู้ชัดอย่างนั้น ท่านอด
กลั้นไว้ ไม่ควรหรือขอรับ ตอบว่า ฉันจะอด
กลั้นนะเธอ

ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า อดกลั้นได้ก็ดีนะสิ ขอรับ
พระเถระก็อดกลั้นทุกขเวทนา

โรคลมก็ฝ่าแล้งจนถึงหัวใจ ใส้ของพระเถระ
ก็ออกมากองบนเตียง พระเถระชี้ให้ภิกษุหนุ่มดู
ถามว่า อดกลั้นขนาดนี้ควรไหม ภิกษุหนุ่มก็นิ่ง

พระเถระก็ประกอบความเพียรสมาสมา
บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาทั้งหลาย
เป็นพระอรหัตสมสิสึ ปรีนิพพานแล้ว.

อนึ่ง ภิกษุผู้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
นั้น เสวยทุกขเวทนา ..อทุกขมสุขเวทนา ปราศ
จากอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา ...
อทุกขสุขเวทนา ปราศจากอามิสเหมือนเมื่อเธอ
เสวยสุขเวทนาแล.

^{๔๒} ที่.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๘๐/๓๘๘

^{๔๓} ที่ฉนิกายฎกเถา (สุมงฺคลวิลาสินี ๒) -

เวทนาเป็นอรูปกัมมัญฐาน

อติ ภควา รูปกมฺมัญฐานํ กถตฺวา
 อรูปกมฺมัญฐานํ กถนฺโต ยสฺมา ผสฺสวเสน
 จิตฺตวเสน วา กถียมา น ปากฺกั โหติ.
 อนฺธการํ วีย ขายติ.

เวทนานํ ปน อุปฺปตฺติ ปากฺกา เวทนา
 เสน ปากฺกั โหติ. ตสฺมา สกฺกปญฺเฑห วีย
 อิธาปิ เวทนาเวสน อรูปกมฺมัญฐานํ กถสิ.

ตตฺถ ทฺวิธํ หิ กมฺมัญฐานํ รูปกมฺมัญฐานํ
 อรูปกมฺมัญฐานญจาทิอาทิ กถามคฺโค
 สกฺกปญฺเฑห วุตฺตนเยเนว เวทิตฺตฺโพ .

ตตฺถ สฺขํ เวทนนฺติอาทิสฺส อัย อปโรปิ
 ปชานนปริยาโย .

สฺขํ เวทนํ เวทียามีติ ปชานาตีติ สฺข
 เวทนาทุกฺขเณ ทุกฺขาย เวทนาย อภาวโต
 สฺขํ เวทนํ เวทียมาโน สฺขํ เวทนํ เวทีย
 มีติ ปชานาติ.

เตน ยา ปุพฺเพ ภูตปุพฺพา ทุกฺขา
 เวทนา. ตสฺสา อิทานิ อภาวโต อิมิสฺสา จ
 สฺขาย เวทนาย อิโต ปจฺมํ อภาวโต เวทนา
 นาม อนิจฺจา อทฺฐวา วิปริณามธฺมา.

อติ ตตฺถ สฺมปชานโน โหติ. วุตฺตมฺปิ
 เจตํ ภควตา

ยสฺมี อคฺคิเวสฺสน สฺมเย สฺขํ เวทนํ
 เวเทติ. เนว ตสฺมี สฺมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ.
 น อทุกฺขมสฺขํ เวทนํ เวเทติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปรูปกัมมัญฐาน
 ด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะตรัสรูปรูปกัมมัญฐาน
 แต่เพราะที่ตรัสด้วยอำนาจผัสสะ หรือด้วย
 อำนาจจิต กัมมัญฐานไม่ปรากฏชัด ปรากฏ
 เหมือนมีดมัว

ส่วนความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย
 ปรากฏชัด กัมมัญฐานปรากฏชัดด้วยอำนาจ
 เวทนา ฉะนั้น จึงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานด้วยอำนาจ
 เวทนา แม้ในพระสูตรนี้ เหมือนอย่างในสักก
 ปัญหสูตร กถามรรคในพระสูตรนั้น พึงทราบ
 โดยนัยที่ตรัสไว้ในสักกปัญหสูตรนั้นแล้วว่า

ก็กัมมัญฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัญฐาน
 และอรูปกัมมัญฐานตั้งนี้เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัย
 ในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น

ในคำว่า สุขเวทนาดังนี้เป็นต้น มีปริยาย
 ทางแห่งความรู้ชัดอีกอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา ความว่า
 เมื่อเสวยสุขเวทนา เพราะขณะเสวยสุขเวทนา
 ไม่มีทุกข์เวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา

เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าเวทนาไม่เที่ยง ไม่
 ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะ
 ในขณะที่ไม่ทุกข์เวทนาที่เคยมีมาก่อน และ
 เพราะก่อนแต่นี้ ก็ไม่มีสุขเวทนา.

เธอรู้ตัวในสุขเวทนานั้นอย่างนี้ สมจริงดังที่
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในที่ขมขสสูตร มูล
 ปันณาสกั มัชฌิมนิกายตั้งนี้ว่า

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ สมัยใด เสวยสุขเวทนา
 สมัยนั้น หาเสวยทุกข์เวทนาไม่ หาเสวยอทุก
 ขมสุขเวทนาไม่

สุขุเขยว ตสฺมี สมเยเวทหนึ เวเทติ.
ยสฺมี อคฺคิเวสฺสน สมเย ทุกฺขึ .เป. อทุกฺ
ขมสฺขึ เวทหนึ เวเทติ. เหนว ตสฺมี สมเย สฺขึ
เวทหนึ เวเทติ. น ทุกฺขึ เวทหนึ เวเทติ.อทุก
ขมสฺขึเยว ตสฺมี สมเย เวทหนึ เวเทติ.

สฺขยาปี โข อคฺคิเวสฺสน เวทนา อนิจฺจา
สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยฺธมฺมา วยฺธม
มา วิราคะมฺมา นิโรธมฺมา.

ทุกฺขาปี โข .เป. อทุกฺขมสฺขยาปี โข
อคฺคิเวสฺสน เวทนา อนิจฺจา .เป.นิโรธม
มา.เอวํ ปสฺสํ อคฺคิเวสฺสน สุตฺวา อริยสาวกโ
สฺขยาปี เวทนาย นิพฺพินฺหติ. ทุกฺขยาปี
เวทนาย นิพฺพินฺหติ. อทุกฺขมสฺขยาปี
เวทนาย นิพฺพินฺหติ. นิพฺพินฺหํ วิรชฺชติ.

วิราคา วิมุจฺจติ.วิมุตฺตสฺมี วิมุตฺตมิต
ถาณํ โหติ. ชีณา ชาติ. วุสิตํ พุรหฺมจฺริยํ.
กตํ กรณียํ. นวาปรี อิตฺถตฺตยาตยาติ ปชานาตี
ติ^{๔๔}

สามิสฺ วา สฺขนฺนุติ อาทิสฺ สามิสฺ สฺขา
นาม ปณฺจกามคฺคณามิสฺสนฺนิสฺสิตา ฉ เคาหสิ
ตา โสมนสฺสเวทนา.

นिरามิสฺ สฺขา นาม ฉ เนกฺขมฺมสิตา
โสมนสฺสเวทนา.

สามิสฺ ทุกฺขา นาม ฉ เคาหสิตา โท
มนสฺสเวทนา.

นिरามิสฺทุกฺขา นาม ฉ เนกฺขมฺมสิตา
โทมนสฺสเวทนา.

ย่อมเสวยสุขเวทนาเท่านั้น สมัยใด เสวย
ทุกข์เวทนา ฯลฯ เสวยอทุกข์มสุขเวทนา สมัย
นั้น หาเสวยสุขเวทนาไม่หาเสวยทุกข์เวทนาไม่
เสวยแต่ทุกข์มสุขเวทนาเท่านั้น

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ แม้สุขเวทนาแลไม่เที่ยง
อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความ
สิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
มีความจางไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็น
ธรรมดา

แม้ทุกข์เวทนาเล่า ฯลฯ แม้ทุกข์มสุข
เวทนาเล่าไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็น
ธรรมดา ดูก่อนอัคคิเวสสนะ อริยสาวกดับแล้ว
เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ใน
ทุกข์เวทนา แม้ในอทุกข์มสุขเวทนา เมื่อหน่าย
ย่อมคลายกำหนด

เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น
ย่อมหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้น
แล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำก็ทำ
เสร็จแล้ว กิจอย่างอื่นเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มี

จะวินิจฉัยในชื่อว่า หรือสุขเวทนาที่มีอามิส
เป็นต้น โสมนัสสเวทนาอาศัยอามิสคืออกามคุณ
๕ อาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสสุขเวทนา

โสมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า
นिरามิสสุขเวทนา

โทมนัสสเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า ส
ามิสทุกข์เวทนา

โทมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า
นिरามิสทุกข์เวทนา

^{๔๔} ม. ม. (บาลี) ๑๓/๒๗๓/๒๖๘.

สามิสา อทุกขมสุขา นาม ฉ เคะหสิตา
อุเปกฺขา เวทนา.

นिरามิสา อทุกขมสุขา นาม ฉ เนกขมฺม
สิตา อุเปกฺขา เวทนา.

ตาสฺปิ วิภาโค สกฺกปญฺเฑห วุตฺโตเยว.

อหฺมตฺตํ วาติ เอวํ สุขเวทนาทึปริคฺคณ
หณฺเนน อตฺตโน วา เวทนาสุ. ปรสฺส วา
เวทนาสุ. กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา
ปรสฺส เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

สมุทฺยทฺมมานุปฺสฺสี วาติ เอตฺถ ปน
อวิชฺชาสมุทฺยา เวทนาสมุทโยติ อาทิหิ
ปญฺจหิ ปญฺจหิ อากาเรหิ เวทนานุสมุทฺยญจ
วยญจ ปฺสฺสนฺโต สมุทฺยทฺมมานุปฺสฺสี วา
เวทนาสุ วิหฺรติ.

วยทฺมมานุปฺสฺสี วา เวทนาสุ วิหฺรติ.
กาเลน สมุทฺยทฺมมานุปฺสฺสี วา เวทนาสุ
วิหฺรติ.

กาเลน วยทฺมมานุปฺสฺสี วา เวทนาสุ
วิหฺรตีติ เวทิตฺพุโพ. อิตฺโต ปรี ภาย
านุปฺสฺสนาย วุตฺตนยเมว.

เกวลํ หิ อิทฺ เวทนาปริคฺคาหิกา สติ
ทฺกฺขสจฺจนฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา เวทนา
ปริคฺคาหกสฺส ภิกฺขุโน นียฺยานมฺขนฺติ
เวทิตฺพุพฺ.เสสฺ ตาทิสเมวาติ.

อุเบกฺขาเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิส
อทุกขมสุขเวทนา

อุเบกฺขาอันอาศัยเนกขมฺมะ ๖ ชื่อว่า นีรามิส
อทุกขมสุขเวทนา.

อนึ่ง การจำแนกเวทนาแม่เหล่านี้นั้นท่าน
กล่าวไว้ในสํกกปัฏฐสูตรแล้วแล.

ชื่อว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็น
เวทนาในเวทนาทั้งหลายของตน ในเวทนา
ทั้งหลายของคนอื่น หรือในเวทนาทั้งหลายของ
ตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการ
กำหนดสุขเวทนาเป็นต้น อย่างนี้อยู่

ชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดใน
เวทนาทั้งหลายนี้ มีวินิจฉัยว่า ภิกษุเมื่อเห็น
ความเกิด และความเสื่อม แห่งเวทนาทั้งหลาย
ด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะอวิชาเกิด
จึงเกิดเวทนาดังนี้เป็นต้น ฟังทราบว่าเขา
พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในเวทนา
ทั้งหลายอยู่

พิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อม ในเวทนา
ทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรม คือความ
เกิดในเวทนาทั้งหลาย ตามกาลอยู่

พิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมในเวทนา
ทั้งหลาย ตามกาลอยู่ ข้อต่อจากนี้ไปก็มีนัยดังที่
กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั้นแล.

แต่ในเวทนานุปัสสนานี้ มีข้อต่างกันอย่าง
เดียว คือฟังประกอบความอย่างนี้ว่า สติที่
กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์ เป็นทฺกฺขสจฺ เป็นต้น
แล้ว ฟังทราบว่าเป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทฺกฺข
ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์.

อรรถกถาสัมโมหวิโนทนี สติปัฏฐานวิภังค์(อภิธรรมปิฎก)

ทวิชณฺหิ กมฺมฏฺจานํ รูปกมฺมฏฺจานํ
 อรูปกมฺมฏฺจานญจ รูปปริคฺคโห อรูปปริคฺค
 โหติปิ เอตทเว วุจฺจติ.

ตตฺถ ภควา รูปกมฺมฏฺจานํ กถนฺโต
 สงฺเขปนฺนสิการวเสน วา วิตุถารมฺนสิการ
 วเสน วา จตุชฺชาตฺวาตฺถานํ กถเอติ.

ตทฺภยมฺปิ วิสุทฺธิมคฺเค สพฺพการโถ
 ทสฺสิตเมว. อรูปกมฺมฏฺจานํ กถนฺโต
 เยภฺยุเยน เวทนาวเสน กถเอติ.^{๔๔}

ติวิโช หิ อรูปกมฺมฏฺจานเ อภินิเวโส
 ผสฺสวเสน เวทนาวเสน จิตฺตวเสนาคี.

กถํ เอกจฺจสฺส หิ สงฺขิตฺเตน วา
 วิตุถาเรน วา ปริคฺคหิตเ รูปกมฺมฏฺจานเ
 ตสฺมี อารมฺมเณ จิตฺตเจตสิกานํ ปจฺมาภินิ
 ปาโต ตํ อารมฺมณํ ผุสฺนฺโต อฺปฺปชฺชมา
 โน ผสฺโส ปากฺกฺว โหติ.

เอกจฺจสฺส ตํ อารมฺมณํ อนุภวฺนฺตี
 อฺปฺปชฺชมานา เวทนา ปากฺกฺวา โหติ.

เอกจฺจสฺส ตํ อารมฺมณํ ปริคฺคหิตฺวา
 วิชานนฺตํ อฺปฺปชฺชมานํ วิญฺญาณํ ปากฺกฺว โหติ

ตตฺถ ยสฺส ผสฺโส ปากฺกฺว โหติ โสปิ
 น เกวลํ ผสฺโสว อฺปฺปชฺชติ เตน สทฺธิ
 ตทฺวารมฺมณํ อนุภวฺมานา เวทนาปิ
 อฺปฺปชฺชติ สณฺขานมานา สณฺญาปิ เจตย
 มานา เจตนาปิ วิชานมานํ วิญฺญาณมฺปิ
 อฺปฺปชฺชตีติ ผสฺสปญฺจมเกเวว ปริคฺคณฺหาติ.

จริงอยู่ กรรมฐานมี ๒ คือ รูปกรรมฐาน และ
 อรูปกรรมฐาน กรรมฐานนั้นนั้นแหละ ตรัสว่า รูป
 ปริคคโห (การกำหนดรูป)บ้าง อรูปปริคคโห(การ
 กำหนดอรูป)บ้าง

ในกรรมฐาน ๒ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ
 จะตรัสรูปกรรมฐานจึงตรัสการกำหนดธาตุ ๔ ด้วย
 สามารถมนสิการโดยสังเขปบ้าง โดยพิสดารบ้าง.

การมนสิการแม้ทั้ง ๒ นั้น ข้าพเจ้าก็แสดงไว้
 โดยอาการทั้งปวงในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ พระผู้มี
 พระภาคเจ้าเมื่อตรัสอรูปกรรมฐาน ย่อมตรัสด้วย
 สามารถแห่งเวทนาโดยมาก.

อนึ่งความถ้อยมั่นในอรูปกรรมฐาน มี ๓ อย่าง
 คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสะ ๑ ด้วยสามารถแห่ง
 เวทนา ๑ และด้วยสามารถแห่งจิต ๑

คือ อย่างไร ก็ว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนด
 รูปกรรมฐานโดยสังเขปหรือโดยพิสดาร การที่จิต
 และเจตสิกตกไปในอารมณ์ครั้งแรกนั้น ผัสสะอัน
 กระทบซึ่งอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้นปรากฏแก่พระ
 โยคาวจรบางรูป

พระโยคาวจรทั้งหลายย่อมเสวยอารมณ์นั้น
 เวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจร
 บางรูป

วิญญาณอันเกิดขึ้นกำหนดรู้อารมณ์นั้นอยู่
 ก็ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรบางรูป.

ในความถ้อยมั่น ๓ อย่างนั้น ผัสสะย่อม
 ปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น ย่อมกำหนด
 ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นที่เดียวว่า มิใช่
 ผัสสะอย่างเดี่ยวนั้นนั้นย่อมเกิดขึ้น แม้เวทนา
 อันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้นพร้อม กับ
 ผัสสะนั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้
 เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญาณ อันรู้
 แจ้งซึ่งอารมณ์นั้นก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยผัสสะนั้น

^{๔๔} ที.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๘๐/๓๘๘-๓๙๐

ยสฺส เวทนา ปากฺกฺวา โหติ โสปี น
 เกวลํ เวทनाव อุปฺปชฺชติ ตาย สทฺธิ
 ตเทวารมฺมณํ ผุสฺมาโน ผุสฺโสปี อุปฺปชฺชติ
 สณฺฑชานมานา สณฺฑญาปี เจตยมานา
 เจตนาปี วิชานมานํ วิญฺญาณมฺปิ อุปฺปชฺช
 ตีติ ผุสฺสปณฺจมเกเยว ปรีคคณฺหาติ.

ยสฺส วิญฺญาณํ ปากฺกฺว โหติ โสปี นเกวลํ
 วิญฺญาณเมว อุปฺปชฺชติ เตน สทฺธิ ตเท
 วารมฺมณํ ผุสฺมาโน ผุสฺโสปี อุปฺปชฺชติ
 อนุภวมานา เวทนาปี สณฺฑชานมานา
 สณฺฑญาปี เจตยมานา ผุสฺมานา เจตนาปี
 อุปฺปชฺชตีติ ผุสฺสปณฺจมเกเยว ปรีคคณฺหาติ.

โส อิเม ผุสฺสปณฺจมกา ธมฺมา กิณฺนิสฺสิ
 ตาติ อุปฺปชาเรฺญโต วตฺถุณิสฺสิตาติ ปชานาติ.

วตฺถุ นาม กรชกาโย ยํ สนฺธาย วุตฺตํ
 อิทฺถจ ปน เม วิญฺญาณํ เอตฺถ นิสฺสิตํ
 เอตฺถ ปฏฺวิพทฺชนฺติ.^{๔๖}

โส อตฺถโต ภูตานิ เจว อุปาทารูปานิ จ.
 เอวเมตฺถ วตฺถุ รูปํ ผุสฺสปณฺจมกา นามนฺติ
 นามรูปเมว ปสฺสตี.

รูปญเจตฺถ รูปกฺขนฺโร นามํ จตฺตาโร
 อรูปิโน ขนฺธาติ ปญฺจกฺขนฺธาติ ปญฺจกฺขนฺ
 ธมตฺตํ โหติ.^{๔๗}

นามรูปวินิมฺุตฺตา หิ ปญฺจกฺขนฺธา
 ปญฺจกฺขนฺธวินิมฺุตฺตํ วา นามรูปํ นตฺถิ.

เวทนาย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้นก็
 ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนั้น
 แผลงว่า มิใช่เวทนาอย่างเดี๋ยวนั้นเกิดขึ้น
 แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละ
 ย่อมเกิดขึ้นกับเวทนานั้น แม้สัญญาอันจำซึ่ง
 อารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้
 วิญญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิด
 ขึ้นกับเวทนานั้น

วิญญาณย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น
 ก็ย่อมกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้นว่า มิใช่
 วิญญาณอย่างเดี๋ยวนั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอัน
 กระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละย่อมเกิดขึ้น
 แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น แม้สัญญา
 อันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์
 นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น

เมื่อภิกษุนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ธรรมหมวด ๕
 มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้อาศัยอะไร เธอย่อมทราบ
 ชัดว่า อาศัยวัตถุ

ขึ้นชื่อว่าวัตถุก็คือกรชกาย ท่านกล่าวหมาย
 เอาวัตถุคือกรชกายไว้ว่า ก็วิญญาณของเรา
 อาศัยในกรชกายนี้เกี่ยวเนื่องในกรชกายนี้

เมื่อว่าโดยอรรถ กรชกายก็คือมหาภูตรูป
 และอุปาทารูปในข้อนี้ พระโยคาวจรย่อมเห็น
 นามรูปอย่างนี้ว่า วัตถุเป็นรูปธรรมหมวด ๕ มี
 ผัสสะเป็นต้น เป็นนาม

รูปในที่นี้ก็คือรูปขันธ์ นามก็คืออรูปขันธ์ ๔
 เพราะฉะนั้น นามรูปจึงเป็นเพียงขันธ์ ๕

เพราะว่าขันธ์ ๕ นอกจากนามรูป หรือว่า
 นามรูปนอกจากขันธ์ ๕ ย่อมไม่มี

^{๔๖} ที. สี. (บาลี) ๗/๑๓๑/๑๐๑.

^{๔๗} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๕๐๓/๒๘๔.

โส อิเม ปญฺจกฺขนฺธา ก็เหตุกาติ
อุปปริกฺขนฺโต อวิชฺชาทิเหตุกาติ ปสฺสตี.

ตโต ปจฺจโย เจว ปจฺจยฺอุปนฺนณฺจ
อิทฺ อณฺโณ สฺตโต วา ปุคฺคโล วา นตฺถิ
สุทฺถสงฺขารปฺญชฺมตฺตเมวาทิ สฺปฺปจฺยนา
มรฺวเส ติลกฺขณฺ อารोเปตฺวา วิปสฺสนาปฺปฏิ
ปาฏิยา อนิจฺจํ ทฺกฺขํ อนตฺตาติ สฺมมสนฺโต
วิจฺรตี .

โส อชฺช อชฺชาติ ปฏฺวิเรธฺ อากฺขมา
โน ตถารูเป ทิวเส อุตฺตสฺปฺปายํ ปุคฺค
สฺปฺปายํ โภชนสฺปฺปายํ ฐมฺมสฺสวณสฺปฺปายํ
วา ลภิตฺวา เอกปฺลลฺงฺเกน นิสินฺโนว วิปสฺสนํ
มตฺถกํ ปาเปตฺวา อรหฺตเต ปติฏฺฐาติ. เอวํ
อิเมสํ ตินฺถณฺมปิ ชนानํ ยาว อรหฺตตา
กมฺมฏฺฐานํ กถิตํ โหตี.

อิทฺ ปน ภควา อรฺูปกมฺมฏฺฐานํ กเถนฺโต
เวทฺทาวเสน กเถสิ .

ผสฺสวเสน วา หิ วิญฺญาณวเสน วา
กถิยมาณํ น ปากฺกํ โหตี อนุทฺการํ วิย ขายตี.
เวทฺทาวเสน ปน ปากฺกํ โหตี.

กสฺมา.

เวทฺทานํ อุปฺปตฺติ ปากฺภา. สุขทฺกฺข
เวทฺทานณฺหิ อุปฺปตฺติ ปากฺภา.

ภิกษุ นั้นใคร่ครวญอยู่ว่าขันธทั้งหลายมีอะไร
เป็นเหตุ ย่อมเห็นว่า มีอวิชชาเป็นต้นเป็นเหตุ

ในลำดับนั้นจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วย
สามารถนามรูป พร้อมด้วยปัจจัยว่า นี่เป็นปัจจัย
นี่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย สัตว์หรือว่า
บุคคลอื่นไม่มี มีแต่เพียงกองแห่งสังขาร ๆ
เท่านั้น พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตา โดย
ลำดับแห่งวิปัสสนา

เที่ยวหวังอยู่ซึ่งการแทงตลอดว่าในวันนี้ ๆ
ก็หรือว่า เธอได้อุตุสฺปฺปายะ ปุคฺค
สฺปฺปายะ โภชนสฺปฺปายะ และฐมฺมสฺสวณสฺปฺปายะ แล้วนั่ง
โดยบัลลังก์เตียนั้นแหละ ยังวิปัสสนาให้ถึง
ที่สุดแล้วดำรงอยู่ในพระอรหัต

ก็แล พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสอรฺูป
กมฺมฏฺฐานํ ก็ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งเวทนา

จริงอยู่ อรฺูปกมฺมฏฺฐานํที่พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสอยู่ด้วยสามารถแห่งผัสสะหรือด้วย
สามารถแห่งวิญฺญาณ ย่อมไม่ปรากฏ คล้ายกับ
ความมืด เพราะกมฺมฏฺฐานํนั้น ย่อมปรากฏด้วย
สามารถแห่งเวทนา

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนา
ทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เพราะว่าความเกิดขึ้น
แห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลายปรากฏ
อยู่

ยथा สุขํ อุปฺปชฺชติ สกฺลสรีรํ
 โขภเนตฺถ มทุหนตฺถ ฝรมาณํ อภิสนฺทฺยมาณํ
 สตฺโรตฺตสฺสปี ชาทาปยฺหนตฺถ วยิ สตฺปากเตลลํ
 มกฺขาปยฺมาณํ วยิ อุกฺกขมฺภูสฺสเสนา
 ปริพาหํ นิพฺพาปยฺมาณํ วยิ อโห สุขํ
 อโห สุขฺหนฺติ วาจํ นิจฺจาริยฺมาณเมว
 อุปฺปชฺชติ. ยथा กุขํ อุปฺปชฺชติ สกฺลสรีรํ
 โขภเนตฺถ มทุหนตฺถ ฝรมาณํ อภิสนฺทฺยมาณํ
 ตตฺตกฺपालํ ปเวสนตฺถ วยิ วิลีนตมฺพโลเหณ
 อาสิณฺจฺหนตฺถ วยิ สุขฺขติณฺวณฺปฺปติมฺหิ อรณฺญเ
 ทารุอกฺกกาลาปี ขิปรฺยมาณํ วยิ อโห กุขํ
 อโห กุขฺหนฺติ วิปรฺยลาปยฺมาณเมว อุปฺปชฺชติ
 อิติ สุขฺกุกฺขเวทฺธานํ อุปฺปตฺติ ปากฺกฺวา โหติ.

อทุกขมสุขา ปน ทฺทฺที่ปนา อนฺธการา
 อวิภูตา सा สุขฺกุกฺขานํ อปคฺเม साตา
 สาตปฏิกฺเขปวเสณ มชฺชตฺตการภูตาอทุก
 ขมสุขา เวทฺนาติ นยฺโต คณฺหนตฺตสฺส ปากฺกฺวา
 โหติ.

ยถากิ กิ ยถา อนฺตรา ปิฏฺฐิจิปาสาณํ
 อารุหิตฺวา ปลาปนฺตสฺส มิคฺสฺส อนฺอุปถํ
 คจฺจนฺโต มิคฺลฺกฺทฺโก ปิฏฺฐิจิปาสาณสฺส
 โอรภาเค ปฺรภาเคปิ ปทํ ทิสฺวา มชฺชเ
 อปฺสฺสนฺโตปิ อิตฺโต อารุพฺโห อิตฺโต โอรุพฺโห
 มชฺชเ ปิฏฺฐิจิปาสาณํ อิมินา ปเทเสณ คโต
 ภวิสฺสตีติ นยฺโต ชานาติ เอว.

อารุพฺพภูจฺาเน ปทํ วยิ ทิ สุขาย
 เวทฺนาย อุปฺปตฺติ ปากฺกฺวา โหติ.

คือ ในกาลใด สุขเวทนาเกิดขึ้น ทำให้สรีระ
 ทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไป
 อยู่เป็นราวกะให้เคี้ยวกินเนยใสอันชำระแล้วตั้ง
 ร้อยครั้ง ราวกะให้ดับอยู่ซึ่งความร่ำร้อนด้วยน้ำ
 ตั้งพื้นหม้อ ย่อมให้เปล่งวาจาว่า สุขหนอ สุข
 หนอ ในกาลใด กุขเวทนา เกิดขึ้น ก็ทำให้สรีระ
 ทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไป
 อยู่ เป็นราวกะเข้าไปสู่กระเบื้องที่ร้อน ราวกะ
 ราวอยู่ด้วยน้ำทองแดงที่ละลายแล้ว ราวกะกำ
 คบเพลิงไม้ที่ใส่เข้าไปในหญ้าและต้นไม้อใหญ่ที่
 แห้งในป่า ทำให้บ่นเพื่อรำพันอยู่ว่า ทุกข์จริง
 ทุกข์จริง ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และ
 กุขเวทนา ย่อมปรากฏ ดังพรรณนามาจะนี้.

ส่วนอทุกขมสุขเวทนา ซึ่งแจ้งให้เห็นได้โดย
 ยาก ไม่แจ่มแจ้งถึงความมืด แต่ย่อมปรากฏแก่
 ผู้เอาโดยนัยว่า อทุกขมสุขเวทนานั้นเป็นอาการ
 ปานกลาง ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความ
 ยินดีและยินร้าย เพราะความสุขและความทุกข์
 ปราศจากไป

เปรียบเหมือน นายพรานเนื้อ ตามรอยเท้า
 เนื้อตัวที่หนีขึ้นไปบนระหว่างแผ่นดิน ในเวลา
 อื่นพบรอยเท้าเนื้อที่ฝั่งนี้ของแผ่นดิน แม้ไม่เห็น
 รอยเท้าในท่ามกลาง ก็จะทราบได้โดยนัยว่า
 เนื้อนี้ ขึ้นไปจากที่ตรงนี้ลงมาจากที่ตรงโน้น ใน
 ท่ามกลาง มันจักไปบนแผ่นดินโดยประเทศตรง
 นี้ฉนั้นใด ข้อนี้ก็ฉนั้นนั้น

เพราะว่า ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาย่อม
 ปรากฏ เป็นราวกะว่ารอย เ้าในที่นี้เป็นที่ขึ้นไป

โอรุพฺพภูฏาเน ปทํ วีย ทุกฺขาย เวทนาย
อูปฺปตฺติ ปากฺกา โหติ.

อิโต อารุโพฺห อิโต โอรุโพฺห มชฺฌเ
เอวํ คโตติ นยโต คหณํ วีย สุขทุกฺขานํ
อปคเม สาตาสตปฏิกฺเขปวเสน มชฺฌตฺตา
การภูตา อทฺทกฺขมสุขา เวทนาติ นยโต
คณฺหตฺตสฺส ปากฺกา โหติ.

ตตฺถ สุขํ เวทนนฺตฺติอาทิสฺส อัย อป
โรปิ ปชานนปริยาโย.

สุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาตีติ สุข
เวทนาทฺชเณ ทุกฺขาย เวทนาย อภาวโต
สุขํ เวทนํ เวทยมาโน สุขํ เวทนํ เวทยา
มีติ ปชานาติ

เตน ยา ปุพฺเพ ภูตปุพฺพา ทุกฺขา
เวทนา ตสฺสา อิทานิ อภาวโต อิมิสฺสา จ
สุขาย

อิโต ปรี อภาวโต เวทนา นาม อนิจฺจา
อทฺฐวา วิปริณามธฺมาติ อิท ตตฺถ สมฺป
ชาโน โหติ .

วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา

ยสฺมี อคฺคิเวสฺสน สมเย สุขํ เวทนํเวเทติ
เนว ตสฺมี สมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ น
อทฺทกฺขมสุขํ เวทนํ เวเทติ สุขํเยว ตสฺมี สม
เย เวทนํ เวเทติ .

ยสฺมี อคฺคิเวสฺสน สมเย ทุกฺขํ ๗เปย
อทฺทกฺขมสุขํ เวทนํ เวเทติ เนว ตสฺมี สมเย
สุขํ เวทนํ เวเทติ น ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ
อทฺทกฺขมสุขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ.

ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนาย่อมปรากฏ
เป็นราวกะว่า รอยเท้าในที่เป็นที่ก้าวลง

อทฺทกฺขมสุขเวทนานี้ ย่อมปรากฏแก่ผู้ถือเอา
ว่า อทฺทกฺขมสุขเวทนา เป็นอาการปานกลาง
ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความยินดีและยิน
ร้าย ในเพราะการปราศจากสุขและทุกข์เวทนา
ราวกะ การถือเอาโดยนัยว่า เนื้อที่ขึ้นไปบนแผ่น
หินตรงนี้ ลงไปตรงโน้น ในท่ามกลางมันจะเดิน
ไปตรงนี้

ในคำว่า เมื่อเสวยสุขเวทนา เป็นต้นนั้น
พึงทราบปริยายแห่งการรู้อีกอย่างหนึ่ง
ดังต่อไปนี้.

ข้อว่า ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนา อธิบาย
ว่าภิกษุผู้นั้นเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า
เราเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา เพราะความไม่มี
ทุกข์เวทนาในขณะที่แห่งสุขเวทนา

ด้วยเหตุนี้ ในข้อนั้น เขาผู้นั้นย่อมทราบ
ในที่นี้ว่า เพราะทุกข์เวทนาอันใดเคยมีมาก่อน
บัดนี้ ทุกข์เวทนาอันนั้นมิได้มี

และเพราะไม่มีเวทนาอื่นจากสุขเวทนานี้
เวทนาจึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความ
แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนี้

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ในสมัยใดเสวยสุขเวทนา
สมัยนั้น ไม่เสวยทุกข์เวทนา ไม่เสวยอทฺทกฺขม
สุขเวทนาสมัยนั้นย่อมเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น

ดูก่อนอัคคิเวสสนะในสมัยใดเสวยทุกข์เวทนา
๗๗ เสวยอทฺทกฺขมสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวย
สุขเวทนา ไม่เสวยทุกข์เวทนา สมัยนั้น ย่อม
เสวยอทฺทกฺขมสุขเวทนาเท่านั้น

สุขาปิโข อคฺคิเวสฺสน เวทนา อนิจฺจา
สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปรุณา ขยธมฺมา วยธมฺมา
วิราธมฺมานิโรธมฺมา .

ทุกฺขาปิ โข .เป.

อทุกฺขมสุขาปิ โข อคฺคิเวสฺสน เวทนา
อนิจฺจา สงฺขตา .เป. นิโรธมฺมาติ.

เอวํ ปสฺสํ อคฺคิเวสฺสน สุตฺวา อริยสวโก
สุขายปิ เวทนาย นิพฺพินฺหติ ทุกฺขายปิ
เวทนาย นิพฺพินฺหติ อทุกฺขมสุขายปิ เวท
นาย นิพฺพินฺหติ

นิพฺพินฺหํ วิรชฺชติ วิราคา วิมฺุจฺจติ วิ
มุตฺตสฺมี วิมุตฺตมิตฺติ ฌาณํ โหติ ชีณา ซาติ
วุสิตํ พุรหฺมจฺริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ
อิตฺถตฺตยาตติ ปชานาตีติ .^{๔๘}

สามิสํ วา สุขนฺตฺติอาทิสฺสามิสฺสา สุขา
นาม ปญฺจกามคฺุณนามิสฺสนฺนิสฺสิตา ฉ เคหสิต
โสมนสฺสเวทนา.

นिरามิสฺสา สุขา นาม ฉ เนกฺขมฺมสฺสิต
โสมนสฺสเวทนา.

สามิสฺสา ทุกฺขา นาม ฉ เคหสิตโท
มนสฺสเวทนา.

นिरามิสฺสา ทุกฺขา นาม ฉ เนกฺขมฺมสฺสิต-
โทมนสฺสเวทนา .

สามิสฺสา อทุกฺขมสุขา นาม ฉ เคหสิต
อทุกฺขาเวทนา.

นिरามิสฺสา อทุกฺขมสุขา นาม ฉ เนกฺขมฺม
สฺสิตอทุกฺขาเวทนา.

ดูก่อนอัคคิเวสนะ แม้สุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง
อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความ
สิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
มีความคลายไปเป็นธรรมดามีความดับไปเป็น
ธรรมดา

แม้ทุกขเวทนาแล ฯลฯ

ดูก่อนอัคคิเวสนะ แม้ทุกขมสุขเวทนาแล
ก็ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ฯลฯ มีความดับ
ไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนอัคคิเวสนะ อริยสาวกดับแล้ว เห็น
อยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นสุข
บ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นทุกข์บ้าง
ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นอทุกขมสุขบ้าง

เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดเพราะคลาย
กำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมรู้ชัด
ว่า เราหลุดพ้นแล้ว เธอย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้น
แล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่พึงทำทำเสร็จ
แล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก

ในคำว่า หรือเมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิสเป็น
ต้น พึงทราบว่าเคหสิตโสมนัสเวทนา ๖ ที่อาศัย
อามิส คือ กามคุณ ๕ ชื่อว่า สุขเวทนามีอามิส.

เนกขัมมสฺสิตโสมนัส ๖ ชื่อว่า สุขเวทนาไม่มี
อามิส.

เคหสิตโทมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า ทุกขเวทนามี
อามิส

เนกขัมมสฺสิตโทมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า
ทุกขเวทนา ไม่มีอามิส.

เคหสิตอทุกฺขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อทุกฺขมสุ-
ขเวทนามีอามิส.

เนกขัมมสฺสิตอทุกฺขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อทุก
ขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.

^{๔๘} ม. ม. ๑๓/๒๗/๓/๒๖๗.

ตาส วิภาโค อุปริปัญญาเส^{๔๙} ปาฬิย
อาคโตเยว .

โส ตํ นิमितฺตนฺติ โส ตํ เวทนานิमितฺตํ.

พหิทฺธา เวทนาสุติ ปรปฺกุคฺคสฺส
เวทนาสุ

สุขํ เวทนํ เวทยมานนฺติ ปรปฺกุคฺคํ
สุขํ เวทนํ เวทยมานํ .

อชฺชตฺตพหิทฺธาติ กาเลน อตฺตโน กา
เลน ปรสฺส เวทนาสุ จิตฺตํ อุปัสฺหริติ.

อิมสฺมี วาเร ยสฺมา เนว อตฺตนา น ปโร
นียมิโต ตสฺมา เวทนาปริคฺคหตฺตเมว
ทสฺเสตฺตุ อิท ภิกุขุ สุขํ เวทนํ สุขา เวทนาติ
อาทิ วุตฺตํ.

อิมสฺมี ปน ปพฺเพ สุทฺทวิปฺสสนา ว
กถิตาติ.^{๕๐}

การจำแนกเวทนาเหล่านั้นมาแล้วในบาลี
อุปริปัญญาเส^{๔๙}

คำว่า โส ตํ นิमितฺตํ ได้แก่ ภิกุขุ^{๕๐}..ซึ่งนิमित
แห่งเวทนานั้น.

คำว่า ในเวทนาภายนอก คือ ในเวทนา
ทั้งหลายของบุคคลอื่น.

คำว่า สุขํ เวทนํ เวทยมานํ คือ รู้บุคคลอื่น
กำลังเสวยสุขเวทนา.

คำว่า ทั้งภายในและภายนอก คือ ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาล
สมควร ของผู้อื่นตามกาลสมควร

เพราะในวาระนี้ มิได้กำหนดตน มิได้
กำหนดผู้อื่น ฉะนั้น เพื่อทรงแสดงเพียงการ
กำหนดเวทนาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึง
ตรัสว่า ภิกุขุในศาสนานี้เมื่อเสวยสุขเวทนา ฯลฯ
ในข้อนี้ ท่านกล่าววิปัสสนาไว้ล้วน ๆ

^{๔๙} ม. อุ. ๑๔/๖๘๙-๖๙๐/๔๔๐-๔๔๑-๔๔๒

^{๕๐} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๕๐๓/๒๘๔-๒๘๕

๓.๑๒ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

กถญจ ภิกขเว ภิกขุ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิต อยู่อย่างไรเล่า
อิธ ภิกขเว ภิกขุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
๑. สรากลํ ว่า จิตฺตํ สรากลํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตมีราคะ ก็รู้ว่า จิตมีราคะ
๒. วีตฺรากลํ ว่า จิตฺตํ วีตฺรากลํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ
๓. สโทสลํ ว่า จิตฺตํ สโทสลํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตมีโทสะ ก็รู้ว่า จิตมีโทสะ
๔. วีตฺโทสลํ ว่า จิตฺตํ วีตฺโทสลํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ
๕. สโมหํ ว่า จิตฺตํ สโมหํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตมีโมหะ ก็รู้ว่า จิตมีโมหะ
๖. วีตฺโมหํ ว่า จิตฺตํ วีตฺโมหํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตปราศจากโมหะก็รู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
๗. สงฺขิตฺตํ ว่า จิตฺตํ สงฺขิตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตหดหู่ ก็รู้ว่า จิตหดหู่
๘. วิกฺขิตฺตํ ว่า จิตฺตํ วิกฺขิตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
๙. มหคฺคตํ ว่า จิตฺตํ มหคฺคตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตมีความเป็นใหญ่ก็รู้ว่าจิตมีความเป็นใหญ่
๑๐. อมฺหคฺคตํ ว่า จิตฺตํ อมฺหคฺคตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตไม่มีความเป็นใหญ่ ก็รู้ว่าจิตไม่มีความ เป็นใหญ่
๑๑. สอฺตุตฺตรํ ว่า จิตฺตํ สอฺตุตฺตรํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๒. อนฺตุตฺตรํ ว่า จิตฺตํ อนฺตุตฺตรํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓. สสมาหิตํ ว่า จิตฺตํ สสมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ
๑๔. อสสมาหิตํ ว่า จิตฺตํ อสสมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕. วิมฺุตฺตํ ว่า จิตฺตํ วิมฺุตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น
๑๖. อวิมฺุตฺตํ ว่า จิตฺตํ อวิมฺุตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ	จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น
อิติ	ตั้งพรรณนามาจะนี้
อชฺฌตฺตํ ว่า จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ บ้าง
พหิทฺฐา ว่า จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ	พิจารณาเห็น จิตในจิตภายนอกอยู่บ้าง
อชฺฌตฺตพหิทฺฐา ว่า จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ	พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก. อยู่บ้าง
สมฺภูยธฺมมานุปัสสี ว่า จิตฺตสฺมี วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในจิตอยู่
วยธฺมมานุปัสสี ว่า จิตฺตสฺมี วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในจิตอยู่บ้าง
สมฺภูยวยธฺมมานุปัสสี ว่า จิตฺตสฺมี วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นความเสื่อมใน จิตอยู่บ้าง
อตฺถิ จิตฺตุนฺติ ว่า ปนฺสฺส สติ ปจฺจุปฺภูจิตฺตา โหติ	อีกอย่างหนึ่ง สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่
ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย	ก็เพียงแต่สักว่าความรู้

ปฏิสฺสตีตฺตตาย.
อนิสฺสโต จ วิหฺรตี
น จ กิณฺจ โลกเ อฺปาทียติ.

เพียงแต่สักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิจูไม่อาศัยอยู่แล้ว
และไม่ถือมั่นอะไรๆในโลก

ความหมายของคำว่า “จิต”

อารมณ์ จินฺเตตฺตีติ จิตฺตํ
วิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ
จิตฺตํ ปุพฺพกมฺรสํ
สนฺธานปจฺจุปฺภูตฺตํ
นามรูปปทฺฏฐานํ.
จตุกฺกมิกจิตฺตํ หิ โนวิชานนลกฺขณํ
นาม นตฺถิ.
สพฺพํ วิชานนลกฺขณเมว.
ทวารํ ปน ปตฺวา อารมฺมณวิภาวนกฺกฺฐา
เน จิตฺตํ ปุพฺพกมํ ปุเรจาริตํ โหติ.^{๕๑}

ธรรมที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าคิดซึ่งอารมณ์
จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ
มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (ปุพฺพกมฺรสํ)
มีการเกี่ยวข้อกันเป็นปัจจุปัฏฐาน
มีนามรูปเป็นปทฺฏฐาน (นามรูปปทฺฏฐานํ)
จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้ง
อารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่
จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น.
ก็เพ่งถึงทวารแล้ว จิตก็เป็นหัวหน้า คือมีปกติ
เที่ยวไปก่อนในที่เป็นที่กระทำให้แจ่มแจ้งซึ่ง
อารมณ์^{๕๓}

ทฺวารํ คมํ เอกจฺรํ
อสรีรํ กุหาสยํ
เย จิตฺตํ สณฺณเมสฺสนฺติ
โมกฺขนฺติ มารพฺพธา.

"ชนเหล่าใด จักสำรวมจิต อันไปในที่ไกล
เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีสรีระมีถ้าเป็นที่อาศัย
ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร."

สฺตตฺตกฺกจิตฺตานิปน เอกโต กณฺณิก-
พฺพธา นิ เอกกฺขณเ อฺปฺปชฺชิตฺตํ สมตฺถานิ
นาม นตฺถิ อฺปฺปตฺตีกาเล เอกกเมว จิตฺตํ
อฺปฺปชฺชิตฺติ ตสฺมี นิรฺุทฺเต ปฺน เอกกเมว
อฺปฺปชฺชิตฺตี เอกจฺรํ นามชาตํ.^{๕๒}

อนึ่ง จิต ๗-๘ ดวง ชื่อว่าสามารถเกิดขึ้น
เนื่องเป็นข้อโดยความร่วมมือกันในขณะที่เดียว ย่อมไม่
มี, ในกาลเป็นที่เกิดขึ้น จิตย่อมเกิดขึ้นทีละดวงๆ,
เมื่อจิตดวงนั้นดับแล้ว, จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นทีละ
ดวงอีกเพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เอกจฺร.^{๕๔}

^{๕๑} อภิธมฺมกฺกธฺตา ธมฺมสงฺคณีนวณฺณา (อภฺธ
สาลินี) - หน้าที่ ๒๔๗

^{๕๒} ธมฺมปทฺฏฐกฺกา ๑ยมกฺวคฺคณฺณา หน้าที่
๓๑๗

^{๕๓} ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๑๖

^{๕๔} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม
๑ ภาค ๒ ตอน ๑ - หน้าที่ ๔๑๖

อุปปมาทรตา โหถ สจิตตมนุรุขถ
 ทุคฺคา อุทฺตรถตฺตานํ ปงฺเก สนฺโนว
 กุณฺชโรติ.

ตตถ อุปปมาทรตาติ สติยา อวิปฺวาเส
 อภิริตา โหถ.

สจิตฺตนฺติ ฐปาทีสุ อารมฺมณฺเส อตฺต
 โน จิตฺตํ ยถา วีตฺติกมฺมํ น กโรติ เหว
 รุขถ.^{๕๕}

สุทฺทุทฺธํ สุนิปุณฺณํ ยตฺถกามนิปาตินํ
 จิตฺตํ รุกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คฺคฺคฺตํสุชาวหนฺติ.

จิตฺตํ รุกฺเขถ เมธาวีติ อนฺธพาลो ทุม
 เมโธ อตฺตโน จิตฺตํ รุกฺขิตฺตํ สมตฺโต นาม
 นตฺถิ

จิตฺตวสิโก หุตฺวา อนนฺยพฺยสนฺนํ ปาปฺณาติ

เมธาวี ปน ปณฺหิตฺโตว จิตฺตํ รุกฺขิตฺตํ
 สกฺโกติ ตสฺมา ตฺวํปิ จิตฺตเมว โคเปหิ.

อิทํ หิ จิตฺตํ คฺคฺคฺตํ สุชาวหํ มคฺคผลนิพ
 พานสุขานิ อวาทฺตีติ.^{๕๖}

"ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท, จง
 ตามรักษาจิตของตน, จงถอนตนขึ้นจากหล่ม
 ประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้
 ฉะนั้น."

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุปปมาทรตา
 ความว่า ท่านทั้งหลายจงยินดียิ่งในความไม่อยู่
 ปราศจากสติ.

บทว่า สจิตฺตํ ความว่า จงรักษาจิตของตนใน
 อารมณฺ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น โดยอาการที่มันจะ
 ทำความก้าวล่วงไม่ได้.^{๕๗}

"ผู้มีปัญญา พึงรักษาจิต ที่เห็นได้แสนยาก
 ละเอียดยิ่งนัก มันตกไปในอารมณ์ตามความใคร่,
 จิตที่คุ้มครองไว้ได้ เป็นเหตุนำสุขมาให้."

บาทพระคาถาว่า จิตฺตํ รุกฺเขถ เมธาวี ความว่า
 คนอันธพาลมีปัญญาทราวม ชื่อว่า สามารถรักษา
 จิตของตนไว้ได้ ย่อมไม่มี.

เขาเป็นผู้เป็นไปในอำนาจจิต ย่อมถึงความ
 พิณาศฉิบหาย:

ส่วนผู้มีปัญญาคือเป็นบัณฑิตเที่ยว ย่อมอาจ
 รักษาจิตไว้ได้. เพราะเหตุนั้น แม้เธอจงคุ้มครอง
 จิตไว้ให้ได้.

เพราะว่า จิต ที่คุ้มครองไว้ได้ เป็นเหตุนำสุข
 มาให้ คือย่อมนำมาซึ่งสุขอันเกิดแต่มรรคผลและ
 นิพพาน ดังนี้.^{๕๘}

^{๕๕} ธรรมปทฎกถา ๒ อุปปมาท-จิตตวคฺคควณฺณ
 นา - หน้าที่ ๕๑๒

^{๕๖} ธรรมปทฎกถา ๑ ยมกวคฺคควณฺณนา - หน้าที่
 ๓๑๒

^{๕๗} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม
 ๑ ภาค ๒ ตอน ๔ - หน้าที่ ๒๕๓

^{๕๘} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม
 ๑ ภาค ๒ ตอน ๑ - หน้าที่ ๔๑๐

อรรถกถาอธิบาย คำว่า “จิต”

อารมณ์มณฺเฑ จินฺเตตฺตีติ จิตฺตํ. วิชานาตฺตีติ
 อตฺถโก.

ตสฺมา ยเตตฺถ โลภิกฺกุสลากุสลมหากิ
 รียจิตฺตํ. ตํ ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานิ
 จินฺเตตฺตีติ จิตฺตํ.

วิปากํ กมฺมกิลเสหิ จิตฺตฺนฺติ จิตฺตํ.

อปิ จ ยถานรฺูปโต จิตฺตตฺตาย จิตฺตํ.

จิตฺตกรณตฺตาย จิตฺตฺนฺติ เอวมฺเปตฺถ
 อตฺถโก เวทิตฺพุโพ.

ตตฺถ ยสฺมา อณฺณทเว สราคํ จิตฺตํ อณฺณํ
 สโทสํ อณฺณํ สโมหํ อณฺณํ กามาวจรํ อณฺณํ
 รุปาวจราทิเกทํ อณฺณํ รุปารมฺมณํ อณฺณํ
 สทฺทาทิอารมฺมณํ

รุปารมฺมณฺเณสุปิ อณฺณํ นีลารมฺมณํ อณฺณํ
 ปีตาทิอารมฺมณํ สทฺทาทิอารมฺมณาทิสฺสุปิ
 เอเสว นโย สพุเพสุ เตสุ อณฺณํ หีนํ อณฺณํ
 มชฺฌิมํ อณฺณํ ปณีตํ หีนาทิสฺสุปิ อณฺณํ
 ฉนฺนทริปเตยฺยํ อณฺณํ วิริยทริปเตยฺยํ อณฺณํ
 จิตฺตทริปเตยฺยํ อณฺณํ วิมฺสาทริปเตยฺยํ

ตสฺมาสฺส อิมํสํ สมฺปยุตฺตภูมิจิตฺตมฺมณฺหิ
 นมชฺฌิมปณีตทริปตีนิ วเสน จิตฺตตฺตา
 เวทิตฺพุพา.^{๔๙}

สภาวะที่ชื่อว่าจิต เพราะย่อมคิด คือย่อมรู้แจ้ง
 ซึ่งอารมณ์

เพราะฉะนั้น ในบทว่านี้ จิตใดที่เป็นกุศล
 อกุศลและมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่า
 จิต เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสมสันดานของตนด้วย
 สามารถแห่งชวนวิถี.

ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติอัน
 กรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าจิต เพราะความเป็น
 ธรรมชาติวิจิตรตามสมควร.

ชื่อว่า จิต เพราะการทำให้วิจิตร ฟังทราบ
 เนื้อความในบทว่า จิตฺตํ นี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีระคะก็อย่างหนึ่ง จิต
 มีโทสะก็อย่างหนึ่ง จิต มีโมหะก็อย่างหนึ่ง จิต
 เป็นกามาวจรก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้น
 ก็อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตมี
 เสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง

บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียว
 เป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นอารมณ์
 ก็อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์ก็
 หนึ่งนี้แหละ ในจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมด หินจิตก็
 หนึ่งหนึ่งมีชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณีตจิตก็อย่าง
 หนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหินจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะ
 เป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดีก็
 หนึ่ง ๗๗ จิตมีวิมังสาเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิต
 เหล่านี้ เป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุต
 ธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหีนะมีชฌิมะ ปณีตะและ
 อธิบดี

^{๔๙} ฐมฺมสงฺคณฺีวถฺตนา (อฏฺฐสาลินี)หน้า ๑๖๔

กามฉเจตถ เอกเมว เอตํ จิตฺตํ น โหติ
จิตฺตानํ ปน อนฺโตคฺคตฺตา.

เอเตสุ ยงฺกิญฺจิ เอกมฺปิ จิตฺตตาย จิตฺต-
นํ วัตฺตุ วฏฺฏติ. เอวํ ตาว จิตฺตตาย จิตฺตํ.

กถํ จิตฺตกรณฺตยาติ. โลกสฺมี หิ จิตฺต-
กมฺมโต อุตฺตรํ อญฺญํ จิตฺตํ นาม นตฺถิ.

ตสฺมีมฺปิ จรณํ นาม จิตฺตํ อติจิตฺตเมว
โหติ.

ตํ กโรหนฺตานํ จิตฺตการานํ เอวํ วิชานานิ
เอตถ รูปานิ กตฺตพฺพานํติ จิตฺตสณฺญา
อุปฺปชฺชติ.

จิตฺตตาย สณฺญาเย เลขาณฺชนคฺคณฺธรณ
ชนอุชฺไชตฺตนาตฺตนาทินิปฺปาทิตา จิตฺตกิริยา
อุปฺปชฺชนฺติ. ตโต จรณฺสงฺขาเต จิตฺเต อญ-
ญตฺรํ วิจิตฺตรูปํ นิปฺพชฺชติ.

ตโต อิมสฺส รูปสฺส อุปฺริ อิทํ โหตุ
เหฏฺฐา อิทํ โหตุ อุภยฺปสฺเส อิทนฺติ จินฺ
เตตฺวา ยถา จินฺติเตน กมฺเมน เสสจิตฺ
ตรูปนิปฺปาทหนํ โหติ เอวํ ยงฺกิญฺจิ โลก-
วิจิตฺตํ สิปฺปชาตํ สพฺพนฺตํ จิตฺเตเนว กยิรติ.

เอวมิมาย กรณฺวิจิตฺตตาย ตสฺส จิตฺตสฺส
นิปฺปาทหนํ จิตฺตมฺปิ ตเถว จิตฺตํ โหติ.

ยถา จินฺติตฺตสฺส วา อนวเสสฺส
อภินิปฺพชฺชนโต ตโตปิ จิตฺตเมว จิตฺตตฺรํ.

ก็บรรดาจิตเหล่านี้ เป็นจิตแต่ละดวง มิใช่จิต
ทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่าจิต
เพราะรวมอยู่ในความวิจิตรทั้งหลาย

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควร
เรียกว่าจิต เพราะเป็นธรรมวิจิตร. ชื่อว่า จิต
เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน.

ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร อย่างไร? จจริงอยู่
ชื่อว่าวิจิตรอื่นยิ่งกว่าจิตรกรรม ไม่มีในโลก

ธรรมดาว่าลวดลายแม้ในความวิจิตรนั้น ก็
เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก.

พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิด
สัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่าง ๆ เราควรทำ
อย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้.

การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจมีการ
เขียนการระบายสี การทำสีให้เรืองรอง และการ
สลัปสีเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร
รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตร
กล่าวคือลวดลายย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น^{๖๐}

การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่าง
หนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิต
เท่านั้นคิดว่า รูปนี้จะมีข้างบนรูปนี้รูปนี้จะมี
ข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จะมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้
แล้วจึงกระทำ จิตรกรรมนั้นอันข้างล่างให้วิจิตร
แล้วฉันใด

แม้จิตที่ทำให้สำเร็จความวิจิตร ก็ชื่อว่าจิต
ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะกระทำให้วิจิตรด้วย
อาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่งจิตนั้นแหละ ชื่อว่า วิจิตรกว่า
จิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิด
ตามที่คิด.

^{๖๐} ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๒๒๘

ตตถ อฏฺฐวิริ โลกสหคตจิตฺตํ สราคํ
จิตฺตํ นาม

อวเสสํ จตุฏฺหมกกุสลาพฺยาทตโลภสหคต
จิตฺตํ สราคํ จิตฺตํ นาม อวเสสํ จตุฏฺหมกกุ
สลาพฺยาทตจิตฺตํ วีตฺราคํ นาม.

เทว โทมนสฺสจิตฺตานิ เทว วิจิกิจฺฉา
อุทฺทจฺจิตฺตานีติ อิมานิ ปน จตฺตารี จิตฺตานิ
อิมสฺมี ทฺเเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺหติ. เกจิ ปน
เถรา ตานิปิ วีตฺราคปฺเทน สงฺคณฺหนฺหติ.

ทฺวิริ ปน โทมนสฺสสหคตํ จิตฺตํ สโทสํ
จิตฺตํ นาม

สพฺพมปิ จตุฏฺหมกกุสลาพฺยาทตํ วีตฺโทสํ
นาม.^{๖๑}

เสสฺยานิ ทส อกุสฺลจิตฺตานิ อิมสฺมี ทฺเเก
สงฺคหํ น คจฺฉนฺหติ. เกจิ ปน เถรา ตานิปิ
วีตฺโทสปฺเทน สงฺคณฺหนฺหติ.

สโมหํ วีตฺโมหนฺหติ เอตฺถ ปน โมเหก
เหตุกฺวเสน วิจิกิจฺฉาอุทฺทจฺจสหคตทฺวยเมว
สโมหํ.

โมหสฺส ปน สพฺพากุสฺเลสฺสุ สมฺภวโต
ทฺวาทสฺวิธมฺปิ อกุสฺลํ จิตฺตํ สโมหนฺหติ
เวทิตฺตพฺพํ ๗

อวเสสํ กุสลาพฺยาทตํ วีตฺโมหํ.

ถินมิตฺธานุคตํปน สงฺขิตฺตํ อุทฺทจฺจानุคตํ
วิกฺขิตฺตํ.

ในบทนั้น จิตสหคตด้วยโลภะ ๘ อย่าง
ชื่อว่าจิตมีราคะ.

กุศลจิตและอัพยาทจิตเป็นไปในภูมิ ที่
เหลือชื่อว่าจิตปราศจากราคะ.^{๖๒}

จิต ๔ ดวงนี้คือจิตที่สหคตด้วยโทมนัส ๒
ดวง จิตที่สหคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทฺทจจะ ๒
ดวง ไม่สงเคราะห์เข้าในกลุ่มนี้ แต่พระเถระบาง
พวกสงเคราะห์จิตแม่เหล่านี้ ด้วยบทว่า
ปราศจากราคะ.

ส่วนจิตสหคตด้วยโทมนัส ๒ อย่าง ชื่อว่า
จิตมีโทสะ.

กุศลจิตและอัพยาทจิตเป็นไปในภูมิ ๔ แม่
ทั้งหมด ชื่อว่าจิตปราศจากโทสะ.

อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือไม่สงเคราะห์เข้าใน
ทุกะนี้. แต่พระเถระบางพวกสงเคราะห์อกุศลจิต
แม่เหล่านั้นด้วยบทว่า วีตฺโทสํ - ปราศจากโทสะ.

แต่ในบทนี้ว่า จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ
นี้ สหคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทฺทจจะด้วยสามารถ
เป็นเอกเหตุกะของโมหะ ชื่อว่าจิตมีโมหะ.

อกุศลจิตแม่ ๑๒ อย่าง พึงทราบว่าเป็นจิต
มีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งหมด.

กุศลและอัพยาทฤทที่เหลือเป็นจิตปราศจาก
โมหะ.

ส่วนจิตที่เฝ้าองด้วยถินมิตฺธานุคตเป็นจิตหตุ
จิตที่เฝ้าองด้วยอุทฺทจจะเป็นจิตฟุ้งซ่าน.

^{๖๑} ขุททกนิกายภูฏกถา ปฏิสมฺภิทามคฺควณฺณนา
(สทฺธมฺมปกาสิณี ๑) - หน้า ๕๖๘

^{๖๒} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมฺภิทา
มรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้า ๘๗๘

รูปาวจรารูปาวจร มหาคัคคิ อวเสส
อมหคัคคิ สพพมปิ เตภูมกั สอตุตฺร
โลกุตฺร อนุตฺร.

อุปะการุปะนาปุปะตตตญจ สมหาคิ

ตทกุกุมปะตต อสมาคิ.

ตทกุกุกุมภณสมุจเจทปะฐปะสทฐินิส
สรณวิมุติปะตต วิมุติ

ปะณจวิธมปิ เอต วิมุติปะตต อวิมุตต
ติ เวทิตพพ.

อิติ เจโตปริยญาณลาภิ ภิกขุ โสฬสปะ
เภท จิตต ปชานาติ.

ปุฎุชชนา ปน อริยาน มคคผลจิตต น
ชานนติ

อริยาปิ จ เภฏจิมมา เภฏจิมมา อุปริมาน
อุปริมาน มคคผลจิตต น ชานนติ

อุปริมา อุปริมา ปน เภฏจิมมาน เภฏจ
ิมาน จิตต ชานนตีติ.

เจโตปริยญาณนิตุเทสวณณนา นิฏฐิตา.

รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต เป็นจิตมหรรคต.
จิตเป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเป็นจิตมีจิตอื่นยิ่ง
กว่า. โลกุตระจิตเป็นจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตที่ถึงอุปะการะและจิตถึงอัปะนา เป็นจิต
มีสมาธิ.

จิตที่ไม่ถึงทั้งสองอย่างนั้นเป็นจิตไม่มีสมาธิ.

จิตที่ถึงตทกุกุมตติ วิกขัมภณวิมุติ
สมุจเจทวิมุติ ปฐปะสทฐิวิมุติและนิสสรณ
วิมุติ เป็นจิตพ้นแล้ว.

จิตที่ไม่ถึงวิมุติ ๕ นี้พึงทราบว่าเป็นจิตยัง
ไม่พ้นแล้ว.

ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตแม้มี
ประเภท ๑๖ อย่าง

ปุฎุชชทั้งหลายย่อมไม่รู้มรรคจิต และผล
จิต ของพระอริยะทั้งหลาย.

แม้พระอริยะชั้นต่ำก็ไม่รู้มรรคจิตและผลจิต
ของพระอริยะชั้นสูง ๆ

แต่พระอริยะชั้นสูง ๆ ย่อมรู้จิตของพระอริยะ
ชั้นต่ำ ๆ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาเจโตปริยญาณนิตุเทส

คัมภีร์อรรถกถา อธิบายจิตตานุปัสสนาว่า

สราคนฺติ อฏฺฐจวิธํ โลกสฺสหคตํ.

บทว่า จิตมีราคะ คือจิตที่เกิดพร้อมโลภะ ๘

วีสราคนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ.

บทว่า จิตปราศจากราคะ คือ จิตที่เป็นกุศล และอพยากฤตฝ่ายโลกียะ

อิทํ ปน ยสฺมา สมฺมสนฺนํ น ฌมฺม สโมชานํ. ตสฺมา อิธ เอกปเทปิ โลกุตฺตรํ น ลพฺภติ. เสสาติ จตฺตารี อกฺกุสลจิตฺตานิ เนาว ปุริมปทํ น ปจฺฉิมปทํ ภชฺชนฺติ.

แต่ข้อนี้เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการชุมนุมคุณธรรม ฉะนั้นในคำว่า จิตมีราคะนี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิตแม้แต่บทเดียว อกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง

สโทสนฺติ ทฺวิธํโทมนสฺสสฺสหคตํ.

บทว่า จิตมีโทสะ ได้แก่จิต ๒ ดวงที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส

วีสโทสนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ. เสसानิ ทส อกฺกุสลจิตฺตาติ เนาว ปุริมปทํ น ปจฺฉิมปทํ ภชฺชนฺติ.

บทว่า จิตปราศจากโทสะ ได้แก่จิตที่เป็นกุศล และอพยากฤตฝ่ายโลกียะ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง

สโมहनฺติ วิจิกิฉฺฉาสหคตญฺเจว อุกฺขจฺจสฺสหคตญฺจาติ ทฺวิธํ.

บทว่า จิตมีโมหะ ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วย วิจิกิฉฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วย อุทธัจจะดวง ๑

ยสฺมา ปน โมโห สพฺพากุสเลสุ อฺปปชฺชติ. ตสฺมา เสสานิปี อิธ วฏฺฏญฺติเยว.

แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้นแม้อกุศลจิตที่เหลือก็ควรได้ในบทนี้

อิมสฺมีเยว हि ทฺกุเก ทฺวาทสากฺกุสลจิตฺตานิ ปริยาทินฺนนาตี.

จริงอยู่ อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒) ท่านประมวลไว้ในหมวด ๒ นี้เท่านั้น.

วีสโมहनฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ.

บทว่า จิตปราศจากโมหะ ได้แก่จิตที่เป็นกุศล และอพยากฤตฝ่ายโลกียะ.

สงฺขิตฺตฺตฺนฺติ ถีนมิทฺธานุปฺติตฺตํ. เอตํ हि สงฺกฺุจิตฺตฺตํ นาม.

บทว่า จิตหดหู่ ได้แก่จิตที่ตกไปในถีนมิทระ. ก็จิตที่ตกไปในถีนมิทระนั้น ชื่อว่าจิตหดหู่

วิกฺขิตฺตฺตฺนฺติ อุกฺขจฺจสฺสหคตํ. เอตํ हि ปสฺสฺกฺุจิตฺตํ นาม

บทว่า ฟุ้งซ่าน ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมอุทธัจจะจิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้นชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน

มหคฺคตฺนฺติ รูปรูปรวจฺริ.

บทว่า จิตเป็นมหัคคตะ ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และ อรูปาวจร

อมหคฺคตฺนฺติ กามาวจฺริ.

บทว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร

สอฺตุตฺตรนฺติ กามาวจฺริ.

บทว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร

อรรถกถาจิตตานุปัสสนาวิงค์

สราคนฺติ อฏฺฐจิวฺธิ โลกสฺสหคตํ .

สราคํ คือ จิตสหฺรคตด้วยโลภะ ๘ อย่าง.

วิตฺรคฺนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ .

วิตฺรคํ คือจิตเป็นกุศลและอัปฺยาภคตะฝ่ายโลกีย์.

อิทํ ปน ยสฺมา สมฺมสนฺ น ฌมฺมสโมธานํ
ตสฺมา อิธ เอกปเทปิ โลกุตฺตรํ น ลพฺภติ.

แต่เพราะการพิจารณานี้ ไม่ใช่ธรรมสโมธาน
ฉะนั้น จึงไม่ได้โลกุตฺตรจิตแม้สักบทเดียวในที่นี้.

ยสฺมา ปหานกฺกุจฺจวเสน รากาทีหิ สห
วตฺตนฺติ ปหีนฺติ ตสฺมา ทฺวีสุ ปเทสุ นิป
ปริยาเยน น ลพฺภนฺตีติ น คหิตานิ. เสสา
นิ จตฺตารี อกฺกุสลจิตฺตานิ เหนว ปุริมปทํ น
ปจฺฉิมปทํ ภชฺนฺติ .

อกุศลจิตเหล่านี้ เป็นไปกับด้วยราคะเป็นต้น
อันพระโยคาวจรย่อมละได้ ด้วยสามารถแห่งอรรถ
อันหนึ่ง คือ ปหานะ อกุศลจิตเหล่านั้น ท่านก็ไม่
ถือเอา เพราะไม่ได้ในบททั้งสองนี้โดยตรง. อกุศล
จิต ๔ ที่เหลือไม่เกี่ยวกับบทหน้าและบทหลัง.

สโทสนฺติ ทฺวีริชํ โทมนสฺสสฺสหคตํ.

บทว่า สโทสํ คือ จิตสหฺรคตด้วยโทมนัส ๒

วิตฺโทสนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ. เสสานิ
ทสฺ อกฺกุสลจิตฺตานิ เหนว ปุริมปทํ น
ปจฺฉิมปทํ ภชฺนฺติ.

บทว่า วิตโทสํ คือ จิตที่เป็นกุศลและอัปฺยาภ
คตะฝ่ายโลกีย์. อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือ ไม่เกี่ยวกับบท
หน้าและบทหลัง.

สโมหฺนฺติ วิจิกิฉฺฉาสหคตญฺเจว
อุทฺทจฺจสหคตญฺจาติ ทฺวีริชํ.

บทว่า สโมหํ ได้แก่ จิต ๒ อย่าง คือ จิตที่
สหฺรคตด้วยวิจิกิฉฉาและจิตที่สหฺรคตด้วยอุทฺทจฺจจะ.

ยสฺมา ปน โมโห สพฺพากุสเลสุ
อุปฺปชฺชติ ตสฺมา เสสานิปิ อิธ วฏฺฏนฺติ
เอว.

แต่เพราะโมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลจิตทั้งปวง
ฉะนั้น อกุศลจิต แม้ที่เหลื้อม่อมเป็นไปในที่นี้
ทั้งหมด

อิมสฺมีเยว หิ ทฺุเก ทฺุวาทสากุสลจิตฺตา
นิ ปริยาทินฺนํนํตี.

เพราะว่า อกุศลจิต ๑๒ ท่านถือเอาแล้วใน
ทฺุเกนี้เหมือนกัน.

วิตฺโมหฺนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคตํ .

บทว่า วิตโมหํ คือ จิตที่เป็นกุศลและอัปฺยาภ
คตะฝ่ายโลกีย์.

สงฺขิตฺตนฺติ ถีนมิทฺธานุปฺติตํ. เอตญฺหิ
สงฺกุกฺกิตฺติตํ นาม .

บทว่า สํขิตฺตํ คือ จิตที่ตกไปในถีนมิทฺธะ (คือ
ความชบเซา)จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า หดหู่แล้ว.

วิกฺขิตฺตนฺติ อุทฺทจฺจสหคตํ. เอตญฺหิ
ปสฺสวจิตฺตนฺนาม.

บทว่า วิกฺขิตฺตํ คือ จิตที่สหฺรคตด้วยอุทฺทจฺจจะ.
จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า จิตชานไปแล้ว.

มหคฺคตนฺติ รูปาवจฺริ อรูปาवจฺรญจ.

มหคฺคตํ คือ รูปาवจฺริจิตและอรูปาवจฺริจิต.

อมหคฺคตนฺติ กามาวจฺริ .

บทว่า อมหคฺคตํ คือ กามาวจฺริจิต.

สอฺตุตฺตรนฺติ กามาวจฺริ.

บทว่า สอฺตุตฺตรํ คือ กามาวจฺริจิต.

อนุตตรนฺติ รูปาวจรณจ อรูปาวจรณจ.
 ตตฺรปิ สอฺตฺตรํ รูปาวจรํ อนฺตฺตรํ
 อรูปาวจรเมว.

สมาหิตนฺติ ยสฺส อปฺปนาสมาธิ อฺปจาร
 สมาธิ วา อตฺถิ.

อสมฺมาหิตนฺติ อุกฺกยสมฺมาธิวิริหิตํ.

วิมฺุตตนฺติ ตทฺทกฺวิกฺขมฺภณวิมฺุตตํ วิ
 มฺุตตํ.

อวิมฺุตตนฺติ อุกฺกยวิมฺุตตํ อวิมฺุตตํ. สมฺมุจฺเจท-
 ฺปฏิปฺสฺสทฺธินิสฺสรณวิมฺุตตํ ปน อิท โอบา
 โสว นตฺถิ.

สฺรคฺคสมฺมุสฺส จิตฺตนฺติ สฺรคฺคํ อสฺส จิตฺตํ.

เสสฺสิ เหนฺจวฺจวฺตฺตนฺยตฺตวา อุตฺตทานตฺถ
 เมว. อิมฺสมฺมิปิ ปพฺเพ สฺทฺทวิปฺสฺสนาวกฺธิ
 ตาติ. จิตฺตานุปฺสฺสนานิทฺเตโส .^{๒๔}

อนุตฺตรํ คือ รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต.
 อีกอย่างหนึ่งในจิตทั้งสองนี้ สอฺตฺตรจิต ได้แก่
 รูปาวจรจิต และอนุตฺตรจิต ได้แก่ อรูปาวจรจิต
 นั้นแหละ.

สมาหิตํ ได้แก่ จิตของผู้มีอัปฺปนาสมาธิ หรือ
 อฺปจารสมาธิ.

อสมฺมาหิตํ คือ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง.

บทว่า วิมฺุตตํ คือ จิตที่หลุดพ้นแล้ว ด้วยตทั้งค
 วิมฺุตติ และวิกฺขมฺภณวิมฺุตติ.

บทว่า อวิมฺุตตํ คือ จิตที่เว้นจากวิมฺุตติทั้งสอง
 ส่วนสมฺมุจฺเจทวิมฺุตติ ปฏิปฺสฺสทฺธิวิมฺุตติ และนิสฺสรณ
 วิมฺุตติ ไม่มีโอกาสในที่นี้.

ข้อว่า สฺรคฺคสมฺมุสฺส จิตฺตํ ได้แก่ จิตของเขาผู้นั้น
 มีระคะ

คำที่เหลือนี้อรรถาธิบาย (เข้าใจง่าย) ทั้งนี้
 เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ในข้อแม้
 นี้ ท่านก็กล่าววิปฺสฺสนาล้วน ๆ ฉะนั้นแล.

^{๒๔} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๕๐๓/๒๘๘

การบังคับใจ

เทวดาทูลว่า

ยโต ยโต มโน นินวารเย
น ทุกฺขเมติ น ตโต ตโต
ส สพุพโต มโน นินวารเย
ส สพุพโต ทุกฺขา ปมฺจุจตีติ

บุคคลพึงห้ามใจแต่อารมณ์ใด ๆ ทุกข์ย่อม
ไม่มาถึงบุคคลนั้น เพราะอารมณ์ นั้น ๆ
บุคคลนั้นพึงห้ามใจแต่อารมณ์ทั้งปวง บุคคล
นั้นย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

น สพุพโต มโน นินวารเย
มโน ยตตตมาคต^{๖๔}
ยโต ยโต จ ปาปกํ
ตโต ตโต มโน นินวารเยติ.

บุคคลไม่ควรห้ามใจแต่อารมณ์ทั้งปวง ที่เป็น
เหตุให้ใจมาถึงความสำรวมบาปยอมเกิดขึ้น
แต่อารมณ์ใด ๆ บุคคลพึงห้ามใจแต่อารมณ์
นั้น ๆ^{๖๖}

จตุตฺเถ .ยโต ยโตติ ปาปโต วา กล
ยาณโต วา.

บทว่า ยโต ยโต ได้แก่ แต่อารมณ์ที่เป็น
บาป หรือว่าเป็นบุญ.

อโย กิร เทวดา ยักฺขิณฺจ กุสลาภิเกทฺ โลกีย
วา โลกุตฺตรํ วา มโน ตํ นินวารेतพุพฺเมว
อุปฺปาเทตพุพฺนติ เอวํลทฺธิกา.ส สพุพโตติ
โส สพุพโต.

ได้ยินว่า เทวดานี้มีความเห็นอย่างนี้ว่า
อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นโลกีย์
หรือที่เป็นโลกุตระโดยประการต่าง ๆ มี
อารมณ์ที่เป็นกุศลเป็นต้นบุคคลพึงห้ามใจ
เท่านั้น คือไม่พึงให้อารมณ์นั้นเกิดขึ้น ดังนี้.

อถ ภควา อโย เทวดา อนินฺยยานิกํ กถํ
กเถติ มโน นาม นินวารेतพุพฺปิ อตฺถิ
ภาเวตพุพฺปิ อตฺถิ วิภชิตฺวา เทสนมฺสุสา
ทสฺเสสฺสามีติ จินฺเตตฺวา ทฺติโย คาถมาห.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงดำริว่า เทวดานี้
ย่อมกล่าวถ้อยคำอันเป็นอนินยยานิกะ (คำไม่
นำสัตว์ออกไปจากทุกข์) ธรรมดาว่า ใจ เป็น
ภาวะที่ควรห้ามก็มี ควรเจริญก็มี เราจัก
จำแนกความข้อนั้นแสดงแก่เธอ ดังนี้ จึงตรัส
พระคาถาที่ ๒

ตตฺถ น มโน สยตตตมาคตฺนติ โย วุตฺตํ
น สพุพโต มโน นินวารเยติ กตฺรํ ตํ มโน โย
ตํ สพุพโต น นินวารेतพุพฺนติ เจ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำที่พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสว่า มโน ยตตตมาคต ได้แก่ ไม่พึง
ห้ามใจโดยประการทั้งปวง คือว่า ธรรมอะไร ๆ
ที่กล่าวแล้ว ไม่ควรห้ามใจไปเสียทั้งหมด

^{๖๔} ไม่พึงห้ามใจที่ถึงความสำรวม หมายถึงไม่พึง
ห้ามใจจากธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำรวม เช่น ทาน
ศีล (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๕๑)

^{๖๖} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔/๒๗

มโน สยตตมาคตํ ยํ มโน ยตถ
 สยตภาวํ อาคตํ ทานํ ทสฺสามิ สีสํ
 รกฺขิสฺสามิติอาทินา นเยน อูปฺปนฺนํ เอตํ
 มโน น นีวาเรตพฺพํ อญฺญตตถํ พฺรุเหตพฺพํ
 วทฺเมตพฺพํ.

ยโต ยโต จ ปาปกนฺติ ยโต ยโต อุกุสลํ
 อูปฺชชติ ตโต ตโต จ ตํ นีวาเรตพฺพนฺติ.^{๖๗}

การห้ามจิต

วิกฺเขปปฏิพาหนโตติ กมฺมฏฺจําณํ วิสฺสช
 เขตฺวา พหิทฺธา ปุตุตฺตารมฺมเณ เจตโส วิก
 เขโป ปฏิพาหิตพฺโपो.

อปปปฏิพาหโต หิ ยถา นาม เอกปทิกํ
 ปปาตมคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส ปุริสสฺส อุกกมฺนปทํ
 อสฺลลฺกเขตฺวา อิตโต จิตโต จ วิโลกยโต
 ปทวาโร วิรุจฺฉติ ตโต สโตปฺริเส ปปาเต
 ปตฺติตพฺพํ โหติ. เอวเมว พหิทฺธา วิกฺเขเป
 สติ กมฺมฏฺจําณํ ปรีหายติ ปรีชฺสติ.

ตสฺมา วิกฺเขปปฏิพาหนโต มนสิ
 กาทพฺพํ.^{๖๘}

เพราะว่าธรรมที่เป็นเหตุให้ใจมาสู่ความ
 ส้ารวมอันใด ที่เกิดขึ้นโดยนัยว่า เราจักให้ท่าน
 จักรักษาดี อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความส้ารวม
 ใจเป็นต้นนี้ บุคคลไม่พึงห้าม ด้วยว่า ข้อนี้เป็น
 ความพอกพูนเป็นความเจริญโดยแท้

คำว่า ยโต ยโต จ ปาปกํ ได้แก่ อุกุศล
 ย่อมเกิดแต่ธรรมอะไร ๆ บุคคลพึงห้ามใจ
 เฉพาะธรรมนั้น ๆ^{๖๘}

ข้อว่า วิกฺเขปปฏิพาหนโต ความว่า
 พึงห้ามจิตที่สละกรรมฐานฟุ้งไปในอารมณ์
 ภายนอกมากมายเสีย

เพราะเมื่อไม่ห้ามจิตไว้ เมื่อจิตฟุ้งไป
 ภายนอก กรรมฐานย่อมเสื่อมสลายไป เปรียบ
 เหมือนเมื่อบุคคลเดินทางข้ามเหว อันเป็น
 ทางเดินได้คนเดียว ไม่กำหนดทางที่เหยียบ
 มัวเหลือวดูทางโน้นทางนี้ย่อมก้าวพลาด ที่นั่น
 เขาจะตกลงไปในเหวลึกชั่วร้ายบุรุษ

เพราะฉะนั้น พึงมณสิการ โดยการห้าม
 ความฟุ้งซ่านเสีย.^{๖๙}

^{๖๗} สยตตนิภายฎฐกถา (สารตถุปกาสินี ๑) หน้าที่
 ๗๑

^{๖๘} อภิธมฺมฏฺจําณ วิภงฺควณฺณนา (สมฺโมหวิโนทนี)
 - หน้าที่ ๓๖๖

^{๖๙} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๕๑

^{๗๐} พระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ -
 หน้าที่ ๕๘

๓.๑๓ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบาลี ฐัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๓.๑๓.๑ อรรถกถาอธิบาย นีวรณปัพพะ

กถญจ ภิกขเว	ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ภิกขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่อย่างไรเล่า
อิธ ภิกขเว ภิกขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ปญจสุ นีวรณสุ	คือนิวรณ ๕ ประการ
กถญจ ภิกขเว	อย่างไรเล่า ภิกษุทั้งหลาย
ภิกขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปัสสี วิหริติ	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
ปญจสุ นีวรณสุ.	คือ นิวรณ ๕ ประการ
๑. อิธ ภิกขเว	ภิกษุในธรรมวินัยนี้
ภิกขุ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ	เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิต
อตุถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโทติ ปชานาติ	ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ ภายในจิตของเรา
๒. อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ นตฺถิ	หรือเมื่อ กามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโทติ ปชานาติ	รู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา
๓. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส	อนึ่ง กามฉันทะยังไม่เกิดจะเกิดขึ้น
อุปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ	ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
๔. ยถา จ อุปปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส	กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้
ปหานํ โหติ ตถจ ปชานาติ	ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
๕. ยถา จ ปหีนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส อายตี	กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่
อนุปฺปาโท โหติ	เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด
ตถจ ปชานาติ.	ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
๖. สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พยาปาทํ อตุถิ	เมื่อพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิต
เม อชฺชตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ	ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทมีอยู่ ภายในจิตของเรา
๗. อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พยาปาทํ นตฺถิ	เมื่อพยาบาทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
เม อชฺชตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ	ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทไม่มี ณ ภายในจิตของเรา
๘. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส พยาปาทสฺส	พยาบาทที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วย
อุปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ	ประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
๙. ยถา จ อุปปฺปนฺนสฺส พยาปาทสฺส	พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วย
ปหานํ โหติ ตถจ ปชานาติ	ประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
๑๐. ยถา จ ปหีนฺนสฺส พยาปาทสฺส อายตี	พยาบาทที่ละได้แล้วจะไม่
อนุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.	เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใดย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

๑๑. สหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺฐํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺฐนฺติ ปชานาติ
๑๒. อสหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺฐํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺฐนฺติ ปชานาติ
๑๓. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ถีนมิทฺฐสฺส อฺปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ
๑๔. ยถา จ อฺปปนฺนสฺส ถีนมิทฺฐสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ
๑๕. ยถา จ ปหีนฺสฺส ถีนมิทฺฐสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.
๑๖. สหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจนฺติ ปชานาติ
๑๗. อสหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจนฺติ ปชานาติ
๑๘. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจสฺส อฺปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ
๑๙. ยถา จ อฺปปนฺนสฺส อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ
๒๐. ยถา จ ปหีนฺสฺส อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.
๒๑. สหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิจิกิฉนฺํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกิฉนฺาติ ปชานาติ
๒๒. อสหนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิจิกิฉนฺํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกิฉนฺาติ ปชานาติ
๒๓. ยถา จ อนุปฺปนฺนาย วิจิกิฉนฺาย อฺปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ
๒๔. ยถา จ อฺปปนฺนาย วิจิกิฉนฺาย ปหฺนํ โหติ วิจิกิฉนฺาที่เกิเกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ตถจ ปชานาติ
๒๕. ยถา จ ปหีนฺาย วิจิกิฉนฺาย อายตี อนุปฺปาโท โหติ
- เมื่อถีนมิทฐะมีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทฐะมีอยู่ ภายในจิตของเรา
 เมื่อถีนมิทฐะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทฐะไม่มีอยู่ภายในจิตเรา
 ถีนมิทฐะที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้น
 ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 ถีนมิทฐะที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้
 ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 ถีนมิทฐะที่ละได้แล้ว จะไม่
 เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น
 เมื่ออฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะมีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่า อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะมีอยู่ ณ ภายในจิต
 เมื่ออฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่าอฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะไม่มีอยู่ ณ ภายใน
 จิตของเรา
 อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะ ที่ยังไม่เกิดจะ
 เกิดขึ้น ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะที่เกิดขึ้นแล้ว
 จะละได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 อฺทฺธจฺจกุกฺกจฺจจะที่ละได้แล้ว
 จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด
 ย่อมรู้ชัดด้วยประการ นั้น
 วิจิกิฉนฺามีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิฉนฺามีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา
 เมื่อวิจิกิฉนฺาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
 ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิฉนฺาไม่มีอยู่ ภายในจิตเรา
 วิจิกิฉนฺาที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้น
 ด้วยประการใด
 ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 วิจิกิฉนฺาที่เกิเกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด
 ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
 วิจิกิฉนฺาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไป
 ด้วยประการใด

ตณฺจ ปชานาติ.

อิติ

อชฺฌตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ

พหิทฺธา วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ

อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ

สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสี วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ

วยธมฺมานุปฺสฺสี วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ

สมุทฺยวยธมฺมานุปฺสฺสี วา ธมฺเมสุ วิหฺรติ

อตฺถิ ธมฺมาติ วา ปนฺสฺส สติ ปจฺจุปฺภฺจิตฺตา โหติ

ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย

ปฏฺฐิสฺสติมตฺตตาย

อนิสฺสิโต จ วิหฺรติ

น จ กิณฺจ โลกํ อฺปาทียติ.

เอวํ โข ภิกฺขเว

ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ

ปญฺจสุ นีวรเณสุ.

ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

ดังพรรณนามาจะนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายใน

พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมภายนอกบ้าง

พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่

พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรม

พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง

พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งเสื่อม

ไปในธรรมบ้าง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่

ก็เพียงแต่สักว่าความรู้

เพียงแต่สักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว

และไม่ถือมั่นอะไรๆในโลก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล

ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม

คือนิรอรณ์ ๕ อยู่เป็นเนื่องๆ^{๗๑}

^{๗๑}ที่.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

ความหมายของ “ธรรม”

อตถโต ปน อตตโน สภาวํ ชาเรณุตีติ
วา ปจฺจเยหิ ชาเรณุตีติ วา อตตโน ผลํ ยา
ชาเรณุตีติ วา อตตโน ปริปุรณํ อปาเยสุ
อปตมานํ ชาเรณุตีติ วา สลกฺขณฺเณ ชาเรณุตีติ
วา จิตฺเตน อวชาเรนุตีติ วา ยถาโยคํ
ธมฺมาติ วุจฺจนฺติ.

อิธ ปน อตตโน ปจฺจเยหิ ชาเรนุตีติ
ธมฺมา.^{๗๒}

อริคตมคฺเค สจฺฉิกตนิโรธฺเ ยถานุสสิฏฺฐจํ
ปฏฺิพชฺชมาเน จตุสุ อปาเยสุ อปตมานเ
ชาเรตีติ ธมฺโม.

โส อตถโต อริยมคฺโค เจว นิพฺพานญจ.

วุตฺตตฺตญฺเหตํ ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา
สงฺขตา อริโย อฏฺฐจฺจโก มคฺโค เตสํ อคฺ
คมกฺขายตีติ

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺข
ตา วา วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายตีติ จ.^{๗๓}

นแกวลญจ อริยมคฺโค เจว นิพฺพานญจ
อปิจฺจ โข อริยมลฺลหิ สทฺธิ ปริยตฺติธมฺโมปิ.^{๗๔}

โดยอรรถ เรียกว่า ธรรมะ เพราะทรงไว้ซึ่ง
สภาวะของตน หรืออันปัจจัยทรงไว้ หรือย่อมทรง
ไว้ซึ่งผลของตน หรือผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็
ทรงผู้นั้นไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, หรือทรง
ไว้ในลักษณะของตนๆ. หรือว่าย่อมตั้งลงไว้ได้
ด้วยจิตตามสมควร.

แต่ในที่นี้ ชื่อว่าธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัย
ทั้งหลายของตนทรงไว้^{๗๕}

ชื่อว่าธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรค
ผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ ผู้ปฏิบัติตามที่ทรงพร้า
สอน ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔.

พระธรรมนั้น โดยอรรถก็คืออริยมรรคและพระ
นิพพานนั่นเอง.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็น
สังขตะ มีประมาณเพียงใด อริยมรรคมีองค์ ๘ เรา
ตถาคตกกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรมเหล่านั้น

และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่
เป็นสังขตะก็ดี อสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิ
ราคธรรม เราตถาคตกกล่าวว่า เลิศกว่าสังขตธรรม
หรืออสังขตธรรมเหล่านั้น.

ไม่ใช่เพียงอริยมรรค และพระนิพพานอย่าง
เดียวเท่านั้น ที่ตถาคตกกล่าวว่าเลิศ ถึงแม้พระ
ปริยัติธรรมพร้อมด้วยอริยผล เราตถาคตกก็กล่าวว่า
เลิศเหมือนกัน.^{๗๖}

^{๗๒} ขุททกนิกายภูทกเถรา ปฏิสัมภิทามคฺควณฺณ
นา (สทฺธมฺมปกาสินี ๑) - หน้าที่ ๒๗

^{๗๓} ขุ. อิติ. (บาลี) ๒๕/๒๗๐/๒๗๘.

^{๗๔} ขุททกนิกายภูทกเถรา อุทานวณฺณนา (ปรมตฺถ
ทีปนี) - หน้าที่ ๔๓๒

^{๗๕} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม
๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๔๘

^{๗๖} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน เล่ม ๑ ภาค
๓ - หน้าที่ ๕๐๘

คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานว่า

ภควตา กายานุปัสสนาย สุทฺถรูป
ปริคฺคโห กถิตฺ. เวทนาจิตตานุปัสสนาหิ
สุทฺถอรูปปริคฺคโห.

อิทานิ รูปรารูปมิสฺสํ ปริคฺคหํ กถตุ
กถณฺจ ภิกฺขเวติอาทิมาน.

กายานุปัสสนาย รูปกฺขนฺธปริคฺคโห
กถิตฺ. เวทนานุปัสสนาย เวทนาภฺขนฺธ-
ปริคฺคโห . จิตตานุปัสสนาย วิญฺญาณภฺ-
ขนฺธปริคฺคโห.

อิทานิ สญฺญาภฺขนฺธสงฺขารภฺขนฺธป
ริคฺคหํปี กถตุกถณฺจ ภิกฺขเวติ อาทิมาน.

ตตฺถ สุภณิมิตฺเต อโยนิโสมนสิกาเร
กามจฺจนฺทสฺส อุปฺปาโท โหติ.

สุภณิมิตฺตํ นาม สุภํปี สุภารมฺมณฺปิ
สุภณิมิตฺตํ. อโยนิโสมนสิกาโร นาม อนุป
ยมนสิกาโร

อุปฺปถมนสิกาโร อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วา.
ทฺถุเข สุขฺนฺติ วา. อนตฺตนิ อตฺตาทิ วา.
อสุภะ สุขฺนฺติ วา มนสิกาโร.

ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยโต กามจฺจนฺโท
อุปฺปชฺชติ.

เตนาห ภควา อตฺถิ ภิกฺขเว สุภณิ
มิตฺตํ. ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหฺลิกาโร.
อยมหาราโร อนุปฺปนฺนสฺส วากามจฺจนฺทสฺส
อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา กามจฺจนฺทสฺส
ภิกฺขโยภาวาย เวปฺลุลายาติ.^{๗๗}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรูปล้วนๆ
ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดนามล้วนๆ
ด้วยเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนา

บัดนี้ เพื่อจะต้องการกำหนดรวมทั้งรูปและ
นาม จึงตรัสคำว่า กถณฺจ ภิกฺขเว ดังนี้ เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเฉพาะการกำหนดรูป
ชั้นนี้ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสเฉพาะการกำหนด
เวทนาชั้นนี้ด้วยเวทนานุปัสสนา ตรัสเฉพาะการ
กำหนดวิญญาณชั้นนี้ด้วยจิตตานุปัสสนา.

บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดวิญญาณชั้นนี้
และสังขารชั้นนี้บ้าง จึงตรัสคำว่า กถณฺจ ภิกฺขเว

กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น เพราะการทำไว้ในใจ
โดยไม่แยบคายในสุภณิมิต.

ที่ชื่อว่า **สุภณิมิต** ได้แก่ สุภณิมิตที่งามบ้าง
ที่มีอารมณ์งามบ้าง ที่ชื่อว่า การทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคาย ได้แก่ การทำไว้ในใจโดยไม่ถูกอุบาย

การทำไว้ในใจโดยไม่ถูกทาง คือ การทำไว้ใน
ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า เที่ยงบ้าง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า
สุขบ้าง ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่า เป็นอัตตาบ้าง ในสิ่ง
ที่ไม่งามว่า งามบ้าง

เมื่อพระโยคาวจร ยังการทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคายนั้นให้เป็นไป ในสุภณิมิตนั้นบางครั้งเข้า
กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น.

ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ สุภณิมิต การทำไว้ในใจ
โดยไม่แยบคาย และการทำมาครั้งเข้าในสุภณิมิต
นั้น นี่เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด
เกิดขึ้นบ้าง ให้กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วไฟบุลย์
ยิ่งขึ้นบ้าง

^{๗๗}ที่.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๘๒/๓๘๒

อธิบายอสุกนิมิต

อสุกนิมิตเต ปน โยนิโสมนสิกาเรนสุส
ปหาน โหติ. อสุกนิมิตตํ นาม อสุกํปิ อสุ
การมมณฺปิ.

โยนิโสมนสิกาโร นาม อุบายมนสิกาโร
ปถมนสิกาโร อนิจฺเจ อนิจฺจนฺติ วา. ทุกฺข
ทุกฺขนฺติ วา. อนตฺตนิ อนตฺตาทิ วา. อสุเก
อสุกนฺติ วา มนสิกาโร.

ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยโต กามจฺจนฺโท
ปหฺยติ.

เตนาห ภควา อตฺถิ ภิกฺขเว อสุกนิมิตตํ.
ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหฺลสิกาโร.

อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสุส วา กามจ-
จนฺทสุส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสุส วา
กามจฺจนฺทสุส ปหานายาติ.^{๗๘}

เหตุละกามฉันทะ

อสุกนิมิตเต ปน โยนิโสมนสิกาเรนสุส
ปหาน โหติ.

อสุกนิมิตตํ นาม อสุกํปิ อสุการมมณฺปิ.
โยนิโสมนสิกาโร นาม อุบายมนสิกาโร
ปถมนสิกาโร อนิจฺเจ อนิจฺจนฺติ วา. ทุกฺข
ทุกฺขนฺติ วา. อนตฺตนิ อนตฺตาทิ วา. อสุเก
อสุกนฺติ วา มนสิกาโร.

ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยโต กามจฺจนฺโท
ปหฺยติ.

ส่วนในอสุกนิมิต การละยอมมีได้ด้วยการทำให้
ในใจโดยแยบคายที่ชื่อว่า อสุกนิมิต ได้แก่อสุก
นิมิตที่ไม่งามบ้าง อสุกนิมิตที่มีอารมณ์ไม่งามบ้าง
ที่ชื่อว่าทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย ได้แก่การ
ทำให้ไว้ในใจโดยอุบาย การทำให้ไว้ในใจโดยถูกทาง
คือการทำให้ไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงบ้าง
ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์บ้าง ในสิ่งที่เป็น
อนัตตาว่า เป็นอนัตตาบ้าง ในสิ่งที่ไม่งามว่า ไม่
งามบ้าง

เมื่อพระโยคาวจรยังการทำให้ไว้ในใจโดยแยบ
คายนั้น ให้เป็นไปในอสุกนิมิตนั้นมากครั้งเข้า ก็
ยอมละกามฉันทะได้.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ อสุกนิมิต การทำให้
ไว้ในใจโดยแยบคาย และการทำมากครั้ง

ในอสุกนิมิตนั้น นี้เป็นอาหาร(ปัจจัย) ให้กาม
ฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น เกิดขึ้นไม่ได้บ้าง ให้ละกาม
ฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.^{๗๙}

ส่วนกามฉันทะนั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโส
มนสิการ(การใส่ใจโดยแยบคาย) ในอสุกนิมิต

สิ่งที่ไม่งามก็ดี อารมณ์ที่ไม่งามก็ดี ชื่อว่าอสุก
นิมิต การใส่ใจโดยอุบาย การใส่ใจถูกทาง การใส่
ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า
ทุกข์ ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตนหรือในสิ่ง
ไม่งามว่าไม่งาม ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้ไปมาก
ๆ ในอสุกนิมิตนั้น ย่อมละกามฉันทะเสียได้

^{๗๘} ส. มหา. ๑๙/๕๓๕/๑๔๖.

^{๗๙} ส. มหา. ๑๙/๕๒๓/๑๔๓.

เตนหา ภควา อตถิ ภิกขเว อสุภนิ
มิตฺตํ. ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุลีกาโร.

อ ยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา กามจ-
ฉนฺทสฺส อนุปฺปาทาย อนุปฺปนฺนสฺส วา
กามฉนฺทสฺส ปหานายาติ.^{๔๐}

อปิฉ ฉ ฐมา กามฉนฺทสฺส ปหานาย
สํวตฺตนฺตํ อสุภนิมิตฺตสฺส อุกฺคโห อสุภ
ภาวนา นุโยโค อินฺทริเยสุ คฺคตฺตวฺวารตา
โกชเน มตฺตตฺตญฺญาตา กลฺยาณมิตฺตตา
สปรายกถาติ.

ทสฺวิธํ หิ อสุภนิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺส
สาปิ กามฉนฺโท ปหิยฺยติ. ภเวณฺตสฺสาปิ
อินฺทริเยสุ ปิหิตวฺวารสฺสาปิ จตฺตุนฺนํ ปญฺจนฺนํ
อาโลปานํ โอกาเส สติ อุกฺกํ ปิวิตฺวา
ยาปนสฺสิตตาย โภชเน มตฺตตฺตญฺโญปิ.

เตน วุตฺตํ จตฺตารो ปญฺจ อาโลเป อภุตฺวา
อุทกํ ปิเว อลฺฬาสฺสูวิหาราย ปิหิตตฺตสฺส
ภิกขุโนติ.

อสุภกมฺมิกตฺติสฺสตุเถรสฺสทิสฺเส อสุภ
ภาวนารเต กลฺยาณมิตฺเต เสวนฺตสฺสาปิ
กามฉนฺโท ปหิยฺยติ. จานนฺนิสฺสชฺชาทิสฺสุ
ทสฺสอสุภนิสฺสิตสปรายกถายปิ กามฉนฺโท
ปหิยฺยติ.

เตน วุตฺตํ ฉ ฐมา กามฉนฺทสฺส
ปหานาย สํวตฺตนฺตํ อิมฺเหปิ ปน ฉหิ ฐมฺเมหิ
ปหิณฺนสฺส กามฉนฺทสฺส อรหฺตฺตมคฺเคน
อายตฺตี อนุปฺปาโท โหตฺตีติ ปชานาติ.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การทำให้
มาก ๆ ซึ่งโยนิโสมนสิการในอสุภนิมิตนั้น

นี้เป็นอาหาร เพื่อความไม่เกิดแห่งกามฉันทะ
ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไป
เพื่อละกามฉันทะ คือ ๑. การถืออสุภนิมิตเป็น
อารมณ์ ๒. การประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอสุภภาวนา
๓. การรักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๔. ความรู้
จักประมาณในโภชนะ ๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. พุทแต่เรื่องที่เป็นสัปปายะ (เป็นที่สบาย).

จริงอยู่ เมื่อภิกษุกำหนดอสุภนิมิต ๑๐ อย่าง
อยู่ ก็ละกามฉันทะได้ เมื่อเจริญอสุภ ๑๐ กิติ เมื่อ
ปิดทวารในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี รู้จักประมาณใน
โภชนะ เพราะเมื่อมีโอกาสจะบริโภค ๔-๕ คำ ก็
ดื่ม น้ำ ยังอัตตภาพให้เป็นไปได้ก็ละกามฉันทะได้.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ ภิกษุพึงเว้นคำ
ข้าวเสีย ๔-๕ คำ เลิกฉันแล้วดื่ม น้ำเสีย นี้เป็นข้อ
ปฏิบัติอันสมควรสำหรับภิกษุผู้มีตนอันส่งไปแล้ว.

แม้ภิกษุผู้เสพกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้ยินดี ใน
การเจริญอสุภ เช่น พระตีสสเถระผู้เจริญอสุภ
กัมมัฏฐาน ก็ย่อมละกามฉันทะได้ แม้ด้วยการ
เจรจาปรารภเรื่องเป็นที่สบาย อันอาศัยอสุภ ๑๐
ในอิริยาบถยืนและนั่ง ก็ย่อมละกามฉันทะได้

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖
ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะดังนี้
ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็กามฉันทะที่ละได้แล้ว ด้วย
ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมไม่เกิดอีกต่อไปด้วย
อรหัตมรรค.

^{๔๐} ส.มหา. (บาลี) ๑๙/๕๒๓/๑๔๓.

เหตุเกิดพยาบาล

ปฏิกษณิมิตเต อโยนิโสมนสิกาเรณ ปน พยาบาทสฺส อุปฺปาโท โหติ.ตตฺถ ปฏิกษณิมิตฺตํ นาม ปฏิกษณิปิ ปฏิกษารมฺมณฺปิ.

อโยนิโสมนสิกาโร สพฺพตฺถ เอกลกฺข โณว. ตํ ตสฺมี นิมิตฺเต พหุลํ ปวตฺตยโต พยาปาโท อุปฺปชฺชติ.

เตนาห ภควา อตฺถิ ภิกฺขเว ปฏิกษณิมิตฺตํ.ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุสีกาโร.อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา พยาบาทสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา พยาบาทสฺส ภิกฺขเวภาวาย เวปฺลุลายาติ^{๔๑}

เมตฺตตาย ปน เจโตวิมุตฺติยา โยนิโสมนสิกาเรณสฺส ปหานํ โหติ .

ตตฺถ เมตฺตตาติ วุตฺเต อปฺปนาปิ อุปฺจาโรปิ วฏฺฏติ. เจโตวิมุตฺตีติ อปฺปนาว.

โยนิโสมนสิกาโร. วุตฺตลกฺขโณว. ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยโต พยาปาโท ปหิยยติ.

เตนาห ภควา อตฺถิ ภิกฺขเว เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ.ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุสีกาโร. อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา พยาบาทสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา พยาบาทสฺส ปหานา ยาติ .^{๔๒}

ส่วนพยาบาลย่อมเกิด เพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิกษณิมิต ปฏิกษะ (ความขุ่นใจ) ก็ดี อารมณฺอันช่วยให้เกิดปฏิกษะก็ดี ชื่อว่าปฏิกษณิมิต

ในคำว่า ปฏิกษณิมิต เป็นต้นนั้น อโยนิโสมนสิการมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในธรรมทั้งปวง เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ๆ ในปฏิกษะนิมิตนั้น พยาบาทย่อมเกิด

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ปฏิกษณิมิตมีอยู่ การไม่ทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการ ในปฏิกษณิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งพยาบาลที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้พยาบาลที่เกิดแล้ว กำเริบเสิบสานขึ้นดังนี้ .

แต่พยาบาลนั้น จะจะได้ก็ด้วยการใส่ใจโดยแยบคายในเมตตาเจโตวิมุตติ

ในคำว่า เมตตาเจโตวิมุตตินั้น เมื่อพูดกันถึงเมตตาย่อมควรทั้งอัปฺปนา ทั้งอุปฺจาระ บทว่า เมตตาเจโตวิมุตติ ได้แก่อัปฺปนา

โยนิโสมนสิการมีลักษณะ ดังกล่าวแล้ว. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละพยาบาลได้

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้ (ในสังยุตตกายมหาวารวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งพยาบาลที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละพยาบาลที่เกิดแล้วดังนี้

^{๔๑} ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๒๔/๑๔๓.

^{๔๒} ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๓๖/๑๔๗.

ธรรมสำหรับละพยาบาท

อปิฉ ฉ ธมฺมา พฺยาปาทสฺส ปหานาย สํวตฺตนฺติ เมตฺตานิมีตฺตสฺส อุกฺคโห เมตฺตาวานานุโยโค กมฺมสฺสกาตาปจฺจเวกฺขณา ปฏิสงฺขานพหุлікตา กลฺยาณมิตฺตตา สฺป ปายกถาติ.

โอทิสฺสกอนทิสฺสกทิสฺสาผรณานณฺหิ อณฺณตฺรวเสน เมตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสฺสาปิ พฺยาปาโท ปหฺยยติ.

โอทิสฺโส อนทิสฺโส ทิสฺสาผรณวเสน เมตฺตํ ภาเวตฺตสฺสาปิ.

ตฺวํ เอตฺตสฺส กุทฺโธ ก็ กริสฺสสฺสิ. ก็ ตสฺส สีสฺลาทีนํ วินาเสตฺถํ สกฺขิสฺสสฺสิ. นนฺ ตฺวํ อตฺตโน กมฺเมเน อาคณฺตฺวา อตฺตโน กมฺเมเนว คมฺิสฺสสฺสิ.

ปรสฺส กุชฺฌนํ นาม วิตฺตจฺจิตฺตงฺการตฺตตฺต- อยสฺลาภคฺคฺคาทีนํ คเหตุวา ปรี ปหฺริตฺตฺกาม ตาย สทิสฺสํ โหติ.

เอโสปี ตว กุทฺโธ ก็ กริสฺสสฺติ. ก็ เต สีสฺลาทีนํ วินาเสตฺถํ สกฺขิสฺสสฺติ. เอส อตฺตโน กมฺเมเน อาคณฺตฺวา อตฺตโน กมฺเมเนว คมฺิสฺสสฺติ.

อปฺปฏิจฺจิตฺตปฺหรณกํ วิย ปฺปฏิวาเต ขิตฺตฺตรชฺมฺภูจฺจิ วิย จ เอตฺตสฺเสเวส โกโธ มตฺถเก ปตฺติสฺสตีติ เหวํ อตฺตโน จ ปรสฺส จ กมฺมสฺสกาตํ ปจฺจเวกฺขณตฺตสฺสาปิ.

อฺภายํ กมฺมสฺสกาตํ ปจฺจเวกฺขิตฺตฺวา ปฏิสงฺขานเ จตฺตสฺสาปิ. อสฺสคฺคฺตฺตตฺเถรสฺทิสฺเส เมตฺตาวานารเต กลฺยาณมิตฺเต เสวานตฺตสฺสาปิ พฺยาปาโท ปหฺยยติ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ ๑. การกำหนดนิมิตในเมตตา เป็นอารมณ์ ๒. การประกอบเนื่องๆ ซึ่งเมตตาภาวนา ๓. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน ๔. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุกำหนดเมตตากรรมฐานด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยาบาทได้

เมื่อภิกษุเจริญเมตตาโดยแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจง ไม่เจาะจงก็ดี

เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านโกรธคนนั้น จะทำอะไรเขาได้ ท่านอาจจักทำศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตนนั้นแล

ขึ้นชื่อว่าการโกรธผู้อื่น ก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟที่คุโชน ซึ่งเหล็กอันร้อนจัด และอุจจาระเป็นต้นประหารผู้อื่น ฉะนั้น

หรือถึงคนนั้นโกรธ ท่านจักทำอะไรได้ เขาจักอาจทำศีลเป็นต้นของท่านให้พินาศได้ หรือเขามาด้วยกรรมของตนก็จักไปตามกรรมของเขานั้นแหละ

ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั้นเอง เหมือนประหาร ผู้ไม่ประหารตอบ และเหมือนนำธุลีซัดไปในที่ทวนลม ฉะนั้นดังนี้ก็

เมื่อพิจารณาก็มีสสกตาทั้งสอง หยุดอยู่ในการพิจารณาก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ยินดีในการเจริญเมตตา เช่น ท่านพระอัสสคฺคฺตฺเถระก็ดี ย่อมละพยาบาทได้.

จានินิสฺสชาติสุ เมตฺตานิสฺสทิตฺสปราย
กถายปิ ปหิยฺยติ.

เตน วุตฺตํ จ ฐมา พฺยาปาทสฺส
ปหานาย สํวตฺตนุตฺติ. อิมเหติ ปน จหิ ฐม
เมหิ ปหีนสฺส พฺยาปาทสฺส อนาคามิมค
เคน อายตฺติ อนุปฺปาโทโหตฺติติ ปชานาติ.

เหตุเกิดถีนมิถะ

อฺรติอาทิสฺส อโยนิโสมนสิการเณ ถีน
มิทฺทสฺส อนุปฺปาโท โหติ.

อฺรติ นาม อุกฺกณฺจิตา.

ตฺนุทํ นาม กายาลสิยตา. วิชฺฌมฺภิตา
นาม กายวินมฺนา.

ภตฺตสมฺมโท นาม ภตฺตมฺจุฉา ภตฺตป
ริพาโห.

เจตฺโส ลีนตฺตํ นาม จิตฺตสฺส ลีนากาโร.
อิมสฺส อฺรติอาทิสฺส อโยนิโสมนสิการํ พหุล
ปวตฺตยโต ถีนมิทฺธํ อนุปฺปชฺชติ.

เตนาห อตฺถิ ภิกฺขเว อฺรติ ตฺนุทํ
วิชฺฌมฺภิกา ภตฺตสมฺมโท เจตฺโส จ ลีนตฺตํ.
ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุสีกาโร.

อฺยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ถีน
มิทฺทสฺส อนุปฺปาทาย อนุปฺปนฺนสฺส วา ถีน
มิทฺทสฺส ภิกฺขโสภาวาย เวปฺลฺลยาติ ^{๔๓}

แม้ด้วยการเจรจาเรื่องที่เป็นที่สบายซึ่งอาศัย
เมตตา ในอิริยาบถทั้งหลายมียื่น นั่ง เป็นต้น ก็
ละพยาบาทได้

เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖
ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาทดังนี้ ภิกษุ
ย่อมรู้ชัดว่า ก็พยาบาทที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖
ประการนี้ ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิบรรค.

ถีนมิทฺธะย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการใน
ธรรมทั้งหลาย มี อฺรติ เป็นต้น

ความไม่ยินดีด้วยกับเขา(ริษยา) ชื่อว่าอฺรติ
ความคร้านกายชื่อว่าตฺนุทํ ความบิดกาย(บิด
ซี่เกี่ยว) ชื่อว่า วิชฺฌมฺภิตา

ความมีนเพราะอาหาร ความกระวนกระวาย
เพราะอาหารชื่อว่าภตฺตสมฺมทะ.

อาการ คือความย่อหย่อนแห่งจิต ชื่อว่าความ
ย่อหย่อนแห่งจิต เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้
เป็นไปมากๆ ในอฺรติ เป็นต้นนี้ ถีนมิทฺธะย่อมเกิด
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้(
ในสังยุตตนิกายมหาวารวรรค)ว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความคร้านกาย ความบิด
กาย ความเมาอาหาร ความหดหู่แห่งจิตมีอยู่
การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านี้

นี่เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งถีนมิทฺธะที่ยัง
ไม่เกิด หรือเพื่อทำถีนมิทฺธะที่เกิดแล้วให้กำเริบ
เสิบสานยิ่งขึ้นดังนี้.

^{๔๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๒๕/๑๔๓.

เหตุละถิ่นมิถนะ

อารภชาตุอาทิสฺส ปน โยนิโสมนสิกา
เรนสฺส ปหานํ โหติ.

อารมฺภชาตุ นาม ปจมารภวิริยํ.

นิกฺกมฺชาตุ นาม โภสชฺชโต นิกฺขนฺต
ตาย ตโต พลวตฺร.

ปรกฺกมฺชาตุ นาม ปรี ปรี จานํ อุกฺกม
โต ตโตปิ พลวตฺร.

อิมสฺมี ติปฺปภเท วิริเย โยนิโส
มนสิการํ พหุํ ปวตฺตยโต ถีนมิทฺธํ ปหิยฺยติ.

เตนาห อตฺถิ ภิกฺขเว อารมฺภชาตุ นิก
กมฺชาตุ ปรกฺกมฺชาตุ.

ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุสิกาโร. อยมา
หาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ถีนมิทฺธสฺส อนุปฺปา
ทาย อนุปฺปนฺนสฺส วา ถีนมิทฺธสฺส ปหานายาติ

อปิจ ฉ ฐมฺมา ถีนมิทฺธสฺส ปหานาย
สํวตฺตนฺติ อติโภชนะ นิมิตฺตคฺคาโห อิริยา-
ปถสมฺปรีวตฺตนตา อาโลกสญฺญามนสิกาโร
อพฺโปกาสวาโส กลฺยาณมิตฺตตา สปฺปา
ยกถาติ.

อาหารหตฺถกตฺตรวฏฺฏกอลํสาฎกกา-
มาสกภฺตฺตวมิตฺกโภชนํ ภูณฺชิตฺวา รตฺติฎฺฎ-
จาทิวาฏฺฐาเน นิสินฺนสฺส หิ สมณฐมฺมํ
กโรโต ถีนมิทฺธํ มหาหตฺถิ วิย โอตฺถรนฺตํ
อาคจฺจติ จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปานํ ยํ ปิวิตฺวา ยาปนสีลสฺส ภิกฺขุโน ตํ
น โหตีติ เอวํ อติโภชนะ นิมิตฺตํ
คณฺหนตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต

แต่ถิ่นมิถนะนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการ
ในธรรมทั้งหลายมีอารภชาตุเป็นต้น

ความเพียรเริ่มแรก ชื่อว่าอารภชาตุ
ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารภชาตุนั้น เพราะ
ออกพ้นจากความเกียจคร้านแล้ว ชื่อว่านิกกมชาตุ
ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่านิกกมชาตุแม้
เพราะลวงฐานอื่น ๆ ชื่อว่าปรักกมชาตุ (ก้าวไป
ข้างหน้า บากบัน)

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ
ในความเพียร ๓ ประเภทนี้ ย่อมละถิ่นมิถนะได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้
ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายชาตุคือความเริ่มความ
เพียร ชาตุคือความออกพ้นไปจากความเกียจ
คร้าน ชาตุ คือ ความก้าวไปข้างหน้ามีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในชาตุ
เหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งถีน
มิถนะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละถิ่นมิถนะที่เกิดแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไป
เพื่อละถิ่นมิถนะ คือ ๑. การกำหนดนิมิตในโภชนะ
ส่วนเกิน ๒. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ๓. การใส่ใจ
ถึงอาโลกสัญญา (ความสำคัญว่าสว่าง) ๔. การ
อยู่กลางแจ้ง ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจา
แต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เพราะว่า เมื่อภิกษุบริโภคโภชนะ เหมือน
พราหมณ์ที่ซื้ออาหารหัตถกะ ที่ซื้อตฺตรวฏฺฏกะ ที่
ซื้อล้งสาฎก ที่ซื้อกาฆมาสก และที่ซื้อภฺตฺตวมิต
กะ หนึ่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน กระทำ
สมณธรรมอยู่ ถีนมิถนะย่อมมาท้วงทับได้เหมือน
ช้างใหญ่ แต่ถิ่นมิถนะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุที่เว้น
โอกาสบริโภค ๔- ๕ คำแล้ว ตีมน้ำยังอืดตภาพให้
เป็นไปเป็นปกติ เหตุฉะนั้น เมื่อภิกษุกำหนดนิมิต ใน
โภชนะส่วนเกินอย่างนี้ ย่อมละถิ่นมิถนะได้

ยสฺมี อิริยาปเถ ถีนมิทฺฐํ โอกุภมตฺติ.
 ตโต อณฺณํ ปริวตฺเตนตฺตสฺสาปิ. รตฺตํ จนฺทา
 โลกํ ทีปาโลกํ อุฏฺกาโลกํ ทิวา สุริยาโลกํ
 มนสิกาโรนตฺตสฺสาปิ. อพฺโภกาเส วสนตฺตสฺสาปิ.
 มหาภสฺสพฺตฺเตรสฺสทิสฺเส ปหีนถีนมิทฺฐเช กล
 ยานมิตฺเตเสวนตฺตสฺสาปิ ถีนมิทฺฐํ ปหิยฺยติ
 . จานนิสฺซชฺชาทีสุ รุตฺตจฺจนิสฺสทิสฺสปฺปาย
 กถายปิ ปหิยฺยติ. เตน วุตฺตํ จ ฐมฺมา ถีน
 มิทฺฐสฺส ปหานาย สํวตฺตนฺตฺติ. อิมฺเหติ ปน
 ฉหิ ฐมฺเมหิ ปหีนสฺส ถีนมิทฺฐสฺส
 อรหตฺตมคฺเคน आयตฺตี อญฺุปฺปาโท โหตีติ
 ปชานาติ.

เหตุเกิดอุทฺธจฺจกุกุกุจ

เจตโส อวฺุปลเม อโยนิโสมนสิกาเรน
 อุทฺธจฺจกุกุกุจสฺส อุปฺปาโท โหติ.
 อวฺุปลโม นาม อวฺุปลนฺตกาโร. อุทฺธจ
 กุกุกุจเมเวตฺ อตฺถโต.
 ตตฺถ อโยนิโสมนสิการํ พหุลํ ปวตฺตย
 โต อุทฺธจฺจกุกุกุจํ อุปฺปชฺชติ.
 เตนหา อตฺถติ ภิกฺขเว เจตโส อวฺุปล
 โม. ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุลีกาโร .

อຍມາහາโร อญฺุปฺปนฺนສສ ວາ ອຸທຸຈຈ
 ກຸກຸຈຈສສ ອຸປປາທາຍ ອຸປປນນສສ ວາ
 ອຸທຸຈຈກຸກຸຈຈສສ ກິຍໂຍກາວາຍ ເວປຸລາ
 ຍາຕີ .^{๔๔}

เมื่อภิกษุเข้าสู่ถีนมิทฺฐะในอิริยาบถใด เปลี่ยน
 อิริยาบถเป็นอย่างอื่น จากอิริยาบถนั้นเสียก็ละถีน
 มิทฺฐะได้ เมื่อภิกษุใส่ใจแสงจันทร์ แสงประทีป
 แสงคบเพลิง ในเวลากลางคืน แสงอาทิตย์เวลา
 กลางวันก็ดี อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี เสพกัลยาณมิตร
 ผู้ละถีนมิทฺฐะได้เช่นท่านพระมหาภสฺสพฺตฺเตรสฺสทิสฺสก็
 ละถีนมิทฺฐะได้ แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่
 สบาย ที่อาศัยรุดงค์ในอิริยาบถทั้งหลาย มียี่
 นึ่งเป็นต้น ก็ละถีนมิทฺฐะได้ เพราะฉะนั้นท่านจึง
 กล่าวว่า ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละ
 ถีนมิทฺฐะ ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทฺฐะที่ละได้ด้วย
 ธรรม ๖ ประการจะไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค
 ดังนี้.

อุทฺธจฺจกุกุกุจจะ ย่อมเกิดด้วยอโยนิโส
 มนสิการในความไม่สงบแห่งใจ
 อากาโรที่ไม่สงบ ชื่อว่าความไม่สงบ คำนี้โดย
 อรรถก็คือ อุทฺธจฺจกุกุกุจจะนั่นเอง
 เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก
 ในความไม่สงบแห่งใจนั้นอุทฺธจฺจกุกุกุจจะย่อมเกิด
 เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้
 (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)ว่า ดูก่อนภิกษุ
 ทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มาก
 ซึ่งอโยนิโสมนสิการ ในความไม่สงบแห่งใจนั้น
 นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งอุทฺธจฺจกุกุกุจ
 จะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำอุทฺธจฺจกุกุกุจจะที่เกิด
 แล้ว ให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้นดังนี้.

^{๔๔} ส.ม. (บาลี) ๑๗/๑๔๔.

เหตุละอุทริจกุกุกจะ

สมาธิสงขาทเต ปน เจตโส วุปสมเอ โยนิโสมนสิการเณรสฺส ปหาน โหติ.

เตนาห อตฺถิ ภิกฺขเว เจตโส วุปสมโ

ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุลิกาโร. อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา อุทฺธจกุกุกจฺจสฺส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา อุทฺธจกุกุกจฺจสฺส ปหานายาติ.

อปิ จ ฐมา อุทฺธจกุกุกจฺจสฺส ปหานาย สํวตฺตนฺตฺติ พหุสฺสฺสฺสตา ปริปุจฺจกตา วินเย ปกตญฺญตา วุฑฺฒเสวิตา กลฺยาณมิตฺตตา สปรายกถาติ.

พาหุสฺสจฺเจนปิ หิ เอกํ เทว วา ตโย วา จตฺตารโ วา ปญฺจ วา นิกายเ ปาลิวเสน จ อตฺถวเสน จ อุกฺคณฺหนตฺสสาปิ อุทฺธจกุกุกจฺจํ ปหฺยยติ.

กปฺปิยากปฺปิยปริปุจฺจนาพหุสฺสสาปิ. วินยปณฺณตฺติยํ จินฺนฺวสํภาวตาย ปกตญฺญโนปิ. วุฑฺฒเ มหฺลลกตฺเถเร อุปสงกมนฺตสฺสาปิ. อุปาลิตฺเถรสฺสทิสเ วินยชเร กลฺยาณมิตฺเต เสวณตฺสสาปิ อุทฺธจกุกุกจฺจํ ปหฺยยติ.

จานนิตฺชชาทิสฺสุ กปฺปิยากปฺปิยนิตฺสสิต สปรายกถายปิ ปหฺยยติ.

เตน วุตฺตํ ฉ ฐมา อุทฺธจกุกุกจฺจสฺส ปหานาย สํวตฺตนฺตฺติ.

อิมเหติ ปน ฉหิ ฐมเมหิ ปหฺเเน อุทฺธจกุกุกจเ อุทฺธจฺจสฺส อรหฺตฺตมคฺเคน กุกุกจฺจสฺส อนาคามิมคฺเคน อายตฺติ อนุปฺปาโท โหติติ ปชานาติ.

แต่อุทริจกุกุกจะนั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจ กล่าวคือสมาธิ.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งใจมีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจนั้น นี่เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งอุทริจกุกุกจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละอุทริจกุกุกจะที่เกิดแล้วดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทริจกุกุกจะ คือ ๑. ความสดับมาก ๒. ความสอบถาม ๓. ความชำนาญในวินัย ๔. ความคบผู้เจริญ ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจา แต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

เมื่อภิกษุแม้รำเรียนทั้งบาลีทั้งอรรถกถา หหนึ่ง สอง-สาม-สี่นิกาย หรือ ๕ นิกาย ย่อมละอุทริจกุกุกจะได้ แม้ด้วยความเป็นผู้สดับมาก

ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามสิ่งที่ควร และไม่ควรก็ดี ผู้ชำนาญเพราะมีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี ผู้เข้าหาพระเถระผู้แก่ ผู้เฒ่าก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ทรงวินัย เช่น ท่านพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทริจกุกุกจะได้ แม้ด้วยการเจรจา

แต่เรื่องที่เป็นที่สบายอันอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควรในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละอุทริจกุกุกจะได้

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทริจกุกุกจะ

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า เมื่ออุทริจกุกุกจะละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ อุทริจจะจะไม่เกิดต่อไปด้วย อรหัตมรรคกุกุกจะ ไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค.

เหตุเกิดวิจิจณา

วิจิจณาจານีเยสุ ฌมเมสุ อโยนิโสมน
สิกาเรน วิจิจณาย อุปปาโท โหติ.

วิจิจณาจານียา ฌมมา นาม ปุณฺณปุณฺ
วิจิจณาย การณตฺตา วิจิจณาว.

ตตฺถ อโยนิโสมนสิการํ พหุลํ ปวตฺตยโต
วิจิจณา อุปฺปชฺชติ .

เตนาห อตฺถิ ภิกฺขเว วิจิจณญฺจจานียา
ฌมมา . ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุลีกาโร.

อยมหาโร อญฺปนฺนายน วา วิจิจณาย
อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนายน วา วิจิจณาย ภิกฺขโ
ภาวาย เวปฺปุลลายาติ .^{๘๕}

กุสลาภิฌมเมสุ โยนิโสมนสิการเณ
ปนฺนสฺสา ปหานํ โหติ.

เตนาห อตฺถิ ภิกฺขเว กุสลากุสลา ฌมมา
สวชฺชานวชฺชา ฌมมา เสวิตพฺพาเสวิตพฺพา
ฌมมา หีนปณฺีตา ฌมมา กณฺฺหสุกฺก-
สฺสปฺปฏิภาคา ฌมมา.

ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุลีกาโร.

อยมหาโร อญฺปนฺนายน วา วิจิจณาย
อนฺุปฺปาทาย อุปฺปนฺนายน วา วิจิจณาย
ปหานายาติ .^{๘๖}

วิจิจณา ย่อมเกิดได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ ใน
ธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจณาความ
เคลือบแคลง

เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อย ๆ ชื่อว่า
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจณา.

เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นอย่างมาก ๆ
ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจณานั้น วิจิจณาย่อมเกิด

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้
ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจณา
มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรม
เป็นที่ตั้งแห่งวิจิจณานั้น

นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิจิจณาที่ยัง
ไม่เกิด หรือเพื่อทำวิจิจณาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้กำเริบ
เสิบสานยิ่งขึ้นดังนี้.

แต่วิจิจณานั้น จะละได้ก็ด้วยอโยนิโสมนสิการ
ในธรรมมีกุศลเป็นต้น

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้
(ในสังยุตตนิกายมหาวารวรรค)ว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษไม่
มีโทษ ธรรมที่ควรเสพไม่ควรเสพ ธรรมที่ทราวม
ประณีตธรรมที่เทียบ ด้วยของดำ ของขาว มีอยู่

การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรม
เหล่านั้น

นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งวิจิจณาที่
ยังไม่เกิด หรือ เพื่อละวิจิจณาที่เกิดขึ้นแล้วดังนี้.

^{๘๕} ส. มหา. (บาลี) ๑๗/๕๒๗/๑๔๔.

^{๘๖} ส. มหา. (บาลี) ๑๗/๑๔๗-๘.

ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา

อปิ จ ฌมมา วิจิกิจฉาย ปหานาย สัตตตณฺหิ พหุสฺสุตตา ปริปุจฺจกตา วินเย ปกตณฺณตฺตา อธิโมกฺขพหุสฺสตา กลฺยาณมิตฺตตฺตา สปปายกถาติ.

พหุสฺสจฺเจน หิ เอกํ วา .เป. ปญฺจ วา นิกายเย ปาลิวเสน จ อตฺถวเสน จ อุกฺคณฺหนตฺตสฺสาปิ วิจิกิจฺจนา ปหฺยยติ. ตีณิ รตนานิ อารพฺภ ปริปุจฺจนาพหุสฺสสฺสาปิ. วินเย จินฺณวณฺสิภาวสฺสสฺสาปิ. ตีสฺส รตฺเนสฺส โอกปฺป นฺยสทฺธาสงฺฆาตอฺธิโมกฺขพหุสฺสสฺสาปิ. สทฺธาธิ มุตฺเตเต วฏฺกฺลิตฺเตเธรสฺสทิสฺเส กลฺยาณมิตฺเตเต เสวณตฺตสฺสาปิ วิจิกิจฺจนา ปหฺยยติ.

จฺานนฺิสชฺชชฺชาทิสฺสฺส ตินฺณณฺิ รตฺนानฺิ คุณฺนินฺิส สิตฺตสปปายกถายปิ ปหฺยยติ.

เตน วุตฺตํ จ ฌมมา วิจิกิจฺจาย ปหานาย สัตตตณฺหิตฺติ.

อิมฺเหติ ปน จฺหิ ฌมฺเมหิ ปหฺนินาย วิจิกิจฺจาย โสตาปตฺติมคฺเคน อายตฺติ อญฺุปฺปาโท โหตฺติติ ปชานาติ.

อิตฺติ อชฺชมตฺตํ วาติ เอวํ ปญฺจนีวรณฺน ปรีคฺคณฺหนเณน อตฺตโน วา ฌมฺเมสฺส ปฺรสุสฺส วา ฌมฺเมสฺส กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปฺรสุสฺส ฌมฺเมสฺส ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ.

สมุทฺทวยา ปเนตฺถ สฺสฺภานิมิตฺตอสุภานิมิตฺตาทิสฺสฺส อโยนิโสมนสิการโยนิโสมนสิการวเสน ปญฺจสฺส นีวรณฺนสฺส วุตฺตายเว นีหฺริตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา คือ ๑. ความสดับมาก ๒. ความสงบถาม ๓. ความชำนาญในวินัย ๔. ความมากด้วยความน้อมใจเชื่อ ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุร่ำเรียนทั้งบาลี ทั้งอรรถกถาณิกายหนึ่ง สอง-สาม-สี่ หรือ ห้าณิกาย ย่อมละวิจิกิจฉาได้ ด้วยความเป็นพหุสฺสุต. เมื่อภิกษุมาก ด้วยการปรารภพระรัตนตรัย สอบถามก็ดี มีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยก็ดี มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ กล่าวคือศรัทธาที่ยังกำเริบได้ในพระรัตนตรัยก็ดี คบกัลยาณมิตร เช่นท่านพระวัฑกสิ ผู้ນ้อมใจไปในศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้.

แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย อันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลาย มียืนหนึ่ง เป็นต้น ก็ละวิจิกิจฉาได้.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา.

ภิกษุ ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิจฉาที่ละได้ด้วยธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดต่อไป ด้วยโสตาปติมรรค ดังนี้.

คำว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาลด้วยการกำหนดนิวรณ์ ๕ อย่างนี้อยู่.

ก็ความเกิดและความเสื่อม ในคำว่าพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดและความเสื่อมนี้ ที่กล่าวแล้วในนิวรณ์ ๕ ด้วยอำนาจ อโยนิโสมนสิการ และ โยนิโสมนสิการในสุภานิมิต และอสุภานิมิต เป็นต้น บัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียง.

อิโต ปรี วุตตนยเมว.
เกวลํ หิ อิท นีวรณปริคคาหิกา สติ
ทุกขสจฺจนฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา นีวรณ-
ปริคคาหกสฺส ภิกฺขุโน นียฺยานมุขนฺติ
เวทิตพฺพํ.

เสสํ ตาทิสเมวาทิ.

ข้อต่อไปนี่ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล.
แต่ในนీวรณบรรพนี้ มีต่างกันอยู่คนเดียว คือ
พึงประกอบความว่าสติอันกำหนดนీวรณเป็น
อารมณ์ เป็นทุกขสัจ พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำ
ออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดนీวรณ เป็น
อารมณ์.

คำที่เหลือก็เช่นนี้นั่นแล.

๓.๑๓.๒ อรรถกถาอธิบาย ชั้นภัพพะ

ปน จปร ภิภเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
ภิภขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปลสสิ วิหริติ	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ปญจสุ อุปาทานกขนุเชสุ ^{๔๗}	คืออุปาทานชั้น ๕ อยู่เนื่องๆ
กถณจ ภิภขเว ภิภขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปลสสิ วิหริติ ปญจสุ อุปาทานกขนุเชสุ	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่เนื่องๆ อย่างไรเล่า
อิธ ภิภขเว ภิภขุ	ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาว่า
๑. อิติ รูป อิติ รูปสส สมุทโย	อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป
อิติ รูปสส อตถงคโม	อย่างนี้ความดับแห่งรูป
๒. อิติ เวทนา อิติ เวทนาย สมุทโย	อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา
อิติ เวทนาย อตถงคโม	อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา
๓. อิติ สัญญา อิติ สัญญาสมุทโย	อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา
อิติ สัญญาสมุทโย อตถงคโม	อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา
๔. อิติ สังขาร อิติ สังขาราน สมุทโย	อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร
อิติ สังขาราน อตถงคโม	อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร
๕. อิติ วิญญาณ อิติ วิญญาณสส สมุทโย	อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ
อิติ วิญญาณสส อตถงคโมติ.	อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ
อิติ	ตั้งพรรณนามาจะนี้
อชฺชตตฺตํ วา ฐมเมสุ ฐมมานุปลสสิ วิหริติ	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
พหิทฺธา วา ฐมเมสุ ฐมมานุปลสสิ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
อชฺชตตฺตพหิทฺธา วา ฐมเมสุ ฐมมานุปลสสิ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอก อยู่บ้าง
สมุทฺยฐมมานุปลสสิ วา ฐมเมสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง
วยฐมมานุปลสสิ วา ฐมเมสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง
สมุทฺยวยฐมมานุปลสสิ วา ฐมเมสุ วิหริติ	พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง
อตฺถติ ฐมมาติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตา โหติ สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่	
ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิสฺสตีมตฺตตาย	ก็เพียงแต่สักว่าความรู้อันรู้ว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
อนิสฺสโต จ วิหริติ	เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว

^{๔๗} ชั้น ๕ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้น ๕ กำเนิด ได้แก่ชั้นที่พ่อแม่และการรักษาดี ๕ ในอดีตชาติ ชั้น ๕ ปัจจุบัน ได้แก่อุปาทานชั้นที่ยึดมั่น ชั้น ๕ บริสุทธ์ ได้แก่ชั้นของพระอรหันต์

น จ กิญจิ โลเก อุปาทิยติ.	และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก
เอวํ โข ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสี วิหริติ	ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเรสุ	คืออุปาทานชั้นที่ ๕ อยู่เนื่องๆ

อุปาทานชั้นที่ ๕

เพราะอะไรจึงเรียกว่ารูป เพราะสลายไปจึงเรียกว่า ‘รูป’ สลายไปเพราะอะไร สลายไปเพราะหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระจายบ้าง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะสลายไปจึงเรียกว่า ‘รูป’

เพราะอะไรจึงเรียกว่าเวทนา เพราะเสวยจึงเรียกว่า ‘เวทนา’ เสวยอะไร เสวยอารมณ์สุขบ้าง ทุกข์บ้าง มีใช้ทุกข์มีใช้สุขบ้าง เพราะเสวยจึงเรียกว่า ‘เวทนา’

เพราะอะไรจึงเรียกว่าสัญญา เพราะจำได้หมายรู้จึงเรียกว่า ‘สัญญา’ จำได้หมายรู้อะไร จำได้หมายรู้สีเขี้ยวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง เพราะจำได้หมายรู้จึงเรียกว่า ‘สัญญา’

เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังขาร’ ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือรูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังขาร’

เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาณ เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า ‘วิญญาณ’ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า ‘วิญญาณ’ ^{๘๘}

^{๘๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗ / ๗๗ / ๑๒๐.

อิตติ รูปสฺส สมุทโยติ เอวํ อวิชชาสมุ
 ทยาทิวเสน ปญฺจหากาเรหิ รูปสฺส อิตติ

บทว่า ความเกิดแห่งรูป ความว่า ความเกิด
 แห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยความเกิดแห่งอวิชชา
 เป็นต้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คือ

๑. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นนี้ โดย
 ปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด

๒. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นนี้ โดย
 ปัจจัยว่า เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด

๓. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นนี้ โดย
 ปัจจัยว่า เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด

๔. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นนี้ โดย
 ปัจจัยว่า เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด

๕. แม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็
 ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นนี้^{๙๐}

รูปสฺส อตฺตณฺคโมติ เอวํ อวิชชานโรธา
 ทิวเสน ปญฺจหากาเรหิ รูปสฺส อตฺตณฺคโม.
 เวทนาทีสุปิ เอสฺว นโย. อยเมตฺถ สงฺเข
 โป, วิตุถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค อุทฺทพฺพย
 ญฺญาณกถาย วุตุโต.

คำว่า ความดับแห่งรูป ความว่า ความดับแห่ง
 รูปด้วยอาการ ๕ โดยดับอวิชชา เป็นต้น แม้ใน
 เวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ความสังเขปใน
 ที่นี้มีเพียงเท่านี้ ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้
 แล้วในอุทฺทพฺพยญฺญาณกถา ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค

อิตติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ ปญฺจกฺขนฺธ-
 ปรคฺคณฺหเณน อตฺตโน วา ฐมฺเมสุ ปรสฺส
 วา ฐมฺเมสุ กาเลนฺวา อตฺตโน กาเลนฺวา
 ปรสฺส ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปรสฺสี วิหฺรติ .

คำว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็น
 ธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมของคนอื่น
 หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่น
 ตามกาล ด้วยการกำหนดขั้นนี้ ๕ อย่างนี้อยู่

สมุทฺทวยฺยา ปเนตฺถ อวิชฺชาสมุทฺทยา
 รูปสมุทฺทโยติ อาทีนํ ปญฺจสฺสุ ขนฺธेषฺสุ วุตุตฺตานํ
 ปญฺญาสา ย ลกฺขณานํ วเสน นีหริตพฺพา.

ก็ความเกิดและความเสื่อมในคำว่า พิจารณา
 เห็นธรรมคือความเกิด และความเสื่อมบัณฑิตพึง
 นำมาเทียบเคียงโดยลักษณะ ๕๐ ที่กล่าวไว้ใน
 ขั้นนี้ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด เป็นต้น

อิโต ปรี วุตุตฺตณฺยเมว. เกวลํ หิ อิช
 ขนฺธปรคฺคาทิกา สติ ทุกฺขสจฺจณฺติ เอวํ โยชนํ
 กตฺวา ขนฺธปรคฺคาทกสฺส ภิกฺขุโน นียฺยาน
 มุขฺนฺติ เวทิตพฺพ.เสสฺสํ ตาทิสเมวาทิ.^{๙๑}

คำอื่นนอกจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.
 สติกำหนดขั้นนี้เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสังข ตั้งนี้
 แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข์
 ของภิกษุผู้กำหนดขั้นนี้เป็นอารมณ์

^{๙๐} ที่.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๘๓/๓๘๘

^{๙๑} ดูใน ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘.

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายความหมายของ “ขั้นที่ ๕”

อัย หิ ขนฺธจฺโจ นาม ปิณฺฑจฺโจ
ปฺปฏโต ฉมฺมจฺโจ ราสจฺโจ.

ตสฺมา ราสสิลกฺขณา ขนฺธาติ เวทิตพฺพา.
โกฏฺฐาสจฺโจติปิ วตฺตํ วฏฺฐติ.

โลกสฺมี หิ อิถํ คเหตุวา โจทียมานา
ทวิหิ ขนฺเธหิ ทสฺสาม ตีหิ ขนฺเธหิ ทสฺสา
มาติ วทนฺติ.อิติ โกฏฺฐาสลกฺขณา ขนฺธาติปิ
วตฺตํ วฏฺฐติ.^{๙๑}

ราสตุเจเน จ ปณฺจปี ขนฺธา โหนฺติ.
เอตถ ปน รูปํ รูปนลกฺขณํ
เวทนา เวทยิตลกฺขณา
สญฺญา สญฺขานนลกฺขณา
เจตนา เจตยิตลกฺขณา
วิญฺญาณํ วิขานนลกฺขณนฺติ^{๙๒}

รูปขั้นที่

รูปปนฺนเจเน รูปํ.

สีเตนปิ รูปปฺติ อุณฺเหรนปิ รูปปฺติ ชิมฺจ
ฉายปิ รูปปฺติ ปีปาสายปิ รูปปฺติ ํสฺมกส-
วาตาทปสิริสฺปสมฺผลเสนปิ รูปปฺติ.

รูปปฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ
วฺจจตีติ.^{๙๓}

ขั้นนี้ มีความหมายว่า เป็นก้อน เป็นกลุ่ม
เป็นแท่ง เป็นกอง

ฉะนั้น ฟังทราบว่าขั้นทั้งหลายมีลักษณะ
เป็นกอง แม้จะกล่าวว่า อรรถแห่งขั้นนี้มีอรรถ
เป็นโกฏฐาส (คือเป็นส่วน) ดังนี้ ก็ควร เพราะคน
ทั้งหลายในโลกภู่นี้เข้ามาแล้ว เมื่อถูกเจ้าหน้าที่ทวง
ก็พูดว่า พวกเราจักให้ ๒ ขั้น(๒ ส่วน) ๓ ขั้น
(๓ ส่วน) ดังนี้ แม้การกล่าวว่า ขั้นทั้งหลายมี
ลักษณะเป็นโกฏฐาส คือเป็นส่วน^{๙๔} ก็ควร

ชื่อว่าขั้น เพราะอรรถว่า เป็นกอง

ในบรรดาขั้น ๕ เหล่านี้ รูปมีความย่อยยับ
ไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็น
ลักษณะ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ
เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็น
ลักษณะ วิญญานมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ^{๙๕}

ที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่า ย่อยยับ.

รูปย่อยยับเพราะอะไร? ย่อมย่อยยับ
เพราะความเย็นบ้าง ย่อมย่อยยับเพราะความร้อน
บ้าง ย่อมย่อยยับเพราะความหิวบ้าง ย่อมย่อยยับ
เพราะความกระหายบ้าง ย่อมย่อยยับเพราะสัมผัส
เหลือบ ยุง ลมแดดและสัตว์เลื้อยคลานบ้าง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อยยับ
ยับไปแล้ว เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รูป ดังนี้.^{๙๖}

^{๙๑} อภิธมฺมจฺกถา วิภังคคณฺณนา (สมฺโมหวิ
โนทนี) หน้าที ๒

^{๙๒} อภิธมฺมจฺกถา ฐมฺมสงฺคณฺนีวณฺณนา (อฏฺฐ
สาลินี) หน้าที ๒๙๒

^{๙๓} อภิธมฺมจฺกถา วิภังคคณฺณนา (สมฺโมหวิ
โนทนี) หน้าที ๕

^{๙๔} พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ หน้า ๒๒

^{๙๕} อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๓๗๑

^{๙๖} พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ หน้า ๒๕

เวทนาขัน्ह์

เวทียตีติ เวทนา.

สา เวทียตลขุณา

อนุภาวนรสา

อิฏฐากการสมุโภครสา วา

เจตสิกอสสาทปจจุปปุฏฐานา

ปสสุทริปทฎฐานา.^{๔๗}

ธรรมที่ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่ารู้สึก
อารมณ์

เวทนานั้น มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ

มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ

หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ

มีความพอใจทางจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน

มีปัสสทธิเป็นปทัฏฐาน.

สัญญาขัน्ह์

นีลาทีเกททำ อารมมณั สญชานาตีติ
สญญา.

สา สญชานนลขุณา ปจจาภิณญาณ-
รสา.จตุกมกสญญา ที โน สญชานนลขุณา
นาม นตฺถิ สพุพา สญชานนลขุณา ว. ยา
ปเนตฺถ อภิณญาเณน สญชานาติ सा ปจ
จาภิณญาณรสา นาม โหติ.

ตสฺสา วฑฺฒกิสฺส ทารุเมหิ อภิณญาณั
กตฺวา ปุณฺ เตน อภิณญาเณน ตสฺส ปจจาภิ
ชานนกาเล ปุริสฺสส กาทฺติลกาทีอภิณญาณั
สลลฺกฺเขตฺวา ปุณฺ เตน อภิณญาเณน อสุโก
นาม เอโสติ ตสฺส ปจจาภิชานนกาเล รเมโฌ
ปิพฺนฺชเนโคปกภณฺฑาทคาริกสฺส ตสฺมี ตสฺมี
ปิพฺนฺชเน นามปณฺณกั พนฺธิตฺวา อสุกั
ปิพฺนฺชเน นาม ออาหาราติ วุตฺเต ทีปึ ชาเลตฺวา
सारคพฺกั ปวิสิตฺวา ปณฺณั วาเจตฺวา ตสฺส
ตสฺเสว ปิพฺนฺชนสฺส ออาหารนกาเล จ ปวตฺติ
เวทิตพฺพา.

ชื่อว่า สัญญา เพราะอรรถว่า จำอารมณ์
ชนิดสี่เขียวเป็นต้นได้.

สัญญานั้น มีความจำได้เป็นลักษณะ, มี
ความรู้ยิ่งเฉพาะเป็นรส, ก็สัญญาที่เป็นไปในภุมิ
๔ ชื่อว่ามีความจำได้เป็นลักษณะ, สัญญาทั้งหมด
มีความ จำได้เป็นลักษณะทั้งนั้น, ก็สัญญาใดยอม
จำได้ด้วยความรู้ยิ่ง ในที่นี้ สัญญานั้น ชื่อว่ามี
ความรู้ยิ่งเฉพาะเป็นรส.

พึงทราบความเป็นไปของ สัญญาที่มีความรู้
ยิ่งเฉพาะเป็นรสนั้น ในเวลาที่ช่างไม้ทำ
เครื่องหมายไว้ที่ไม้ จำไม้นั้นได้ด้วยเครื่องหมาย
นั้นอีก และในเวลาที่กำหนดเครื่องหมายมีไฟ
ดำเป็นต้นของบุรุษ จำบุรุษนั้นได้ว่า ผู้นี้ คือคนชื่อ
โน้น ด้วยเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลา
ที่เจ้าหน้าที่ภณฑาคาริกผู้ดูแลเครื่องประดับของ
พระราชินี ผูกหนังสือชื่อที่เครื่องประดับนั้น ๆ เมื่อ
มีรับสั่งว่า จงนำเครื่องประดับชื่อโน้นมา ก็จุด
ประทีปเข้าห้องที่แข็งแรง อ่านหนังสือแล้วนำ
เครื่องประดับนั้น ๆ นั้นแลมาได้.

^{๔๗} อภิธมมฏฐกถา ธรรมสังคณีวถณนา (อภฺฐ
สาลินี) - หน้า ๒๔๒

อปโร นโย สพุพสงคาหิกวเสน หิ
สญชานนลกขณา สญญา

ปฺน สญชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณฺรสา
ทารุอาทิสฺส ตจฺจนกาทโย วีย

ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปจ
จฺปฏฺจนา หตฺถิทิสฺสกอนฺธา วีย

อารมฺมเณ อโนคาพุหฺวุตฺติตาย อจิรฏฺจ
านปจฺจปฏฺจนา วา วิชฺช วีย

ยถาอุปฏฺจิตฺตวิสยปทฺจนา ตินฺปฺริสเก
สฺส มิคโปตกานํ ปุริโสติ อุปฺปนฺนสญญา
วีย.^{๙๘}

สังขารชั้นนี้

อภิสงฺขรณลกขณา สงฺขารา อายุ
หนฺรสา เจตนาปจฺจปฏฺจนา อวิชฺชาปทฺจ
จนา.^{๙๙}

อภิสงฺขรณลกฺขโณ สงฺขารो.

กายสงฺขารโติ กายโต ปวตฺตตสงฺขารो.

กายทฺวาเร โจบปนฺวเสน ปวตฺตตานํ
กามาวจรกฺุสลโต อฏฺจณฺนํ. อกฺุสลโต
ทฺวาทสฺนฺนฺนฺติ วิสฺตียา กายสญเจตนาณเมตฺ
อชฺวณฺนํ.

อีกนัยหนึ่ง สัจญญามีความจำได้เป็นลักษณะ
ด้วยสามารถรวบรวมทุกอย่างไว้ได้,

มีการกระทำนิมิตซึ่งเป็นปัจจัยแห่งความจำ
ได้อีกเป็นรส เหมือนช่างตากเป็นต้นทำ
เครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น.

มีการกระทำความยึดมั่นเป็นปัจจุปัฏฐาน
ด้วยสามารถนิมิตตามที่ยึดถือไว้ เหมือนคนตา
บอดดูช้าง,

หรือมีความตั้งอยู่ไม่นานเป็นปัจจุปัฏฐาน
เพราะเป็นไปไม่หยั่งลงในอารมณ์ เหมือนฟ้าแลบ,
มีอารมณ์ตามที่เข้าไปตั้งมั่นแล้วเป็น
ปทัฏฐาน เหมือนความจำว่าบุรุษ ของเหล่าลูก
เนื้อน้อยๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่คนเลี้ยงหมู่นั้น.^{๑๐๐}

สังขารมีความปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีการ
ประมวลมาเป็นกิจ มีการจัดแจงเป็นอาการปรากฏ
มีวิชาเป็นเหตุใกล้.^{๑๐๑}

สังขารมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ.

สังขารที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่ากาย
สังขาร.

คำว่า กายสังขาร นี้ เป็นชื่อของสัจญเจตนา
ทางกาย ๒๐ ดวง คือ ๘ ดวง จากกามาวจรกฺุสล
และ ๑๒ ดวง จาก (กามาวจร) อกฺุสลที่เป็นไป
แล้วโดยการไหวในกายทวาร.

^{๙๘} ขุททกนิกายภูจกถา มหานิทฺเทสวณฺณนา (สทฺธมฺมปชฺโชติกา) หน้าที ๒๔๔

^{๙๙} อภิธรรมภูจกถา วิภังควณฺณนา(สมฺโมหวิ
โนทนี) หน้าที ๒๑๘

^{๑๐๐} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทฺเทส เล่ม ๕
ภาค ๑ - หน้าที ๓๗๗

^{๑๐๑} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗
ภาค ๑ - หน้าที ๑๓๑

^{๑๐๒} พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที
๔๕๓

วีสังขารโธติ วีสทวารเ วจนภทวเสน
ปวตตานิ วีสติยาเอว วีสัญเจตนาเมต
อริวจน.

จิตตสงขารโธติ จิตตโต ปวตตสงขารโ.
กายวีสทวารโจปนํ อกตวา รโ
นีสีทิตวา จินฺเตนตสฺส ปวตตานิ โลกีย-
กุสลากุสลวเสน เอกุณตีสมนสฺสเจตนา
เมต อริวจน.^{๑๐๒}

วิญญาณชั้น

วิชานาตีติ วิญญาณํ. วิญญาณเมว
ขนฺโธ วิญญาณกฺขนฺโธ.^{๑๐๓}

วิชานนลกฺขณํ วิญญาณํ ปุพฺพจฺดมรสํ
ปฏิสฺสนฺธิปจฺจุปฺปฏฺจํ สงฺขารปทฺฏฺจํ
วตฺถถารมฺมณปทฺฏฺจํ วา.^{๑๐๔}

คำว่า วีสังขาร นี้ เป็นชื่อของวีสัญเจตนา
๒๐ ดวง เหมือนกันที่เป็นไปแล้วโดยการแปลง
ถ้อยคำในวีสทวาร.^{๑๐๕}

สังขารที่เป็นไปแล้วทางจิต ชื่อว่าจิตตสังขาร
คำว่า จิตตสังขาร นี้ เป็นชื่อของมโน
สัญเจตนา ๑ ดวง โดยโลกียกุศลและโลกียอกุศลที่
เป็นไปแล้ว (เกิดขึ้น) แก่ผู้หนึ่งคิดอยู่ในที่ลับโดย
ไม่ได้ทำการไหว้กายและวาจา.^{๑๐๖}

ชื่อว่าวิญญาณ เพราะอรรถว่า รู้อารมณ์ต่าง ๆ
ชั้นคือวิญญาณ ชื่อว่า วิญญาณชั้น.^{๑๐๗}

วิญญาณ มีการรู้แจ้งเป็นลักษณะ มีการเป็น
หัวหน้าเป็นกิจ มีปฏิสนธิเป็นอาการปรากฏ มี
สังขารเป็นเหตุใกล้หรือมีวัตถุและอารมณ์เป็นเหตุ
ใกล้.^{๑๐๘}

^{๑๐๒} มัชฌิมนิกายกุกกถา (ปปัญจสูทนี ๑) -
หน้าที่ ๓๗๙

^{๑๐๓} ขุททกนิกายกุกกถา มหานิทเทสวณฺณนา
(สทฺธมฺมปฺชฺโชติกา) - หน้าที่ ๓๒

^{๑๐๔} อภิธรรมกุกกถา วิภังควณฺณนา (สมฺโมหวิ
โนทนี) - หน้าที่ ๒๑๘

^{๑๐๕} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน เล่ม ๑ ภาค
๓ - หน้าที่ ๖๖

^{๑๐๖} พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสกํ เล่ม
๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๖๐๐

^{๑๐๗} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕
ภาค ๑ - หน้าที่ ๖๙

^{๑๐๘} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน เล่ม ๑ ภาค
๓ - หน้าที่ ๖๖

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ ๔๕๓

อรรถกถาอธิบาย อุปาทานชั้น ๕

ตตถ ปณฺจสุ อุปาทานกฺขนฺธุเรสุติ
 อุปาทานสฺส ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา,
 อุปาทานสฺส ปจฺจยภูตา ฐมฺมปฺปญฺชา ฐมฺมรา
 สโยติ อตุโถ.

คหณลกฺขณฺ อูปาทานํ อมฺมุจฺจนรตฺถํ
 ตณฺหาทพฺพตตทิกฺกุจิปฺปจฺจุปฺปญฺจานํ ตณฺหา-
 ปทฺฐจฺจานํ.^{๑๐๙}

คัมภีร์ฎีกาอภิธรรมมัตถวิภาวินี อธิบาย

ว่า

อุปาทานานํ โคจรกฺขนฺธา อุปาทาน
 กฺขนฺธา. วิปฺสฺสนาภูมิมฺสนฺทสฺสนตฺถํ สาสวา
 อุปาทานกฺขนฺธาติ.

ยถา ปเนตฺถ เวทนาทโย สาสวา
 อนาสวา จ น เหวํ รูปํ เอกนฺตกาмаวจรตฺตา

สภาคราสีวเสน ปน ตํ ขนฺธุเรสุ เทลิตํ
 อุปาทานินฺยาเวน ปน ราสีวเสน จ
 อุปาทานกฺขนฺธุเรสุติ ทฎฺฐพฺพ.^{๑๑๐}

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ในอุปาทานชั้น ๕
 คือกองอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น อธิบายว่า
 กลุ่มธรรมคือกองธรรม อันเป็นปัจจัยแห่ง
 อุปาทาน.

อุปาทาน มีการยึดไว้เป็นลักษณะ มีการไม่
 ปล่อยเป็นรส มีความมั่นคงด้วยตัณหา
 และเห็นผิดในอรรถาเป็นปัจจุปัฏฐาน มีตัณหาเป็น
 ปทัฏฐาน^{๑๑๑}

ชั้นที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่าอุปาทาน
 ชั้น เพื่อแสดงธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ธรรม
 ที่มีอาสวะเท่านั้นทรงแสดงว่าอุปาทานชั้น

เหมือนอย่างว่า บรรดาธรรมมีเวทนาเป็นต้น
 (ชั้น ๕) มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันใด รูปจะ
 เป็นฉันนั้นหาได้เพราะเป็นกามาวจรอย่างเดียว.

แต่บัณฑิตพึงเห็นรูปนั้นที่ทรงแสดงไว้ในชั้น
 ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสีของธรรมที่มีส่วน
 เหมือนกัน ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานชั้น
 โดยเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานและโดยอำนาจแห่ง
 ราสี^{๑๑๒}

^{๑๐๙} อภิธรรมฎีกาถา วิภังคกถา (สมุโหวิ
 โนทนี) - หน้าที่ ๒๑๙

^{๑๑๐} อภิธรรมตถสงคหปาลิยา สห อภิธรรมมุต
 วิภาวีนีนาม อภิธรรมตถสงคหฎีกา - หน้าที่ ๒๒๖

^{๑๑๑} พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่
 ๔๕๕

^{๑๑๒} ประโยค ๙ - อภิธรรมมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถ
 วิภาวีนีนาม - หน้าที่ ๓๓๖.

ลักษณะ ๕๐ ตามนัยวิสุทธิมรรค

โส หิ เอเกกั ขนุรั	ก็โยคาวจรภิกษุ นั้นย่อมนพิจารณาชั้นอื่นหนึ่ง ๆ ทางอนิจจาที่สัมมสนะที่ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ) ไว้ดังนี้ คือ
อนจจนตติกตาย อาทอนุตวณตตาย จ อนิจจโต	๑. อนิจจโต โดยอาการไม่เที่ยง เพราะความที่ชั้นนั้นไม่เป็นสิ่งที่อยู่ตลอดไป และเพราะความที่มันมีเบื้องต้นเบื้องปลาย
อุปปาทวยปฏีปีพนตตาย ทุกขตถตตาย จ ทุกขโต	๒. ทุกขโต โดยอาการเป็นทุกข์ เพราะภาวะคือถูกความเกิดขึ้นความเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะความเป็นพื้นสำหรับทุกข์
ปจจยยาปนียตตาย โรคมูลตตาย จ โรคโต	๓. โรคโต โดยอาการเป็นโรค เพราะพึงประทังอยู่ได้ด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลของโรค
ทุกขตาสูลโยคิตตาย กิเลสาสุจิปคฺขมรณตตาย อุปฺปาทชราภงฺเคหิ อุกฺขุมตถกปริปกุกปภินฺนตตาย จ คณฺหโต	๔. คณฺหโต โดยอาการเป็นผี เพราะเป็นสิ่งประกอบด้วยความปวด คือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งหนองคือกิเลส เพราะบวมขึ้นแตกด้วยความเกิดขึ้นและความสลายไป
ปีพชนทตตาย อนฺโตตฺตทนตตาย ทฺนุณีหรณียตตาย จ สลฺลโต	๕. สลฺลโต โดยอาการเป็นลูกศร เพราะเป็นสิ่งยังความเจ็บให้เกิด เพราะที่มแทงอยู่ภายใน และเพราะพึงชักออกได้ยาก
วิครหณียตตาย อวทฺถมิอวหนตตาย อฆวตถตตาย จ อฆโต	๖. อฆโต โดยอาการเป็นของขี้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความติเตียน (แห่งอริยชน) เพราะนำความไม่องงามมาให้ และเพราะเป็นพื้นสำหรับของขี้
อเสริภวชนทตตาย อาพาธปทฏฺฐานตตาย จ อาพาธโต	๗. อาพาธโต โดยอาการชื่อว่าอาพาธ เพราะเป็นสิ่งยังความไม่เป็นเสรีให้เกิด และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งความเจ็บไข้
อวสตตาย อวิเชยตตาย จ ปรโต	๘. ปรโต โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่เชื่อฟัง
พฺยาริชรามรณฺเหหิ ปลุชฺชนตตาย ปโลกโต	๙. ปโลกโต โดยอาการชื่อว่าทลาย เพราะพังไปด้วยพยาริชรามรณะ
อเนกพฺยสนาวหนตตาย อีติโต	๑๐. อีติโต โดยอาการเป็นจัญไร เพราะนำความโชคร้ายมาให้เป็นอเนก

อวิตตานเวยว วิปุลานัน อนตถานัน อวาทน
โต สพุพพุททวตถุตตาย จ อุปททวโต

สพุพพยานัน อากรรตตาย ทุกุขวุปสมสง
ชาติสสุส ปรมสสุสสสุส ปฏิปกุขภูตตาย จ
ภยโต

อนเนเกหิ อนตถเอหิ อนุพนุชตตาย โท
สุปสภูจตตาย อุปสคโค วิย อนธิวาสนารท
ตตาย จ อุปสคคโต

พุยาธิชรามรณเหหิ เจว ลามาภาภาทีหิ
จ โลกธมเมหิ จลิตตตาย จลโต

อุปุกกเมน เจว สรเสน จ ปภงคูป
คมนสีลตตาย ปภงคโต

สพุพาวตถุทานิปาติตตาย ธิรภาวสสุส จ
อภาวตตาย อทฐวโต

อตายนตตาย เจว อลพุกเนยยุกขเมตตาย
จ อตถาณโต

อลลียิตฺตุ อนรทตตาย อลลีนานมปิ จ
เลณกิจจาการิตตตาย อเลณโต

นิสฺสิตานัน ภยสารณตตทาภาเวน อสฺสรณ
โต

ยถาปริกปิเตหิ ฐวสุภสฺสขตตทาเวหิ
ริตฺตตตาย ริตฺตโต

ริตฺตตตตายเวว ตุจฺจโต อปฺปกตฺตตา วา.
อปฺปกมฺปิ หิ โลกํ ตุจฺจนฺติ วุจฺจติ.^{๑๑๓}

๑๑. อุปททวโต โดยอาการเป็นอุบาทว์ เพราะ
เป็นพื้นที่สำหรับ อุบาทว์ทั้งปวง เหตุนำมาซึ่งอนัต
ถผลใหญ่ๆ ที่ไม่รู้ (คือไม่ได้คาดคิดไว้)เลย

๑๒. ภยโต โดยอาการเป็นภัย เพราะเป็นบ่อ
เกิดแห่งภัยทั้งปวงและเพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่อ
อบรมอัธสสาสะ (ความโล่งใจอย่างยอดเยี่ยม) ที่
ได้แก่ความสงบทุกข

๑๓. อุปสคคโต โดยอาการเป็นอุปสรรค
เพราะถูกอนัตถะหลายอย่างพัวพันเพราะถูกสิ่งที่เป็น
โทษขัดขวาง และเพราะควรแก่อันไม่พึงรับ
เอาดังอุปสรรค

๑๔. จลโต โดยอาการไหว เพราะหวั่นไหว
ด้วยพยาธิ ชรา มรณะ และด้วยโลกธรรมทั้งหลาย
มีได้ลามก และเสื่อมลามก เป็นต้น

๑๕. ปภงคโต โดยอาการแตกสลาย เพราะมี
ปกติเข้าถึงความแตกสลายโดยการกระทำ (ของ
ตนหรือคนอื่น)บ้าง โดยเป็นเองบ้าง

๑๖. อทฐวโต โดยอาการไม่คงทน เพราะมี
ปกติตกไปได้ทุกรุ่นและเพราะไม่มีเสถียรภาพ

๑๗. อตถาณโต โดยอาการไม่มีที่ต้านทาน
เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และหาความปลอดภัยมิได้

๑๘. อเลณโต โดยอาการไม่มีที่กำบัง เพราะ
ไม่มีที่ลับพอจะหลบซ่อนได้ และเพราะไม่ทำ
หน้าที่กำบังให้แม่แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ซ่อนตัวอยู่

๑๙. อสฺสรณโต โดยอาการไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่
มีความเป็นที่กำจัดภัยให้แก่ผู้อาศัยทั้งหลายได้

๒๐. ริตฺตโต โดยอาการว่าง เพราะว่างจาก
ความยั่งยืนความงามและความสุขตามที่คนเขลา
คาดคิดเอา

๒๑. ตุจฺจโต โดยอาการไม่มีแก่น เพราะเป็น
ของว่างนั้นแหละ หรือว่าเพราะความเป็นของ
เล็กน้อยก็ได้ ด้วยว่าแม่ของเล็กน้อยเขาก็เรียก
กันว่าของเปล่าได้ในโลก

^{๑๑๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๙๘/๒๗๙-๑๘๐

สามินิวาสีการกเวทกาธิฏฐายกวีรหิต
ตาย สุกฺขโต

สยญจ อสฺสามิกภาวาทิตาย อนตฺตโต

ปวตฺตติทุกฺขตาย ทุกฺขสฺส จ อาทีนฺว
ตาย อาทีนฺวโต.

อถวา อาทีนํ วาติ คจฺจติ ปวตฺตตีติ
อาทีนโว.

กปณฺมนุสฺสสรสฺสตี อธิวณฺโณ .

ขนฺธราปี จ กปณฺนายวาติ อาทีนฺว-
สทิสตาย อาทีนฺวโต

ชราย เจว มรณฺเนน จาติ เทวชา
ปริณามปกติตาย วิปริณามชฺมมโต

ทฺพฺพผลตาย เผคฺคฺ วีย สุขภณฺชเนยตาย
จ อสารถโต

อฆมเหตุตาย อฆมมูลโต

มิตฺตมุขสปตฺโต วีย วิสุสาสฆาติตาย
วธกโต

วิกตภวตาย วิภวสมฺภูตตาย จ วิภวโต

อาสวปทฺฐจฺจานตาย สาสวโต

เหตุปจฺจเยหิ อภิสงฺขตตาย สงฺขตโต

มจฺจุมารกิเลสฺมารานํ อามิสฺภูตตาย
มารามิสโต

ชาติชฺรพฺยาธิรมณฺณปกติตาย ชาติชฺรพฺ
ยาธิรมณฺชฺมมโต

๒๒. สุกฺขโต โดยอาการสุกฺข เพราะว่างจาก
เจ้าของผู้ครองผู้สร้าง ผู้ส่วยผลและผู้ดูแลรักษา

๒๓. อนตฺตโต โดยอาการมิใช่ตน เพราะแม้แต่
ตนเองก็มีได้เป็นเจ้าของเป็นต้น

๒๔. อาทีนฺวโต โดยอาการเป็นผลร้ายเพราะ
เป็นปวัตติทุกฺข (ทุกฺขโดยยังเป็นไป)และเพราะ
ความที่ทุกฺขเป็นตัวโทษ

อีกนัยหนึ่ง บุคคลใดยอมไปสู่ความเข็ญใจ
ยอมถึงซึ่งความเข็ญใจ ความเข็ญใจยอมเป็นไป
แก่บุคคลใด เหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่ออาทีนฺว

คำว่า อาทีนฺว นั้นเป็นคำเรียกคนเข็ญใจ
แม้ชั้นนี้ทั้งหลายแล้ว ก็เป็นสภาพเข็ญใจแท้
เหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าโดยอาการเป็นโทษ เพราะ
เป็นเช่นกับคนเข็ญใจ

๒๕. วิปริณามชฺมมโต โดยอาการมีความแปร
ไปเป็นธรรมดา เพราะมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นปกติ
โดยอาการ ๒ คือโดยชฺรและโดยมรณะ

๒๖. อสารถโต โดยอาการไม่มีแก่น เพราะ
เป็นสิ่งอ่อนแอและเพราะเป็นสิ่งพินทุ์ได้ง่าย

๒๗. อฆมมูลโต โดยอาการเป็นมูลแห่งความ
ลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกฺขยาก

๒๘. วธกโต โดยอาการเป็นผู้ฆ่า เพราะมัก
ทำลายความไว้วางใจเสีย ดุจศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร

๒๙. วิภวโต โดยอาการชื่อว่าเสื่อม เพราะ
ปราศจากความเจริญและเพราะเป็นตัวเสื่อม

๓๐. สาสวโต โดยอาการเป็นสิ่งเศร้าหมอง

๓๑. สงฺขตโต โดยอาการเป็นสิ่งที่เหตุปัจจัย
ปรุงแต่ขึ้น

๓๒. มารามิสโต โดยอาการเป็นเหยื่อมาร
เพราะเป็นเหยื่อของมัจจุมารและกิเลสมาร

๓๓-๖. ชาติชฺรพฺยาธิรมณฺชฺมมโต โดยอาการ
ชื่อว่า มีชาติชฺรพฺยาธิรมณฺชฺมมเป็นธรรมดา เพราะมี
ความเกิด แก่ เจ็บไข้ ความตายเป็นปกติ

โลกปริเทวอุปายาสเหตุตาย โลกปริเทว
อุปายาสธมมโต

๓๗-๙. โลกปริเทวอุปายาสธมมโต โดย
อาการชื่อว่า มีโสกะ...ปริเทวะ...อุปายาสเป็น
ธรรมดา เพราะมีความเศร้าโศก...ความคร่ำครวญ
...ความคับแค้นใจเป็นปกติ

ตณฺหาทิกฺกุจฺจิจฺจิตฺตํ สกฺกิลฺลํ วิสยธมฺม
ตาย สกฺกิลฺลํ สกฺกิลฺลํ สกฺกิลฺลํ

๔๐. สกฺกิลฺลํ สกฺกิลฺลํ สกฺกิลฺลํ โดยอาการเป็นสิ่งมี
ความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะมีความเป็น
วิสัย (คือเป็นแดนหรือเป็นอารมณ์)แห่งสังกิลล
คือ ตัณหา ทิกฺกุจฺจฺจ และจฺจิจฺจิตฺตํเป็นธรรมดา^{๑๑๔}

เอวํ ปภทโต วุตฺตสฺส อนิจฺจาติสฺสม
สนฺตสฺส วเสน สมฺมสติ .

เอตถ หิ อนิจฺจโต ปโลกโต จลโต
ปภงฺกฺจโต อทฺตฺวโต วิปริณามธมฺมโต
อสารกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโตติ

ก็แลในสัมมสนะ ๔๐ นี้ สัมมสนะโดยอาการ
๑๐ คือ โดยอาการไม่เที่ยง โดยอาการหลาย โดย
อาการไหว โดยอาการแตกสลาย โดยอาการไม่
คงทน โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา โดย
อาการไม่มีแก่น โดยอาการเสื่อม โดยอาการเป็น
สังขตะ โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา

เอเกกฺสฺมี ขนฺนฺเช ทส ทส กตฺวา
ปญฺญาส อนิจฺจาณุปัสสนา นิ .^{๑๑๕}

เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ โดยทำเป็น ๑๐๑
ในขั้นหนึ่ง ๆ

^{๑๑๔}วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๖๙๘/๒๗๙-๑๘๐

๓.๑๓.๓ อรรถกถาอธิบาย आयตनปัพพะ

ปุณ จปริ ภิกขเว
 ภิกขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปลสุสิ วิหริติ
 ฉสุ อชฺชตฺตติกาหิเรสุ आयตनेสุ.
 กถญจ ภิกขเว ภิกขุ ฐมเมสุ ฐมมานุปลสุสิ
 วิหริติ ฉสุ อชฺชตฺตติกาหิเรสุ आयตनेสุ.
 ๑ อิธ ภิกขเว ภิกขุ
 จกฺขุญฺจ ปชานาติ รุเป จ ปชานาติ
 ยญจ ตฺตฺถุญฺจ ปฏฺฐิจฺจ อฺปฺปชฺชติ
 สญฺโฆชนํ ตญฺจ ปชานาติ
 ยถา จ อนฺุปฺปนฺนสฺส สญฺโฆชนสฺส
 อฺปฺปาโท โหติ
 ตญฺจ ปชานาติ
 ยถา จ อฺปฺปนฺนสฺส สญฺโฆชนสฺส
 ปหานํ โหติ
 ตญฺจ ปชานาติ
 ยถา จ ปหีนสฺส สญฺโฆชนสฺส
 आयตี อนฺุปฺปาโท โหติ
 ตญฺจ ปชานาติ
 โสตญฺจ ปชานาติ สทุเท จ ปชานาติ
 ฆานญฺจ ปชานาติ
 คนฺฺเช จ ปชานาติ
 ชิวฺหญฺจ ปชานาติ
 รเส จ ปชานาติ
 กายญฺจ ปชานาติ
 โผฏฺฐพฺเพ จ ปชานาติ
 มนญฺจ ปชานาติ
 ฐมฺเม จ ปชานาติ
 ยญจ ตฺตฺถุญฺจ ปฏฺฐิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สญฺโฆชนํ
 ตญฺจ ปชานาติ
 ยถา จ อนฺุปฺปนฺนสฺส สญฺโฆชนสฺส
 อฺปฺปาโท โหติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
 ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
 คืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อยู่เนือง ๆ
 ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ
 อายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า?
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
 ย่อมรู้จักนัยน์ตา ย่อมรู้จักรูป
 และรู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น -
 อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์
 หนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้น
 ด้วยประการใด
 ย่อมรู้จักด้วยประการนั้น
 สังโยชน์ ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้
 ด้วยประการใด
 ย่อมรู้จักด้วยประการนั้น
 สังโยชน์ที่ละได้แล้ว
 จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด
 ย่อมรู้จักด้วยประการนั้น
 ภิกษุย่อมรู้จักหู ย่อมรู้จักเสียง
 ย่อมรู้จักจมูก
 ย่อมรู้จักกลิ่น
 ย่อมรู้จักลิ้น
 ย่อมรู้จักรส
 ย่อมรู้จักกาย
 ย่อมรู้จัก สิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย
 ย่อมรู้จักใจ
 ย่อมรู้จักธรรมารมณฺ์
 และรู้จักใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้น
 อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์
 หนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้น
 ด้วยประการใด

ตณฺจ ปชานาติ	ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สณฺโณชนสฺส	สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วย
ปหานํ โหติ	ประการใด
ตณฺจ ปชานาติ	ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
ยถา จ ปหีนฺสฺส สณฺโณชนสฺส อายตี	สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไป
อนุปฺปาโท โหติ	ด้วยประการใด
ตณฺจ ปชานาติ จ	ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น
อิติ	ดังพรรณนามาจะนี้
อชฺฉตฺตํ วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายใน
พหิทฺธา วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ	พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
อชฺฉตฺตพหิทฺธา วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
สมุทฺยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรม..
วยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง
สมุทฺยวยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ	พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้น
	และความเสื่อมในธรรมบ้าง
อตฺถิ ฐมฺมาติ วา ปนฺสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตฺตา โหติ	สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่
ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย	ก็เพียงแต่สักว่าความรู้
ปฏฺิสฺสตีมตฺตตาย	เพียงแต่สักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
อนิสฺสตีโต จ วิหฺรติ	เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว
น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทิยติ.	และไม่ถ้อมมันอะไรๆในโลก
เอวํ โช ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
ภิกฺขุ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ	ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ฉฺส อชฺฉตฺตทิคพาหิเรสุ อายตเนสุ.	คืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อยู่เนืองๆ
อายตนปพฺพํ นิฏฺฐิตํ	จบอายตนะบรรพ

อรรถกถาอธิบาย หมวดอายตนะ

จกขุ โสถิ ฆานัน ชิวหา กาโย มโนติ
อิเมสุ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ.

รูป สทฺโท คนฺโธ รโส ใญฺจฺจฺจฺโพ ธมฺโม
ติ อิเมสุ ฉสุ พาหิเรสุ .

จกขุญจ ปชานาตีติ จกขุปสาทํ
ยาถาวสรสลกฺขณวเสน ปชานาติ.

รูปเป จ ปชานาตีติ พหิทฺธา จตฺตสมฺภูจฺจํ
กรูเป จ ยาถาวสรสลกฺขณวเสน ปชานาติ.

ยถจ ตทฺภยํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สญฺโฆ
ชนนฺติ ยํ จ ตํ จกขุญจเวจฺจ รุเป จาติ อุกฺกํ
ปฏิจฺจ กามราคะสังโยชนํ ปฏิฆมานทิกฺกฺจ-
วิจิกฺจนาสีลพฺพตตปฺรามาสมวาราคอิสฺสา-
มจฺฉริยอวิชฺชาสญฺโฆชนนฺติ ทสฺวิธํ สญฺโย
ชนํ อฺปฺปชฺชติ.

ตถจ ยาถาวสรสลกฺขณวเสน ปชานาติ.

เหตุเกิดสังโยชน

กถํ ปเนตํ อฺปฺปชฺชตีติ.

จกขุทฺวาเร ตาว อาปาถคตฺติฏฺฐารมฺมณํ
กามสฺสาทวเสน อสฺสาทโยโต อภินนฺโทโต
กามราคะสญฺโยชนํ อฺปฺปชฺชติ.

อนิฏฺฐารมฺมเณ กุชฺฌโต ปฏิฆสญฺโยชนํ
อฺปฺปชฺชติ.

จเปตฺวา มํ น อญฺโฆ โภจิ เอตํ
อารมฺมณํ วิภาเวตฺถุ สมตฺถเณ อตฺถิตฺติ มนฺตฺตโต
มานสญฺโยชนํ อฺปฺปชฺชติ .

เอตํ รุปรามมฺมณํ นิจฺจํ ฐวนฺติ คณฺหโต
ทิกฺกฺจิสญฺโยชนํ อฺปฺปชฺชติ .

ในอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ คือ ตา หู จมูก
ลิ้น กาย ใจ

ในอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้คือรูป เสียง
กลิ่น รสโผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

บทว่า รู้ชัดจักขุ ความว่า รู้ชัดจักขุประสาท
โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง

บทว่า รู้ชัดรูป ความว่า ย่อมรู้ชัดรูปอันเกิดแต่
๔ สมุฏฐาน (กรรม อุตฺ จิต อาหาร) ในภายนอก
โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง

คำว่า สังโยชนย่อมาศัยอายตนะทั้งสอง
เกิดขึ้น หมายถึงสังโยชน ๑๐ อย่าง คือ กามราคะ
ปฏิฆะ มานะ ทิกฺกฺจ วิจิกฺจนา สีลพฺพตปฺรามาสม
วาราคะ อิสฺสา มัจฉริยะ และอวิชฺชา สังโยชน เกิดขึ้น
เพราะอศัยอายตนะทั้งสอง คือจักขุกับรูป

และย่อมรู้ชัดสังโยชน ๑๐ นั้น โดยลักษณะ
พร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง.

ถามว่า ก็สังโยชนนั้นเกิดได้อย่างไร.

ตอบว่า เกิดได้ดังนี้ คือ เมื่อบุคคลยินดี
เพิลิตเพลินอิฏฺฐารมณํ อันมาปรากฏทางจักขุ
ทวาร โดยความยินดีในกามสังโยชน คือ กาม
ราคะก็เกิด

เมื่อบุคคลขัดเคืองในอนิฏฺฐารมณํ สังโยชนคือ
ปฏิฆะก็เกิด

เมื่อสำคัญว่า ยกเว้นเราเสีย ใครอื่นที่สามารถ
เสวยอารมณํนั้นไม่มี ดังนี้ สังโยชน คือมานะก็
เกิด.

เมื่อยึดถือรูปารมณํนั้นว่า เทียง ยั้งยีน
สังโยชนคือทิกฺกฺจ ก็เกิด

เอตํ รูปารมมณํ สุตโต นุโข. สุตตสฺส นุ
โขติ วิจิกิจฺจโต วิจิกิจฺจาสณฺโฆชนํ
อุปฺปชฺชติ.

สมฺปตฺติภเว วต โน อิทํ สุลภํ ชาตนฺติ
ภวํ ปตฺเถนตสฺส ภวารคณฺโฆชนํอุปฺปชฺชติ.

อายุตีปี เหวรูปํ สีลพฺพตํ สมาทิยิตฺวา
สกุภา ลทฺฐนฺติ สีลพฺพตํ สมาทิยนฺตสฺส
สีลพฺพตปรามาสณฺโฆชนํ อุปฺปชฺชติ.

อโห วเตตํ รูปารมมณํ อณฺเณ น
ลภเยยฺยนฺติ อุสฺสุยฺยโต อิศฺสาสณฺโฆชนํ
อุปฺปชฺชติ .

อดตฺตนา ลทฺฐํ รูปารมมณํ อณฺเณสฺส
มจฺจรายโต มจฺจริยสณฺโฆชนํ อุปฺปชฺชติ.

สพฺเพเหว สหชาตอณฺเณณวเสน
อวิชฺขานโต อวิชฺขาสณฺโฆชนํ อุปฺปชฺชติ.

ความรู้เหตุละสังโยชน์

ยถา จ อฺนุปฺปนฺนสฺสาติ เยน การณฺน
อสมฺมาจรรวเสน อฺนุปฺปนฺนสฺส ตสฺส ทส
วิธสฺสาปี สณฺโฆชนสฺส อฺปฺปาโท โหติ.
ตณฺจ การณํ ปชานาติ.

ยถา จ อฺปฺปนฺนสฺสาติ อฺปฺปหีนฺภูเจณ
วา สมฺมาจรรวเสน วา อฺปฺปนฺนสฺส ตสฺส
ทสฺวิธสฺสาปี สณฺโฆชนสฺส เยน การณฺน
ปหานํ โหติ.ตณฺจ การณํ ปชานาติ.

ยถา จ ปหีนฺสฺสาติ ตทงฺคฺวิกฺขมฺภนปฺ-
ปหานวเสน ปหีนฺสฺสาปี ตสฺส ทสฺวิธสฺส
สณฺโฆชนสฺส เยน การณฺน อายุตี อฺนุปฺ-
ปาโท โหติ. ตณฺจ การณํ ปชานาติ.

เมื่อสงสัยรูปารมมณนั้นว่า สัตว์ไม่หนอ ของ
สัตว์หรือหนอ สังโยชน์คือวิจิกิจจาก็เกิด

เมื่อปรารถนาภพว่า อารมมณนี้เราทำได้โดยง่าย
ในสมบัติภพแน่ สังโยชน์คือภวาระก็เกิด

เมื่อถือนั่นศีลและพรตว่า เราถือนั่นศีลและ
พรตอาจได้อารมมณเห็นปานนี้ต่อไปอีก สังโยชน์
คือสีลพฺพตปรามาสก็เกิด

เมื่อแยกกันว่า คนเหล่าอื่นไม่พึงได้รูปารมมณ
เห็นปานนี้กันเลย สังโยชน์คืออิสสา ก็เกิด

เมื่อหวังแหนรูปารมมณที่ตนได้แล้ว สังโยชน์คือ
มัจจริยะก็เกิด

เมื่อไม่รู้แจ้ง ด้วยอำนาจความไม่รู้สิ่งซึ่งเกิด
พร้อมกับจักขุและรูปทั้งมวล สังโยชน์ คืออวิชชา
ก็เกิด.

คำว่า ที่ยังไม่เกิดด้วยเหตุใด ความว่า
สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้น ที่ยังไม่เกิดโดยความไม่
ฟุ้งขึ้น ย่อมเกิดเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้น
ด้วย

คำว่า ที่เกิดแล้วเพราะเหตุใด ความว่า
สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้นที่เกิดแล้ว เพราะอรรถว่า
ยังละไม่ได้ หรือเพราะฟุ้งขึ้น ย่อมละได้เพราะเหตุ
ใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย

คำว่า ที่ละได้แล้วเพราะเหตุใด ความว่า
สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ละได้แล้วโดยตทงค-
ปหาน และวิกขัมภนปหาน ย่อมไม่เกิดต่อไป
เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย

เกณ การณน ปนสฺส อายตี งามว่า สังโยชน์ ๑๐ นั้นไม่เกิดต่อไป เพราะ
อนุปฺปาโท โหติ. เหตุใด

ทิวฺจิวฺจิกิจฺจาสีลพฺพตปรามาสอิสสา- ตอบว่า สังโยชน์ ๕ คือ ทิวฺจิวฺจิกิจฺจา
มัจฺฉริยเภทสฺส ตาว ปณฺจวิชฺสส สมฺโฆ สีสลฺพพตปรามาส อิสสา และ มัจฺฉริยะ ไม่เกิด
ชนสฺส โสตาปตฺติมคฺเคน อายตี อนุปฺปาโท ต่อไปด้วยโสตาปตฺติมรรค
โหติ.

กามราคะ ปฏิกฺขมฺโฆชนทฺวยสฺส สังโยชน์ ๒ คือ กามราคะ ปฏิกฺขมฺ อย่างหยาบ
โอพาริกสฺส สกทาคามิมคฺเคน. ไม่เกิดต่อไปด้วย สกทาคามิมรรค อย่างละเอียด
อณฺุสทฺตสฺส อนาคามิมคฺเคน ไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค

มานภวราคะ อวิชฺชาสมฺโฆชนตฺตยสฺส สังโยชน์ ๓ คือมานะ ภวราคะ และอวิชชาไม่
อรหตฺตมคฺเคน อายตี อนุปฺปาโท โหติ. เกิดต่อไปด้วยอรหตฺตมรรค

โสตนฺจ ปชานาติ สทฺเท จาติ อาทีสุปี แม้ในคำว่า ย่อมรู้ชัดโสตนั้นด้วย เสียงด้วย
เอเสวน โย. เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน

อิตฺ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อชฺฌตฺติกาย คำว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็น
ตนปริคฺคณฺุหณฺน อตฺตโน วา ฐมฺเมสุ ธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ด้วยการกำหนด
พาหิรายตนปริคฺคณฺุหณฺน ปรสฺส วา ฐมฺเม อายตนะภายใน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น ด้วย
สุ กาลเณ วา อตฺตโน กาลเณ วา ปรสฺส ฐมฺ การกำหนดอายตนะภายนอก หรือในธรรม
เมสุ ฐมฺมานุปฺสูสี วิหฺรติ. ทั้งหลายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาลอย่าง
นี้อยู่

สมุทฺทวฺยา ปเนตฺถ อวิชฺชาสมุทฺทยา ก็ความเกิดและความเสื่อมในอายตนบรรพนี้
จกฺขุสมุทฺโยติ รูปรายตนสฺส รูปกฺขนฺุเช. ฟังนำมาเทียบรูปรายตนะลงในรูปชั้น

อรูปรายตเนสุ มนายตนสฺส วิญฺเญ มนายตนะในอรูปรายตนะทั้งหลายลงใน
ญาณกฺขนฺุเช. วิญฺเญญาณชั้น

ฐมฺมายตนสฺส เสสฺกฺขนฺุเชสุ โลกุตฺตรธรรม ฐมฺมายตนะลงในชั้นที่เหลือ ไม่ฟังถือว่า
มา น คเหตุพฺพา. โลกุตฺตรธรรม

สติกำหนดอายตนะเป็นอริยสัจ ๔

อายตนปริคฺคาหิกา สติ ทฺกฺขสจฺจนฺุติ สติกำหนดอายตนะเป็นอารมณฺ์ เป็นทุกขสัจ
เอวํ โยชนฺ์ กตฺวา อายตนปริคฺคาหกฺสฺส ดั่งนี้ ป็นต้นแล้ว ฟังทราบว่าเป็นทางปฏิบัติ
ภิกฺขุโน นียฺยานมฺุขนฺุติ เวทิตฺพฺพ. ทุกข์ออกไป ของภิกษุผู้กำหนด อายตนะเป็น
อารมณฺ์

๓.๑๓.๔ อรรถกถาธิบาย โทษฌงค์ปัพพะ

ปุณ จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปลสฺสี วิหฺรติ สตฺตสฺสุ โทษฌงฺคเสสุ. กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปลสฺสี วิหฺรติ สตฺตสฺสุ โทษฌงฺคเสสุ. ๑) อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพิษฌงฺคํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพิษฌงฺโคติ ปชานาติ อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพิษฌงฺคํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพิษฌงฺโคติ ปชานาติ ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สติสฺมโพิษฌงฺคสฺส อฺปปาโท โหติ ตถญจ ปชานาติ. ยถา จ อฺปปนฺนสฺส สติสฺมโพิษฌงฺคสฺส ภาวนาปาริปุริ โหติ ตถญจ ปชานาติ. ๒) ยถา จ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ฌมฺมวิจยสฺมโพิษฌงฺคํ ตถญจ ปชานาติ. ๓) ยถา จ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิริยสฺมโพิษฌงฺคํ โหติ ตถญจ ปชานาติ. ๔) ยถา จ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ปิตฺติสฺมโพิษฌงฺคํ โหติ ตถญจ ปชานาติ. ๕) ยถา จ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ปลฺลสฺสทฺธิสฺมโพิษฌงฺคํ โหติ ตถญจ ปชานาติ.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพิษฌงค์ ๗ อยู่เนืองๆ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรม ในธรรมอยู่ คือพิษฌงค์ ๗ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้น ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญ บริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น โหติ ฌมฺมวิจยสฺมโพิษฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น วิริยสฺมโพิษฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น ปิตฺติสฺมโพิษฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น ปลฺลสฺสทฺธิสฺมโพิษฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

๖) ยถา จ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ สมาริสมฺโพชฌงฺคํ โหติ สมาริสมฺโพชฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต
ด้วยประการใด

ตมฺยจ ปชานาติ.

ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

๗) ยถา จ สนฺตํวา อชฺชตฺตํ อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคํ อตฺถิ อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคํมีอยู่ ณ ภายในจิต
เม อชฺชตฺตํ อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคโติ ปชานาติ

ย่อมรู้ชัดว่า อุกเขขาสัมโพชฌงค์มีอยู่
ณ ภายในจิตของเรา

อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคํ นตฺถิ
เม อชฺชตฺตํ อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคโติ ปชานาติ

อุกเขขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต
ย่อมรู้ชัดว่า อุกเขขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่
ณ ภายในจิตของเรา

ยถา จ อนฺุปฺปนฺนสฺส อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคสฺส
อฺุปฺปาโท โหติ

อุกเขขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่
เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด

ตมฺยจ ปชานาติ .

ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

ยถา จ อฺุปฺปนฺนสฺส อุกฺเขขาสมฺโพชฌงฺคสฺส
ภาวนาปาริปุริ โหติ

อุกเขขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว
จะเจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด

ตมฺยจ ปชานาติ .

ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น

อิติ

ดังพรรณนาจะนี้

อชฺชตฺตํ วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ
พหิทฺธา วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ
อชฺชตฺตพหิทฺธา วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ
สมฺมุทฺยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ
วฺยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ
สมฺมุทฺยวฺยฐมฺมานุปฺสฺสี วา ฐมฺเมสุ วิหฺรติ

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายใน
พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอก..
พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรม
พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรม..
พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้น
และความเสื่อมในธรรมบ้าง

อตฺถิ ฐมฺมาติ วา ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจิตฺตา โหติ
ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏฺิสฺสตีมตฺตตาย

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่
ก็เพียงสักว่าความรู้ สักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

อนิสฺสิติโต จ วิหฺรติ

เธอเป็นผู้อันตณหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว

น จ กิณฺณจิ โลเก อฺุปาทียติ.

และไม่ถึมั่นอะไรๆในโลก

เอวํ โข ภิกฺขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล

ภิกฺขุ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ

ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม

สตฺตสฺส โปชฌงฺเกสุ.

คือโพชฌงค์ ๗ อยู่เนื่องๆ

อรรถกถาอธิบาย หมวดโพชฌงค์

โพชฌงค์เสฐติ พุชฌนกสตุตตสฺส องฺเคสุ.
 สติสมฺโพชฌงฺคนฺติ สติสงฺขาตํ สมฺ
 โพชฌงฺคํ.
 อารทฺทวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจร
 สมฺโพธิ. ยาย วา โส สติอาทิกาย สตุตฺทมฺม
 สามคฺคิยา สมฺพุชฌมติ กิเลสฺนิตฺทาโต อฏฺฐจฺติ
 .สจฺจานี วา ปฏฺวิวิชฺชมติ.
 สา ฆมฺมสามคฺคิ สมฺโพธิ.
 ตสฺส สมฺโพธิสฺส. ตสฺสา วา สมฺโพธิยา
 องฺคนฺติ สมฺโพชฌงฺคํ.
 เตน วุตฺตํ สติสงฺขาตํ สมฺโพชฌงฺคนฺติ.
 เสสสมฺโพชฌงฺเคสุปี อิมินาว นเยน
 วจนฺนุจเ วิเวทิตฺโพ.
 อสนฺตฺนฺติ อปฏฺฐิลาภวเสน อวิชฺชมานํ.
 ยถา จ อญฺปนฺนสฺสชาติ อาทิสฺส ปน สติสม
 โพชฌงฺคสฺส ตาว อตฺถิ
 ภิกฺขเว สติสมฺโพชฌงฺคญฺจานียา ฆมฺมา
 ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหฺลิกาโร. อยมาหาโร
 อญฺปนฺนสฺส วา สติสมฺโพชฌงฺคสฺส อญฺปา
 ทาย อญฺปนฺนสฺส วา สติสมฺโพชฌงฺคสฺส ภฺย
 โยภาวาย เวปฺลุลาย ภาวนาย ปารีปุริยา
 สํวตฺตตีติ เอิวํ อญฺปาโท โหติ.
 ตตฺถ สติเยว สติสมฺโพชฌงฺคญฺจานียา
 ฆมฺมา.
 โยนิโสมนสิการโร วุตฺตลภฺชนเยว .
 ตํ ตตฺถ พหฺลํ ปวตฺตยโต สติ-
 สมฺโพชฌงฺโค อญฺปนฺนชฺชติ.

บทว่า ในโพชฌงค์ทั้งหลาย คือ ในองค์ของ
 สัตว์ผู้ตรัสรู้
 บทว่า สติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สัมโพชฌงค์
 กล่าวคือ สติ.
 พระโยคาวจร รู้พร้อมตั้งแต่เริ่มวิปัสสนา หรือ
 พระโยคาวจรนั้น ตื่นลุกขึ้นจากกิเลสนิทราหรือ
 ทางตลอดสัจจะทั้งหลาย ด้วยธรรมสามัคคี ๗ มี
 สติ เป็นต้นอันใด
 ธรรมสามัคคีอันนั้นชื่อว่าสัมโพธิ
 องค์ของผู้ตื่นนั้น หรือธรรมสามัคคีเครื่องปลุก
 ให้ตื่นนั้น เหตุุนั้น จึงชื่อว่าสัมโพชฌงค์
 เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมโพชฌงค์
 กล่าวคือสติ
 แม้ในสัมโพชฌงค์ที่เหลือ ก็พึงทราบความ
 แห่งคำตามนัยนี้แล
 วินิจฉัย ในคำว่า ที่ยังไม่เกิดเพราะเหตุใดเป็น
 ต้น ดังต่อไปนี้ สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดตามนัย
 อันมาในบาลี อย่างนี้ว่า
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ
 สัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ
 ในสติสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิด
 แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทาง
 ไพบูลย์จำเริญบริบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไปแห่งสติ
 สัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว
 ในธรรมเหล่านั้น สตินั้นแหละชื่อว่าธรรม เป็น
 ที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์
 โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วแล
 เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไป
 มากๆ ในอารมณ์นี้แล้ว สติสัมโพชฌงค์ก็เกิด.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสติสัมโพชฌงค์

อปัจ จตฺตาโร ฌมฺมา สติสมฺโพชฌงฺคสฺส
 อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ สติสมฺปชฌณฺ์ มุฏฺฐสฺส
 สติปฺคฺคฺลปฺริวชฺชนตา อุปฺภูจฺติสฺสสติปฺคฺคฺลเส
 วนตา ตททริมฺมุตฺตาทิ.

อภิกฺกนฺตาทิสฺสุ หิ สตฺตสฺสุ ฐาเนสฺสุ
 สติสมฺปชฌณเณ

ภตฺตนิทฺธิขิตฺตทากสทิสเส มุฏฺฐสฺสสติปฺคฺคฺลเส
 ปฺริวชฺชนเณ

ติสฺสทตฺตตฺเถรภยตฺเถรทิสทิสเส อุปฺภู
 จิตฺสฺสสติปฺคฺคฺลเส เสงฺนเณ

จานนฺิสชฺชทาทิสฺสุ สติสมฺภูจฺจาปนตฺถิ นินฺน
 โปณฺปพฺพการจิตฺตตตาย จ สติสมฺโพชฌงฺโค
 อุปฺปชฺชติ.

เอวํ จตฺตฺหิ การเณหิ อุปฺปนฺนสฺส ปนฺสส
 อรทฺตมคฺเคน ภาวนาปาริปฺปฺริ โหตีติ
 ปชานาติ.

เหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺคสฺส ปนฺ อตฺถิ
 ภิกฺขเว กุสลากุสลา ฌมฺมา .เป. กณฺห-
 สุกกสปฺปฏิภาคา ฌมฺมา.

ตตฺถ โยนิสฺสมนสิการพฺหฺลิกาโร.

อຍမာหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ธมฺมวิจย-
 สมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส
 วา ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺคสฺส ภฺยโยภาวาย
 เวปฺปุลลาယ ภาวนาย ปาริปฺปฺริยา สํวตฺตตีติ
 ๑๑๔ เอวํ อุปฺปาโท โหติ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ เป็นทางเกิด
 สติสัมโพชฌงค์ คือ ๑. สติสัมปชัญญะ ๒. การเว้น
 บุคคลผู้มีสติหลงลืม ๓. การคบหาบุคคลผู้มีสติ
 มั่นคง ๔. ความน้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น.

ก็สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดด้วยสติสัมปชัญญะ
 ในฐานะทั้ง ๗ มีก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น

ด้วยการงดเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม เช่นเดียวกับ
 ก้าวตัวเก็บอาหาร

ด้วยการคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง เช่นเดียวกับ
 กับพระตีสสทตฺเถระและพระอภยเถระ เป็นต้น

และด้วยความเป็นผู้มีจิตน้อมน้อมไปเพื่อตั้ง
 สติในอริยาบททั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็สติสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิด
 แล้วด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์
 ด้วยอรรถตมรรค.

ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมา
 ในบาลีอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็น
 กุศลและอกุศล ฯลฯ ธรรมที่เปรียบด้วยธรรมฝ่าย
 ดำ และฝ่ายขาวมีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิสฺสมนสิการในธรรม
 เหล่านั้น

นี้เป็นอาหาร เพื่อความเกิดแห่งธัมมวิจย-
 สมฺโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์เจริญ
 บริบูรณ์เต็มทีแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว
 ธรรมเป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๑๑๔ ส.มหา. (บาลี) ๑๗/๕๒๗/๑๔๕.

อปิจ สตุต ฐมมา ฐมมวิจย-
 สมโพชฌงคฺสฺส อูปาทาย สวตฺตุนฺติ
 ปริปุจฺจนฺตา วตฺตฺวิสทกิริยา อินฺทฺริย
 สมตฺตปฏิปาทนา ทุปฺปญฺยบุคคลปริวชชฺนา
 ปญฺจวณฺตบุคคลเสวนา คมภีรฌาณจฺริยปจฺจ
 เวกฺขณา ตทฺธิมุตฺตตฺตาติ.

ปริปุจฺจนฺตาติ ขนฺธธาตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ยพลโพชฌงคฺมคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
 สฺนํ อตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต.

วตฺตฺวิสทกิริยาติ อชฺฌตฺตฺตฺตฺตฺต
 วตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต .^{๑๑๖}

ยทา หิสฺส เกสฺนขโลมาณี อติทีฆานี
 โหนฺติ. สรีรํ วา อุสฺสฺนฺนโทสญฺเจว เสท
 มลฺมกฺขิตํ จ. ตทา อชฺฌตฺตฺตฺตฺต
 โหติ อปริสุทฺธํ.

ยทา ปน จีวรํ ชินฺณํ กิลิฏฺฐํ ทุคฺคฺค
 โหติ. เสนาสฺนํ วา อุกฺกฺกฺก. ตทา
 พาหิรวตฺตฺตฺตฺตฺต โหติ อปริสุทฺธํ.

ตสฺมา เกสํทิจฺเจทเนน อุตฺทฺทฺท
 โชวีเรจฺนาทีหิ สรีรฺสฺลลฺลฺล
 อุกฺกฺกานนฺนฺนฺนฺนฺนฺนฺน จ อชฺฌต
 ตฺตฺตฺตฺตฺต วิสทํ กาทพฺพํ.

สุจิกมฺมโชนฺรชนฺปริภณฺทฺทฺท
 พาหิรวตฺตฺตฺตฺต วิสทํ กาทพฺพํ.

เอตฺตฺสฺมี หิ อชฺฌตฺตฺตฺตฺต
 อวิสเท อูปฺปนฺเนสฺสุ จิตฺตฺเจตฺตฺต
 อวิสทํ โหติ อปริสุทฺธานํ ทีปฺก
 เตลาณี นิสฺสาย อูปฺปนฺนํทีปฺส
 วย.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไป
 เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ
 ๑. การสอบถาม ๒. การทำวัตรให้สละสลวย
 ๓. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ๔. เว้น
 บุคคลมีปัญญาทรม ๕. คบหาบุคคลผู้มีปัญญา
 ๖. พิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง
 ๗. ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น.

ความเป็นผู้มากไปด้วยการสอบถามอรรถแห่ง
 ชันท์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์กร
 มรรค ฌาน สมถะและวิปัสสนา ชื่อว่าการสอบถาม
 การทำวัตรภายในและภายนอกให้สละสลวย
 ชื่อว่า การทำวัตรให้สละสลวย

ก็เวลาใด ภิกษุมีผม เล็บและขนยาวเกินไป
 หรือร่างกายสกปรกเปรอะเปื้อนด้วยเหงื่อและโคล
 เวลานั้น วัตรภายใน (คือร่างกาย) ไม่สละสลวยไม่
 สะอาด

แต่ในเวลาใด จีวรเก่าคร่ำคร่า สกปรก
 เหม็นสาบ หรือเสนาสนะกรุงรัง ในเวลานั้น วัตร
 ภายนอกไม่สละสลวย ไม่สะอาด

เพราะฉะนั้น จึงควรทำวัตรภายในให้สละ
 สลวย ด้วยกิจมีการปลงผมเป็นต้น ด้วยการทำให้
 ร่างกายให้เบาสบาย ด้วยกิจมีการถ่ายชำระมลทิน
 ให้ทั่วทั้งเบื้องบนเบื้องล่างเป็นต้น และด้วยการขัด
 สีสี อาบน้ำบรรเทากลิ่นเหม็น

พึงทำวัตรภายนอกให้สละสลวยด้วยกิจมีการ
 เย็บ ย้อม ซักจีวร และทำการมบาตรเป็นต้น

เพราะเมื่อวัตรภายใน และภายนอกนั้นไม่
 สละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญา
 ก็ไม่ผ่องแผ้ว เหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่
 เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวตะเกียงไส้และน้ำมันที่ไม่
 สะอาดหมดจดฉะนั้น

^{๑๑๖} ที.มหา.อ.(บาลี)๒/๔๐๒

วิสเท ปน อชตตติกพาหิเร วตฺถุมหิ
 อุปฺปนฺเนสุ จิตฺตเจตสิกเกสุ ฌาณปี วิสทํ
 โหติ สุปริสุทฺธานิ ทีปกปลฺลิกวฏฺฐิตฺตานิ
 นิสฺสาย อุปฺปนฺนทีปสฺสชย โสภาโส วีย.

เตน วุตฺตํ วตฺถุวิสทกิริยตา ฐมฺม
 วิยสมฺโพชฌนฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตตฺตฺติ.

อินฺทฺริยสมฺมตฺตปฏิปาทนา นาม สทฺธาทีนํ
 อินฺทฺริยานํ สมภาวกรณํ

แต่เมื่อวัตถุภายใน และภายนอกสละสลวย
 เมื่อจิต และเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาที่ผ่องแผ้ว
 เหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้น เพราะ
 อาศัยตัวตะเกียงไส้ และน้ำมัน ที่สะอาดหมดจด
 เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การทำวัตถุให้
 สละสลวย ย่อมเป็นไปเพื่อความคิดขึ้นแห่งธัมม
 วิยสัมโพชฌนค์

การทำปรับปรุงอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นให้
 สม่่าเสมอกัน ชื่อว่า การทำปรับปรุงอินทรีย์ให้
 เสมอ.^{๑๑๗}

---

^{๑๑๗} ปรับอินทรีย์ให้เสมอกันนั้น หมายถึง อินทรีย์ ๕
 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญา ที่พระผู้
 บำเพ็ญกัมมัฏฐานต้องปรับให้เสมอกัน กล่าวคือ

(๑) ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะถ้า
 ศรัทธามากกว่าปัญญาบุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป
 หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่า
 ศรัทธา บุคคลก็จะหนักไปข้างอวดดีเป็นเหมือนโรค
 ดื้อยารักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสอง เสมอกัน
 บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส

(๒) ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะถ้าสมาธิ
 มากกว่า วิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่อง
 จากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้า
 วิริยะมากกว่า สมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ
 เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความฟุ้งซ่าน
 ดังนั้น สมาธิที่ประกอบ ควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตก
 ไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับ
 สมาธิ จิตจะไม่ตกไป ในฝ่ายความฟุ้งซ่าน แต่สำหรับ
 สติ นั้น พระผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานควรบำเพ็ญให้มีพลัง
 ทุกที่ทุกเวลา ดุจเกลือ จำต้องมีใน กับข้าวทุกอย่าง
 ดุจอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภนาในราชการ
 ทุกอย่าง

ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๕/๑๓. วิสุทฺธิ. (บาลี)๑/
 ๖๒/๑๔๐-๑๔๑. สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๓)

สเจ หิสฺส สหุริณฺหุริยํ พลวํ โหติ.
อิตรานิ มนุทานิ.

ตโต วิริยิณฺหุริยํ ปคฺคหฺกัจจํ สติณฺหุ
ริยํ อุปฏฺฐานกัจจํ สมาริณฺหุริยํ อวิกฺเขป
กัจจํ ปณฺณิณฺหุริยํ ทสฺสนกัจจํ กาทุนฺ น
สกุโกติ.

ตสฺมา ตํ ฌมฺมสภาวปฺจฺจเวกฺขณฺเนน วา
ยถา วา มนสิกโรโต พลวํ ชาตํ.ตถา
อมนสิกาเรณ หาเปตพฺพํ.

วฏฺกฺลิตฺตฺเถรวตฺถุ เจตฺถ นิตฺสสนฺ. สเจ
ปน วิริยิณฺหุริยํ พลวํ โหติ .

อถ สหุริณฺหุริยํ อธิโมกฺขกัจจํ กาทุนฺ น
สกุโกติ .

น อิตรานิ อิตรกัจจเกทํ. ตสฺมา ตํ
ปสฺสสหุธาภิภาวนาย หาเปตพฺพํ.

ตตฺราปิ โสณตฺเถรสฺส วตฺถุ ทสฺเสตพฺพํ.
เอวํ เสเสสุปิ เอกสฺส พลวภาเว สติ อิตรเส
อตฺตโน กิจฺจเจสุ อสมตฺถตา เวทิตพฺพา.

วิเสสโต ปเนตฺถ สหุธาปณฺณานํ สมาริ
วิริยานํ จ สมตํ ปสฺสนฺติ.

พลวสฺสทฺโร หิ มนุทปณฺโณ มุทฺธปฺปสนฺโน
โหติ. อวตฺถุสฺมี ปสฺสีทฺติ.

พลวปณฺโณ มนุทสฺสทฺโร เกราฎิกปฏฺ
ภชฺติ. เกสฺซชฺชสมฺภูจฺิโต วิย โรโค อเตกฺิจฺจ
โหติ.

ด้วยว่า ถ้าอินทรีย์คือศรัทธาของเขามีกำลัง
กล้า อินทรีย์นอกนี้อ่อน

แต่นั้น อินทรีย์คือวิริยะ ก็ไม่อาจทำกิจคือการ
ประคองจิตได้ อินทรีย์คือสติก็ไม่อาจทำกิจคือการ
ปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิก็ไม่อาจทำกิจคือความ
ไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญาก็ไม่อาจทำกิจคือการ
เห็นได้

เพราะฉะนั้น เมื่อมนสิการถึงอินทรีย์คือศรัทธา
นั้น ด้วยการพิจารณาสภาวะธรรม หรือโดยประการ
ใด อินทรีย์คือศรัทธามีกำลังกล้า ฟุ้งลดลงด้วยการ
ไม่มนสิการโดยประการนั้น

ในข้อนี้มีเรื่องท่านพระวัคคลิเถระเป็น
อุทาหรณ์ ถ้าอินทรีย์คือวิริยะมีกำลังกล้า

เมื่อเป็นเช่นนั้น อินทรีย์คือศรัทธาก็ไม่อาจทำ
กิจคือการน้อมใจเชื่อ ได้

อินทรีย์นอกนี้ ก็ไม่อาจทำกิจคือหน้าที่ต่าง ๆ
ของตนได้ เพราะฉะนั้น จึงควรลดอินทรีย์คือวิริยะ
นั้นลง ด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น

แม้ในข้อนั้นพึงแสดงเรื่องท่านพระโสณเถระ
เป็นอุทาหรณ์ แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็เหมือนกัน
เมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่งมีกำลังกล้า ฟุ้งทราบว่
อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่สามารถในกิจ คือหน้าที่ของตน
ได้

แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องอินทรีย์นี้ ท่าน
สรรเสริญ ศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะ
ต้องเสมอกัน.

เพราะผู้มีศรัทธากล้า แต่มีปัญญาอ่อน มีความ
เลื่อมใสแรง ย่อมเลื่อมใสไปนอกเรื่อง.

มีปัญญากล้า แต่มีศรัทธาอ่อน ย่อมฝักใฝ่ไป
ข้างเกร เหมือนโรคเกิดเพราะผิดยา แก้ไขไม่ได้
ฉะนั้น.

จิตตูปปาทมตฺเตเนว กุสลํ โหตีติ
 อติธาวิตฺวา ทานาทินิ อภิโรนฺโต นีรเย
 อปฺปชฺชติ.

อุภินฺนํ สมตาย วตฺตฺสุมีเยว ปสฺสตีติ.

พลฺวา สมาธิ ปน มนุํ วิริยํ สมาธิสฺส
 โกสฺชชฺชปฺกฺขตฺตา โกสฺชชฺ อภิภาวตี.

พลวํ วิริยํ มนุโท สมาธิ วิริยสฺส
 อุกฺกฺขจฺจปฺกฺขตฺตา อุกฺกฺขจฺ อภิภาวตี.

สมาธิ ปน วิริเยน สโยชิตฺโต โกสฺชชฺช ปตี
 ตุํ น ลภตี.

วิริยํ สมาธินา สโยชิตํ อุกฺกฺขจฺเจ ปตีตุํ
 น ลภตี.

ตสฺมา ตทฺภุยกํ สมํ กาทพฺพํ.

อุภยสมตาย หิ อปฺปนา โหตี.^{๑๑๔}

อปิจ สมาธิกมฺมิกสฺส พลวตีปิ สทฺธา
 วฏฺฐตี. เอวํ หิ สทฺทฺหนฺโต โอบปฺปนาโต
 อปฺปนํ ปาปฺกฺกฺกฺสตี.

สมาธิปณฺณาสฺส ปน สมาธิกมฺมิกสฺส
 เอกคฺคตา พลวตี วฏฺฐตี.

เอวํ หิ โส อปฺปนํ ปาปฺกฺกฺกฺตี.

วิปฺสฺสนากมฺมิกสฺส ปณฺณา พลวตี
 วฏฺฐตี.

เอวํ หิ โส ลกฺขณปฏฺิวเฐ ปาปฺกฺกฺกฺตี.

อุภินฺนํ ปน สมตายปิ อปฺปนา โหตีเยว.

สติ ปน สพฺพตฺถ พลวตี วฏฺฐตี.

ผู้มีปัญญากล้า ก็โลดแล่นเข้าไปว่า กุศลมีได้
 ด้วยเพียงจิตตูปบาทใจคิดขณะหนึ่งเท่านั้น ดังนี้
 แล้ว ก็ไม่ทำบุญ มีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก.

เพราะอินทรีย์คือศรัทธากับปัญญาทั้งสอง
 เสมอกัน จึงเลื่อมใสในวัตถุ คือพระรัตนตรัย

แต่สมาธิกล้า วิริยะอ่อน ความเกียจคร้านย่อม
 ครอบงำได้ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสัชชะ

วิริยะกล้า สมาธิอ่อน อุทฺธจจะย่อมครอบงำได้
 เพราะวิริยะเป็นฝ่ายอุทฺธจจะ

แต่สมาธิอันวิริยะเข้าประกบไว้ ย่อมไม่ตกไป
 ในโกสัชชะ

วิริยะอันสมาธิเข้าประกบไว้ก็ไม่ตกไป ใน
 อุทฺธจจะ.

เพราะฉะนั้น จึงควรทำอินทรีย์สองคู่ นั้นให้
 เสมอเท่า ๆ กัน. ด้วยว่า อปฺปนาจะมีได้ ก็เพราะ
 อินทรีย์สองคู่เสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธาแม้มีกำลังกล้าก็ควรแก่ผู้
 เจริญสมาธิ. เพราะผู้เจริญสมาธิ เชื่อมมั่น หยั่งลง
 มั่นอย่างนี้ จักบรรลूपปนาได้

ส่วนในสมาธิกับปัญญา ความที่จิตมีอารมณ์
 เป็นหนึ่งมีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญสมาธิ.

ด้วยว่า ผู้เจริญสมาธินั้น ย่อมบรรลूपปนาได้
 ด้วยเอกัคคตาอย่างนี้.

ปัญญามีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญ
 วิปัสสนา.

ด้วยว่าผู้เจริญวิปัสสนานั้นย่อมถึงความแทง
 ตลอดไตรลักษณ์ด้วยปัญญาอย่างนี้.

แต่อปฺปนาจะมีได้ ก็เพราะศรัทธา กับ
 ปัญญา ทั้งสองเสมอกันโดยแท้.

ส่วนสติมีกำลัง ย่อมควรในที่ทั้งปวง.

^{๑๑๔} มัชฌิมนิกายฎกเถรคาถา(ปปัญจสูทนี๑)หน้า

สติ จิตตํ อุทฺทจฺจปฏฺชิกาณํ สทฺธาวิริย-
ปญฺญานํ วเสน อุทฺทจฺจปาทโต โกสฺซชฺชปฏฺชิ
เกน จ สมานินา โกสฺซชฺชปาทโต รกฺขติ.

ตสฺมาสา โลณฺฐปฺนาวิย สพฺพพฺยณฺชเนสุ
สพฺพกมฺมิกอมฺมจฺโจ วีย จ สพฺพราชกิจฺเจสุ
สพฺพตฺถ อิจฺฉิตฺตพฺพา.

เตนาห สติ จ ปน สพฺพตฺถิกา วุตฺตา
ภควตา. กิการณา.

จิตตํ หิ สติปฏฺฐิสรณํ. อารกฺขปจฺจ-
ปฏฺฐานา จ สติ. น วินา สติยา จิตฺตสฺส
ปคฺคหฺนคฺคโห โหตีติ.

ทฺฐปฺปณฺณปฺคฺคลปฺริวชฺชนา นาม
ชนฺธาทีเกเท อโนคาพฺหปญฺญานํ ทุมฺเมช
ปคฺคคฺลนํ อารกา ปฺริวชฺชนํ.

ปญฺญวนฺตปคฺคคฺลเสวนา นาม สมปญฺญ
าสนกฺขณปฺริคฺคาหิกาย อุทฺทวยยปญฺญา
ยสมนฺนาคตปคฺคคฺลเสวนา.

คมฺภีรณานจฺริยปจฺจเวกฺขณา นาม
คมฺภีเรสุ ชนฺธาทีสุ ปวตฺตตาย คมฺภีรปญฺญา
ยปเกทปจฺจเวกฺขณา.

ตทริมฺมุตฺตตา นาม จานนีสชฺชชาติสุ
ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงคฺสมฺมุจฺจาปนตฺถํ นินฺน-
โปณฺพพฺการจิตฺตตา.

เอวํ อุปฺปนฺนสฺส ปนสฺส อรหฺตฺตมคฺเคน
ภาวนาปาริปฺปรี โหตีติ ปชานาติ.

สติย่อมรักษาจิตมิให้ตกไปในอุทฺทจฺจะด้วย
อำนาจศรัทธาวิริยะปัญญา ซึ่งเป็นฝ่ายอุทฺทจฺจะ มิ
ให้ตกไปในโกสฺซชฺช เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสฺซชฺช.

เพราะฉะนั้น สตินั้น จึงจำต้องปรารธนาในที่
ทั้งปวง เหมือนการปรุงรสด้วยเกลือจำปรารธนา
ในการปรุงอาหารทุกอย่าง และเหมือนอำมาตย์ผู้
ชำนาญในราชกิจทุกอย่าง จำปรารธนาในราชกิจ
ทุกอย่างฉะนั้น.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
สติจำปรารธนาในที่ทั้งปวง เพราะเหตุไร

เพราะจิตมีสติเป็นที่อาศัย และสติมีการ
อารักขาเป็นที่ปรากฏ เว้นสติเสียแล้วจะประคอง
และขมจิตไม่ได้

การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราวม ไม่มีปัญญา
หยั่งลงในประเภทแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้นให้
ห่างไกล ชื่อว่า การงดเว้นบุคคลทราวมปัญญา.

การคบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญารอบรู้
ความเกิดและความเสื่อมแห่งสภาวะธรรมอัน
กำหนดด้วยลักษณะ ๕๐ ถ้วน ชื่อว่า คบหาบุคคล
ผู้มีปัญญา.

การพิจารณาประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง
ที่เป็นไปในสภาวะธรรมมีขั้นเป็นต้นอันลุ่มลึก ชื่อว่า
การพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง.

ความเป็นผู้มีจิตอันโน้มโน้มไปเพื่อตั้งธัมม
วิจยสัมโพชฌงคฺ ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง
เป็นต้น ชื่อว่าความโน้มจิตไปในธัมมวิจย สัม
โพชฌงคฺนั้น.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงคฺนั้นที่
เกิดด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย
อรหัตตมรรค.

การเกิดของวิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ๘ อตถิ ภิกขเว อารมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรกกมธาตุ.

โยนิโสมนสิการพหุสีกาโร. อยามหาโร อรูปปนฺนสฺส วา วิริยสัมโพชฌงค์ ๘ อรูปปาทาย อรูปปนฺนสฺสวา วิริยสัมโพชฌงค์ ๘ ภิกขโยภาวาย เวปุลลํ ภาวนาย ปาริปุริยา สํวตฺตตีติ เอวํ อรูปปาทอ โหติ.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาแล้วในบาลีอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อารมภธาตุ (ความเริ่มความเพียร) นิกกมธาตุ ปรกกมธาตุ (ความเพียรก้าวไปข้างหน้า) มีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ นั้นนี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นไปเพื่อความไปบุลย์เจริญบริบูรณ์เต็มที แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วตั้งนี้

ธรรมเป็นเหตุเกิดวิริยสัมโพชฌงค์

อปิจ เอกาทสฺสมมา วิริยสัมโพชฌงค์ ๘ อรูปปาทาย สํวตฺตนฺติ

อปายภยปัจจเวกฺขณตา

อานิสฺสทสฺสาวิตา

คมนวีธิปัจจเวกฺขณตา

ปิณฑฺวปาทาปัจจเวกฺขณตา

ทวยชฺชมฺหตฺตปัจจเวกฺขณตา

สตุฏฺฐมฺหตฺตปัจจเวกฺขณตา

ชาติมฺหตฺตปัจจเวกฺขณตา

สพฺรหมจาริมฺหตฺตปัจจเวกฺขณตา

กุกฺสีตปุกฺคผลปริวชฺชนตา

อารทฺฐวิริยปุกฺคผลเสวนตา

ตทริมฺมุตฺตตาทิ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย

๒. การเห็นอานิสงส์

๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน

๔. ความเคารพยำเกรงในบิณฑบาต

๕. การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับทรัพย์มรดก

๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่

๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่

๘. การพิจารณาความมีสหพรหมจารีเป็นใหญ่

๙. การงดเว้นบุคคลเกียจคร้าน

๑๐. การคบบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร

๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย

ตตฺถ นิริเยสุ ปญฺจวิทพฺพนกมฺมกรณโต
 ปฏฺจาย มหาทฺกขฺ อณุภวนกาเลปิ ตฺริจ
 ฉานโยนียฺ ชาลขิปนฺกฺมินาทีหิ คหิตกาเลปิ
 ปาชนกณฺฎกาทีปฺปหารตฺนุสนฺส สกฺกฺวหน
 กาเลปิ ปิตฺติวิสเย อเนกานิปี วสฺสสฺส
 สานี เอกํ พุทฺทนฺตรปี ขุปฺปิปาสาหิ อาตุรี
 ฎตฺกาเลปิ กาลกณฺฑิกอสุเรสุ สฺมฺมฺจิทฺตอสี
 ตฺติหตฺตปฺปมาณฺเนน อฏฺฐิจมฺมมตฺเตเนว อตฺต
 ภาเวน วาตาทปาทีทุกฺขานุภวนกาเลปิ น
 สกฺกา วิริยสมฺโพชฌมฺคํ อุปฺปาทตฺตี อย
 เมว เต ภิกฺขุ กาโล วิริยกรณายาตี เอว
 อปายภยํ ปจฺจเวทฺขนฺตฺสสาปี วิริยสม
 โพชฌมฺโค อุปฺปชฺชติ.

๒. การเห็นอานิสงส์

น สกฺกา กุสีเตน นวโลกุตฺตรธมฺมํ
 ลทฺทฐ.อารทฺฐวิริเยเนว สกฺกา อยมาสีโส
 วิริยฺสสาตี เอว อานิสฺสทฺสสาวิโนปี
 อุปฺปชฺชติ..

๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน

สพฺพพุทฺฐปจฺเจกพุทฺทมหาสาวเกเหว
 คตมคฺโค คนฺตพฺโพ.

โส จ น สกฺกา กุสีเตน คนฺตุนฺติ เอว
 คมณวีถิ ปจฺจเวทฺขนฺตฺสสาปี อุปฺปชฺชติ.

๔. การเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต

เย ตํ ปิณฑฺปาตาทีหิ อุปฺฐฺวหนฺติ.
 อิเม เต มนุสฺสา เนว ฌาตกา น ทาสกมฺม-
 กรา. นาปี ตํ นิสฺสาย ชีวิสฺสามาตี เต
 ปณีตานี จีวราทินิ เทนฺติ.

บรรดาธรรม ๑๑ ประการนั้น เมื่อภิกษุผู้เจริญ
 วิริยสัมโพชฌมค์ แม้พิจารณาเห็นภัยในอบาย
 อย่างนี้ว่า ใครๆ ไม่อาจยังวิริยสัมโพชฌมค์ให้เกิด
 ได้ในเวลาที่จะสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่ถูกลงโทษ
 ด้วยเครื่องจองจำ ๕ ประการในนรกก็ดี ในเวลาที่
 ถูกเขาจับด้วยแห และอวนเป็นต้น ในเวลาขับต้อน
 ทิมแห่งด้วยประจักษ์เป็นต้น ให้ลากเกี่ยวน้าง ใน
 กำหนดสัตว์เดรัจฉานก็ดี ในเวลาทรมนทรมายด้วย
 ความหิวกระหายตั้งพันปีบ้าง พุทฺธันตรหนึ่งบ้าง
 ในเปรตวิสัยก็ดี ในเวลาที่ต้องสวยทุกข์อันเกิดแต่
 ลมและแดดเป็นต้น ด้วยร่างที่สูงประมาณ ๖๐ ศอก
 ๘๐ ศอก เหลือแต่หนึ่งหุ้มกระดูก ในพวกกาลกัญ
 ชิกอสูรก็ดี ภิกษุ เวลานั้นเท่านั้นเป็นเวลาทำความ
 เพียรของเธอ วิริยสัมโพชฌมค์ย่อมเกิดขึ้นได้

เมื่อเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่
 อาจได้โลกุตตรธรรม ๘ คนที่ปรารถนาความเพียร
 เท่านั้นจึงสามารถ นี่เป็นอานิสงส์ของความเพียร
 ดังนี้ วิริยสัมโพชฌมค์ก็ย่อมเกิดได้

เมื่อพิจารณาวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า ควร
 ดำเนินทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า
 พระมหาสาวกทุกพระองค์ดำเนินไปแล้ว

ทางนั้น คนเกียจคร้านไม่อาจเดินไปได้ ดังนั้น
 วิริยสัมโพชฌมค์ก็ย่อมเกิดได้

เมื่อพิจารณาความเคารพยำเกรงต่อบิ
 ณฑบาตอย่างนี้ว่า มนุษย์เหล่าใดบำรุงด้วย
 บัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้นนี้ก็ไม่ไ
 ญ่าติ ไม่ใช้ทาส และคนงานของเธอเลย ทั้งมนุษย์
 เหล่านั้นก็มีใช้ถวายบัจจัยมีจีวรเป็นต้น อัน
 ประณีตแก่เธอ ด้วยคิดว่าจักอาศัยเธอเลี้ยงชีวิต

อถโข อตตโน การานัน มหปผลตํ ปจจาสิ
สมานา เทนติ.

สตถาราปิ อัย อิเม ปจเจเย ปริภุชชิตวา
กายทพฺหิพฺหุโล สุขํ วิหริสฺสตีติ น เอวํ
สมปสฺสตา ตฺยหิ ปจจา อญฺญาตา.

อถโข อัย อิเม ปริภุชชมาโน สมณ
ธมฺมํ กตฺวา วฏฺฏทฺกฺขโต มุจฺจิสฺสตีติ เตน
ปจจา อญฺญาตา.

โสทานิ ตฺวํ กุสฺสโต วิหรนฺโต น ตํ
ปิณฺฑํ อปจายิสฺสสิ อารทฺทวิริยสฺเสว หิ
ปิณฺฑาปจายนา นาม โหตีติ เอวํ ปิณฺฑ
ปาตาปจายนํ ปจเจเวกฺขนตฺตสฺสาปิ อุปฺปชฺช
ติ อัยยमितฺตตฺเถรสฺส วิย.

เถโร กิร กสฺกเลเถน นาม ปฏิวสฺติ.
ตสฺส จ โคจรคาเม เอกา มหาอุปาสิกา
เถโร ปุตฺตํ กตฺวา ปฏฺิษคฺคติ . สา เอกทิวสํ
อรณฺณํ คจฺจนฺตี ธีตฺโร อาห อมม อสฺกสฺมี
ฐานเณ ปฺรธาณตณฺฑุลา. อสฺกสฺมี ฆีโร. อสฺกสฺมี
สฺปิ. อสฺกสฺมี ผาณิตํ. ตว ภาติกสฺส อัยย
मितฺตตฺสส อาคตกาเล ภาตฺตํ ปจิตฺวา
ฆีรสฺปิผาณิตฺเตหิ สทฺธิ เทหีติ. ตฺวํ จ ก็
ภุชฺชเยยาสีติ อหํ ปน หิโยโย ปกุกํ ปาริ
วาสิกภาตฺตํ กณฺชเยเนว ภูตฺตามหีติ.

ทิวา ก็ ภุชฺชิสฺสสิ อมฺมาติ.

สากปณฺณํ ปกฺกฺขิปิตฺวา กณฺตณฺฑุเลหิ
อมฺพิลยาคค ปจิตฺวา จเปหิ อมฺมาติ.

เถโร จีวรํ ปารุปีตฺวา ปตฺตํ นีหรนฺโตว
ตํ สทฺทํ สุตฺวา อตฺตานํ โอวทึ มหาอุปาสิกา
กิร กณฺชเยน ปาริวาสิกภาตฺตํ ปริภุชฺช.

โดยที่แท้ เขาหวังให้อุปการะที่ตนทำแล้วมีผลมาก
จึงถวาย

แม้พระศาสดาก็มิได้ทรงพิจารณาเห็นอย่างนี้
ว่า ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว จักมีร่างกาย
แข็งแรงมากอยู่เป็นสุข ดังนี้ แล้วทรงอนุญาต
ปัจจัยแก่เธอ

โดยที่แท้ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า ภิกษุ
บริโภคปัจจัยเหล่านี้ บำเพ็ญสมณธรรม จักพ้น
จากทุกข์ในวัฏฏะได้ดังนี้ จึงทรงอนุญาตปัจจัยไว้

เดี๋ยวนี้ เธอเกียจคร้านอยู่ ไม่เคารพยำเกรง
บิณฑบาตนั้น ขึ้นชื่อว่า การเคารพยำเกรงต่อ
บิณฑบาต ย่อมมีแก่ผู้ปรารถนาความเพียรเท่านั้น
ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็เกิดได้ เหมือนเกิดแก่ท่าน
พระมหามิตตเถระฉะนั้น.

เรื่องพระมหามิตตเถระ

ได้ทราบว่ พระเถระอาศัยอยู่ในที่ชื่อว่า กัส
สกลณะ และมหาอุบาสิกาคนหนึ่ง ในโคจรคาม
ของพระเถระนั้น ได้ปฏิบัติพระเถระอย่างลูกชาย.
วันหนึ่ง นางเมื่อจะเข้าป่าได้บอกลูกสาวว่า แม่หนู
ข้าวเก่าอยู่ในที่โน้น น้ำนมอยู่ที่โน้น เนยใสอยู่ที่
โน้น น้ำอ้อยอยู่ที่โน้น ในเวลาที่คุณมิตร พี่ชาย
ของเจ้ามา เจ้าจงหุงข้าวถวายพร้อมกับ นมเนย
ใส และน้ำอ้อย เจ้าก็ควรกินด้วย ส่วนแม่ เมื่อวาน
กินข้าวตั้งกับน้ำผักดอง.

ลูกสาวถามว่า กลางวันแม่จะกินอะไรเล่าแม่?

เจ้าจงเอาข้าวป่น (ปลายข้าว) ต้มให้เป็นข้าว
ยาคุเบรียว เติมหักดองลงไปตั้งไว้เถิดลูก แม่บอก.

พระเถระห่มจีวร แล้วนำบาตรออก ได้ยิน
เสียงนั้นแล้วกล่าวสอนตนว่า ได้ยินว่า มหา
อุบาสิกาบริโภคข้าวตั้งกับน้ำผักดอง

ทิวาปี สากปณณมุฬิยาคุ ภูณชิสฺสตี.
 ตฺยหิ อตฺถาย ปน ปุราณตณฺหุลาทีนิ
 อาจิกฺขตี.

ตํ นิสฺสาย โข ปเนสา เนว เขตฺตํ น
 วตฺถุํ น ภตฺตํ น วตฺถิํ ปจฺจาสิสฺตี. ติสฺโส
 ปน สมฺปตฺติโย ปตฺถยมาณา เทติ. ตฺวํ
 เอติสฺสา ตา สมฺปตฺติโย ทาตุํ สกฺขิสฺสตี โน
 สกฺขิสฺสตี.

ออยฺ โข ปน ปิณฺหปาโต ตยา สราเคน
 สโทเสน สโมเหน น สกฺกา คณฺหิตฺตุนฺตี
 ปตฺตํ ฏิกาย ปกฺขิปิตฺวา คณฺจิกํ มุญฺจิตฺ
 วา นีวตฺติตฺวา กสฺสเกลณเมว คนฺตฺวา
 ปตฺตํ เหมจฺจามญฺเจ จีวรํ จีวรํเส จเปตฺวา
 อรหตฺตํ อปาปฺณิตฺวา น นิกฺขมิสฺสามิตี วิริยํ
 อธิกฺกุจฺหิตฺวา นิสีทิ.

ทีฆรตฺตํ อปฺปมตฺโต หุตฺวา นิฏฺฐจฺกิกฺขุ
 วิปฺสสนํ วุฑฺฒเตตฺวา ปุเรกตฺตเมว อรหตฺตํ
 ปตฺวา วิกสมานมिव ปทุมํ มหาชีณาสโว
 ลิตฺตํ กโรนฺโตว นิสีทิ.

เลณทฺวาเร รุกฺขมฺปิ อธิกฺกุจา เทวตา

นโม เต ปุริสาชณฺณ นโม เต ปุริสฺสุตตม
 ยสฺส เต อาสวา ชีณา ทกฺขิณฺยโยสิ
 มาริสฺสตี.

อุทานํ อุทาเนตฺวา ภาเนเต ปิณฺหทาย
 ปวิฏฺฐานํ ตุมฺหาทีสานํ อรหฺนฺตานํ ภิกฺขุํ ทตฺ
 วา มหฺลลกิตฺติโย ทุกฺขา มุจฺจิสฺสนฺตีตี อาห.

เถโร อุฏฺฐหิตฺวา ทฺวารํ วิวริตฺวา กาลํ
 โอลเณนฺโต ปาโตยฺวาตี ฌตฺวา ปตฺตจิวฺรํ
 อาทาย คามํ ปาวิสี.

ทาริกาปี ภตฺตํ สมฺปาเทตฺวา อิทานิ
 เม ภาตา อาคมิสฺสตี อิทานิ อาคมิสฺสตีตี
 ทฺวารํ โอลเณยมาณา นิสีทิ .

แมตฺตอนกลางวัน จักตองบริโภคข้าวยาคุเติม
 น้ำฝักตองอีก แม่บอก (ให้หุง) ข้าวเก่าเป็นต้น
 เพื่อประโยชน์แก่เจ้า

ก็แลนางไม่ได้ปรารธนา นา สวณภัตฺร ผ้า
 เพราะอาศัยเธอ แต่ปรารธนาสมบัติ ๓ จึงถวาย
 เจ้าจักสามารถให้สมบัติเหล่านั้นแก่เธอ หรือว่าจัก
 ไม่สามารถ

ก็แลบิณฑบาตนี้ อันเจ้าผู้ยังมีราคะ โทสะ และ
 โมหะ ไม่สามารถจะรับได้ จึงเก็บบาตรเข้าถุง
 ปล่อยเงื่อนงำไว้ กลับไปยังภัตตสภเลณะตามเดิม
 เก็บบาตรไว้ใต้เตียง พาดจิวรไว้บนราวจิวร คิดว่า
 เรายังไม่บรรลुพระอรหัตแล้ว จักไม่ออกไป นั่ง
 บำเพ็ญเพียรแล้ว

ท่านไม่ประมาท เป็นพระเก็บตัวอยู่อย่างไม
 ประมาทตลอดกาลนาน เจริญวิปัสสนา บรรลุพระ
 อรหัต ก่อนฉนั้นนั่นเอง เป็นพระมหาชีณาสพ ยัม
 แยมออกมาเหมือนดอกปทุม ที่แยมบานฉนั้น

เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ ไกลประตูถ้า (เห็น
 ท่านแล้ว) เปล่งอุทานอย่างนี้ว่า

ข้าแต่ท่านผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขอขอบน้อม
 ท่าน ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านละอาสวะได้
 แล้ว จึงเป็นผู้สมควร รับทักษิณา.

ตั้งนี้แล้ว กล่าวว่่า ท่านเจ้าขา พวกหญิงแก่
 ถวายภิกษาแต่พระอรหันต์เช่นท่านผู้เข้าไปรับ
 บิณฑบาตแล้ว จักพ้นทุกข์ได้.

พระเถระลุกขึ้นเปิดประตูดูเวลา ทราบว่่ายัง
 เข้าอยู่ จึงอุ้มบาตรครองจิวรเข้าไปยังหมู่บ้าน.

ฝ่ายลูกสาวเตรียมภัตฺรแล้ว (ก็ออกมา) นั่ง
 มองดูที่ประตู ด้วยหวังว่่า หลวงพี่ของเราจักมา
 เตี๋ยวนี จักมาเตี๋ยวนี.

สา เถเร ฆรทวาริ สมฺปตฺเต ปตฺตํ
คเหตฺวา สปิผาณิตโยชิตสฺส ฆีรปิณฺฑ
ปาทสฺส ปุเรตฺวา หตฺเถ จเปสิ.

เถโร สุขิ โหตุติ อนุโมทนิ กตฺวา
ปกฺกามิ. สา ตํ โอลกยมานาว อฏฺฐาสิ.

เถรสฺส หิ ตทา อติวिय ปริสุทฺโฆ
ฉวีวณฺโณ อโหสิ. วิปฺปสนฺนานิ อินฺทฺริยานิ.
มุขิ พนฺธนา มุตฺตตาลปกฺกํ วिय อติวिय
วิโรจิตฺถ.

มหาอุปาสิกา อรณฺฎา อาคณฺฑวา ก็
อมฺม ภาติโก เต อาคโถติ ปุจฺฉิ.

สา สพฺพํ ตํ ปวตฺตี อาโรเจสิ . อุปาสิ
กา อชฺช มม ปุตฺตสฺส ปพฺพชิตฺกิจฺจํ มตฺ
ถกํ ปตฺตนฺตติ ญฺตฺวา อภิรมฺติ เต อมฺม
ภาตา พุทฺธสาสนเน น อุกฺกณฺจตีติ อาห .

มหนฺตํ โข ปเนตํ สตฺถุ ทายชฺช
ยทิตํ สตฺตอริยชนานิ นาม. ตํ น สกฺกา
กุสีเตน คเหตต.

ยถา หิ วิปฺปฏิปนฺนํ ปุตฺตํ มาตาปิตโร
อัย อมฺหากํ อปฺตุโถติ ปริพาหิริ กโรนฺติ.
โส เตสํ อจฺเจเนน ทายชฺชํ น ลภติ.

เอวํ กุสีโตปิ อิทํ อริยชนทายชฺชํ น
ลภติ. อารทฺธวิริโยว ลภตีติ ทายชฺชมฺหตฺตํ
ปจฺจเวทฺขโตปิ อุปฺปชฺชติ.

เมื่อพระเถระมาถึงประตูเรือน เขาก็รับบาตร
ไปใส่ข้าวก่อนเจือด้วยน้ำนมผสมด้วยเนยใสและ
น้ำอ้อย จนเต็มแล้วนำมาประเคนที่มีมือ.

พระเถระทำการอนุโมทนาว่า จงมีความสุข
เถิด ดังนี้ หลีกไป. ฝ่ายลูกสาวนั้นก็ไต่ยืนมอง
ท่านเพลินอยู่.

เพราะเวลานั้น ฉวีวรรณของพระเถระผุดผ่อง
ยิ่งนัก อินทรีย์ทั้งหลายก็ผ่องใส ดวงหน้าก็แจ่มใส
อย่างยิ่ง เหมือนผลตาลสุกที่เพิ่งหล่นจากขั้ว
จะนั้น.

มหาอุบาสิกา กลับมาจากป่า ถามว่า แม่หนู
หลวงพี่ของเจ้ามาแล้วหรือ ?

นางได้เล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ฟัง. อุบาสิกา
ทราบว่าเป็นวัน นี้ ก็จบสรรพชิตของพระลูกชายเรา
ถึงที่สุดแล้ว จึงพูดว่า ลูกเอ๋ย หลวงพี่ของเจ้า ยัง
อภิรมย์ ไม่เบื่อหน่ายในพระพุทฺธศาสนา.

เมื่อพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่
อย่างนี้ว่า ก็ทรัพย์มรดกของพระศาสดามีมากแกล
คือ อริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรัพย์มรดกนั้นผู้เกียจ
คร้านไม่อาจรับได้

เหมือนอย่างว่ามารดาบิดา ย่อมตัดบุตร
ประพตฺติผิดทำให้เป็นคนภายนอกกว่า คนนี้ไม่ใช่
ลูกของเรา เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไป เขาก็ไม่ได้
รับทรัพย์มรดกฉันใด

แม้บุคคลผู้เกียจคร้านก็ฉันนั้น ย่อมไม่ได้
มรดก คือ อริยทรัพย์นี้ ผู้ปรารถนาความเพียรเท่านั้น
ย่อมได้รับดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้

มหา โข ปน เต สตุถา.สตุถโน หิ เต มาตุ กุจฺฉิสมิ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเลปิ อภินิภฺขมนเนปิ อภิสมฺโพธิยฺปิ ฌมฺมจกฺกป- ปวตฺตนยมกปาฏิหาริยเทโวโรหณอายุสงฺ ขารโวลุสฺซชฺเชนฺสุปิ ปรีนิพฺพานกาเลปิ ทสสหสฺสีโลกธาตุ อกฺมปิตฺถ.ยฺตุตฺตํ นุ เต เอวฺรูปฺสุส สฺตุถุ สาสเน ปพฺพชิตฺวา กุสี เตน ภาวิตฺตุนฺติ เอวํ สตุถุมฺหตฺตํ ปจฺจเวกฺข โตปิ อุปฺปชฺชติ.

ยฺตุตฺตํ นุ เต เอวฺรูปฺสุส สฺตุถุ สาสเน ปพฺพชิตฺวา กุสีเตน ภาวิตฺตุนฺติ เอวํ สตุถุมฺหตฺตํ ปจฺจเวกฺขโตนํ อุปฺปชฺชติ.

๗. ความมีชาติเป็นใหญ่

ชาติยาปิ ตฺวํ อิทานิ น ลามกชาติ โก.อสมฺภินฺนาย มหาสมฺมตฺปเวณฺเีย อาคเต อุกฺกการาชฺวเส ชาโตสิ. สฺสุทฺโธทนมหาราช สฺส จ มหามาयाเทเวีย จ นตฺตา ราหุล- ภาทุทฺสส กนิฏฺโฐ. ตยา นาม เอวฺรูปเน ชินฺปุตฺเตน หุตฺวา น ยฺตุตฺตํ กุสีเตน วิหริตฺตุนฺติ เอวํ ชาติมฺหตฺตํ ปจฺจเวกฺขโตนํ อุปฺปชฺชติ.

๘. ความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่

สารีปฺตุตฺตมหาโมคฺคฺคฺลลานา เจว อสีติ มหาสาวกา จ วิริเยเนว โลกุตฺตรฌมฺมํ ปฏฺวิวิชฺฌิสุ. ตฺวํ เอเตสฺส สฺพฺรหฺมจารีนํ มคฺคํ ปฏฺวิปชฺชสิ น ปฏฺวิปชฺชสิติ เอวํ สฺพฺรหฺมจา रिหตฺตํ ปจฺจเวกฺขโตนํ อุปฺปชฺชติ.

เมื่อพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า พระศาสดาของเธอเป็นใหญ่ เพราะในเวลาที พระศาสดาของเธอทรงถือปฏิสนธิ ในพระครรภ์ก็ ดี เวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรรมก็ดี เวลาตรัสรู้ พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณก็ดี เวลาประกาศ พระธรรมจักร แสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จลงจาก- เทวโลก และทรงปลงอายุสังขารก็ดี เวลาเสด็จดับ ขันธปรินิพพานก็ดี หมั่นโลกธาตุก็หวั่นไหวแล้ว

เธอบวชในพระศาสนาของศาสดาเห็นปาน ฉะนี้แล้ว เป็นคนเกียจคร้าน ควรแล้วหรือ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้

เมื่อพิจารณาความมีชาติใหญ่อย่างนี้ว่า แม้ โดยชาติ บัดนี้ เธอไม่ใช่คนมีชาติต่ำแล้วละ เธอชื่อ ว่าเกิดแล้วในวงศ์ของพระเจ้าอุกกากราช ที่สืบ ทอดกันมาโดยมหาสมมติประเพณี ไม่เจือปนกับ ชนชาติอื่น เป็นพระนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนม- หาราช และพระนางเจ้ามหายาเทวี เป็นพระ อนุชาของท่านพระราหุลพุทธชินโรส ขึ้นชื่อว่าเธอ เป็นพุทธชินบุตรเห็นปานฉะนี้แล้ว อยู่อย่างคน เกียจคร้าน ไม่สมควรดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้

เมื่อพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่อย่าง นี้ว่า ท่านพระสารีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ และ พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ รูป ทางตลอด (ตรัสรู้) โลกุตตรธรรม ด้วยความเพียรกันทั้งนั้น เธอจะ ดำเนินตามทางของสพรหมจารีเหล่านั้น หรือไม่ ดำเนินตามเล่าดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๙. งดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน

๑๐. คบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร

๑๑. ห้อมจิตไปในสัมโพชฌงค์นั้น

กัจฉี ปุเรตวา จิตตชครสทิสเส วิสภูจ กายิกเจตสิกวิริเย กุสีตปุกุคเล ปรีวชฺ เชนุตตสสาปี อารทฐวิริเย ปหิตตเต ปุกุคเล เสวนุตตสสาปี จานนิตชชชาติสุ วิริยุปฺปา ทนตถํ นิหนฺโปณปพฺการจิตตสสาปี อุปฺปชฺชติ.

เอวํ อุปฺปนฺนสฺส ปนสฺส อรหตฺตมคฺ เคน ภาวนาปาริปุริ โหตีติ ปชานาติ.

ปิติสัมโพชฌงค์

ปิติสมฺโพชฌงฺคสฺส อตฺถิ ภิกฺขเว ปิติ- สมฺโพชฌงฺกญฺจจฺานินยา ฌมฺมา.

ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหฺลิกาโร ออยมา หาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ปิติสมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปิติสมฺโพชฌงฺค- สฺส ภิชฺชโยภาวาย เวปฺปุลลาเย ภาวนาย ปาริปุริยา สํวตฺตตีติ เอวํ อุปฺปาโท โหติ.

ตตฺถ ปิติเยว ปิติสมฺโพชฌงฺกญฺจจฺานินยา ฌมฺมา นาม. ตสฺสา อุปฺปาทกมนสิกาโร โยนิโสมนสิกาโร นาม.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปิติสัมโพชฌงค์

อปิฉ เอกาทส ฌมฺมา ปิติสมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตตฺนฺติ พุทฺธานุสฺสตี ฌมฺมา สงฺฆา สีลา จาคา เทวตานุสฺสตี อุปฺสมานุส- สตี ลฺหุชฺชุกฺคปรีวชฺชนตา สินิทฺชชุกฺคเล- วนตา ปสาทนียสฺสตฺตตฺนฺตปจฺจเวกฺขณตา

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้สละความเพียร ทางกาย และทางใจ ซึ่งเป็นเหมือนงูเหลือมกินแต่มัน ท้อง แล้วก็หยุดอยู่กับที่ก็ดี คบหาบุคคล ผู้ปรารถนา ความเพียร ผู้อุทิศตนมุ่งปฏิบัติธรรมก็ดี มีจิตโน้ม น้อมโอนไปเพื่อให้ความเพียรเกิดขึ้นในอริยาบถ ทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า วิริยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิด แล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย อรหัตตมรรค.

ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยอันมาแล้วใน บาลี อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์ มีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในธรรมอัน เป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์นี้เป็นอาหาร เพื่อ ความเกิดแห่งปิติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็น ทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์ เต็มที่แห่ง ปิติสัมโพชฌงค์ ที่เกิด แล้วดังนี้.

ปิตินั้นเองชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัม โพชฌงค์ ในบาลีนั้น. มนสิการอันยังปิตินั้นให้เกิด ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทาง เกิดปิติสัมโพชฌงค์ คือ ๑. พุทธานุสสติ ๒. ฌมฺมา- นุสสติ ๓. สังฆานุสสติ ๔. สีลานุสสติ ๕. จาคานุส- สติ ๖. เทวานุสสติ ๗. อุปฺสมานุสสติ ๘. เว้นบุคคล ผู้เศร้าหมอง ๙. คบหาบุคคลผู้หมดจด ๑๐. การ พิจารณาความพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

ตทริมุตตตาทิ.

พุทฺธคฺเณ อนุสฺสรนฺตสฺสาปิ หิ ยาว
อุปจารา สกฺลสรีรํ ฝรมาโน ปิติสฺมโฆชฌง
โค อุปฺปชฺชติ.

ธมฺมสังฆคฺเณ อนุสฺสรนฺตสฺสาปิ. ทีฆรตฺตํ
อฆณฺทํ กตฺวา รกฺขิตํ จตฺตปาริสฺสุทฺธิสึลํ
ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ. คิหิโนปิ ทสฺสีลปญฺ
จสึลํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ. ทฺพุกฺกขภยาทีสุ
ปณีตโกชนํ สพฺรหฺมจาร์นี ทตฺวา เอรุ
นาม อทฺมहाติ จาคํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ.

คิหิโนปิ เอรุเป กाले สีลวนฺตานํ
ทินฺนทานํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ.เยหิปี คฺเณ
หิ สมฺนฺนาคตา เทวตา เทวตฺตํ ปตฺ
ตา.ตถารูปานํ คฺณานํ อตฺตนิ อตฺติตํ ปจฺจ
เวกฺขนฺตสฺสาปิ. สฺมาปตฺตติยาปี วิกฺขมฺภิตา
กิเลสสา สฺมูจึปี สตฺตติปี วสฺसानิ น สฺมฺทา
จรฺนฺตีติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ.

เจตฺยทสฺสนโฆทสฺสนเถรทสฺสนเณสุ
อสฺสกฺกจฺจกิริยาเย สํสฺจิตฺตฺลฺลฺลฺลภาเว พุทฺธาทีสุ
ปสฺสาทสิเนหาภาเวเน คทฺรภปิฏฺเฐ รชสฺทิสฺเส
ลฺลฺลขปฺคฺคฺลเล ปรีวชฺชนฺตสฺสาปิ.

พุทฺธาทีสุ ปสฺสาทพฺพลฺล มุทฺตฺจิตฺเต สินฺทฺร-
ปฺคฺคฺลเล เสวณฺตสฺสาปิ.

รตฺนตฺตยคฺณปรีทีปเก ปสฺสาทนียสฺสุตฺตน
เต ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาปิ. จานนินฺสชฺชาทีสุ ปิตี
อุปฺปาทนตฺตํ นินฺนโณนปพฺพการจิตฺตสฺสาปิ
อุปฺปชฺชติ.

๑๑. ความน้อมจิตไปในปิติสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปิติสัมโพชฌงค์ เมื่อระลึกถึง
พระพุทฺธคุณ ปิติสัมโพชฌงค์แผ่ซ่านทั่วสรีระ
จนกระทั่งอุปจารสมาธิ ย่อมเกิดขึ้น.

เมื่อระลึกถึง คุณพระธรรม และพระสงฆ์ก็ดี
พิจารณาปาริสฺสุทฺธิสึล ๔ ที่ตนรักษาไม่ขาดวันเป็น
เวลานานก็ดี แม้คฤหัสถ์พิจารณาศีล ๑๐ ศีล ๕
ก็ดี พิจารณาจาละ การบริจาคว่า ในเวลาประสพ
ทฺพุกฺกขภยเป็นต้น เราถวายโภชนะอันประณีตแก่
สพฺรหฺมจาร์นีทั้งหลาย แล้วถวายโภชนะชื่ออย่างนี้
ดังนี้ก็ดี

แม้คฤหัสถ์พิจารณา ถึงทานที่ถวายแก่ท่านผู้
มีศีลในเวลาเห็นปานนั้นก็ดี พิจารณาถึงคุณเช่น
กับที่เทวดาประกอบแล้วถึงความ เป็นเทวดาว่า มี
อยู่ในตนก็ดี พิจารณาเห็นว่า กิเลสที่ข่มได้แล้วแม้
ด้วยสมาบัติตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง ไม่ฟุ้ง
กำเริบ ดังนี้ก็ดี

เว้นบุคคลเศร้าหมองผู้มีความหม่นหมองอัน
สร้างสมไว้ เพราะไม่ทำ โดยเคารพ ในเวลาเห็น
พระเจดีย์ เห็นโพธิพฤกษ์และเห็นพระเถระ ผู้เป็น
เช่นกับละอองธุลี บนหลังลา เพราะไม่มีความ
เลื่อมใสรักใคร่ในพระรัตนตรัย มีพระพุทฺธเจ้าเป็น
ต้นก็ดี

ส่องเสพบุคคลผู้หมดจด ผู้มากด้วยความ
เลื่อมใสมี จิตอ่อนโยนในพระรัตนตรัย มี
พระพุทฺธเจ้า เป็นต้น ก็ดี

พิจารณาความในพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่ง
ความเลื่อมใส ซึ่งแสดงคุณของพระรัตนตรัยก็ดี มี
จิตน้อมน้อมโอนไป เพื่อให้เกิดปิติ ในอริยาบถ
ทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์
ย่อมเกิดได้.

เอวํ อุปปนฺนสฺส ปนฺสฺส อรหตฺตมคฺ
เคน ภาวนาปาริปุริ โหตีติ ปชานาติ.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ปิตีสัมโพชฌงค์นั้น ซึ่งเกิด
แล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย
อรหัตมรรค.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปสฺสทฺธิสฺมโพชฌงฺคสฺส อตฺถิ ภิกฺขเว
กายปสฺสทฺธิ จิตฺตปสฺสทฺธิ. ตตฺถ โยนิโส
มนสิการพหุลีกาโร.อยมาหาโร อนุปปนฺนสฺส
วา ปสฺสทฺธิสฺมโพชฌงฺคสฺส อุปปาทาย
อุปปนฺนสฺส วา ปสฺสทฺธิสฺมโพชฌงฺคสฺส
ภิกฺขโวยภาวาย เวปุลลํ ภาวนาย ปาริปุริ
ยา สํวตฺตตีติ^{๑๑๙} เอวํ อุปปาโท โหติ.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยที่มาแล้ว
ในบาลี อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสงบ
กาย ความสงบจิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโส
มนสิการ ในความสงบกายและความสงบจิตนั้น นี้
เป็นอาหาร เป็นไปเพื่อความเกิด แห่งปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความ
ไพบูลย์เจริญบริบูรณ์ เต็มที่แห่งปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์ ที่เกิดแล้วดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

อปิจ สตฺต ฌมฺมา ปสฺสทฺธิสฺม-
โพชฌงฺคสฺส อุปปาทาย สํวตฺตนฺติ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นทาง
เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์. คือ

ปณฺีตโกชนเสวนตา อุตฺตฺสขเสวนตา
อิริยาปถสฺขเสวนตา มชฺฌตฺตปโยคตา
สารทฺทกายปุกฺคผลปรีวชฺชนตา ปสฺสทฺทกาย
ปุกฺคผลเสวนตา ตทมิฏฺตตฺตาติ.

๑. เสพโภชนะอันประณีต ๒. เสพฤดูเป็นที่
สบาย ๓. เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย ๔. ประกอบ
ความเป็นกลาง ๕. เว้นบุคคลผู้ไม่สงบกาย ๖. เสพ
บุคคลผู้สงบกาย ๗. น้อมจิตไปในปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์นั้น.

ปณฺีตํ หิ สินฺหุํ สปฺปายโกชนํ
ภุญฺชนตฺตสฺสาปิ สีตฺถุญฺหํ จ อุตฺตฺสขํ
จ อิริยาปถสฺส สปฺปายํ อุตฺตฺสขํ อิริยาปถญฺจ
เสวนตฺตสฺสาปิ ปสฺสทฺธิ อุปปชฺชติ.

จริงอยู่ ผู้เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เมื่อ
บริโภคนั้นเป็นที่ยังสบาย อันประณีตหมดจดก็ดี.
เสพฤดูเป็นที่สบาย ไม่ว่าจะเป็ฤดูหนาว ฤดูร้อน
เสพอิริยาบถ เป็นที่ยังสบายไม่ว่าจะเป็นอิริยาบถ ยืน
เป็นต้นก็ดี ย่อมเกิดความ สงบได้.

โย ปน มหาปุริสชาติโก สฺขอุตฺตฺอิริยา
ปถกฺขโม โหติ. น ตํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ.

แต่คำนั้น ท่านมิได้กล่าวหมายถึงบุคคลผู้เป็น
มหาบุรุษ ซึ่งทนฤดู และอิริยาบถ เป็นที่ยังสบาย.

ยสฺส สภาควิสภาคตา อตฺถิ. ตสฺเสว
วิสภาเค อุตฺตฺอิริยาปถ เวชฺเชตฺวา สภาเค
เสวนตฺตสฺสาปิ อุปปชฺชติ.

เมื่อผู้ที่มีฤดู และอิริยาบถที่ถูกกันและไม่ถูก
กัน เว้นฤดูและอิริยาบถที่ไม่ถูกกันเสียแล้ว เสพ
ฤดูและอิริยาบถที่ถูกกัน ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อม
เกิดได้.

^{๑๑๙} ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๓๒/๑๔๖.

มชฺชตตปโยโค วุจฺจติ อตฺตโน จ
 ปรสฺส จ กมฺมสฺสกาปจฺจเวทฺชนา. อิมินา
 มชฺชตตปโยเคน อูปฺปชฺชติ. โย เลทฺตฺตฺต
 ทาทิหิ ปรํ วิเหยยมาโนว วิจรติ. เอวรूपิ
 สาทฺทฺทกฺกายปฺกคฺลํ ปริวฺชฺเชนฺตฺตฺสสาปิ.

สยฺตปาทปาณิํ ปรสฺสทฺทกฺกายปฺกคฺลํ
 เสวนฺตฺตฺสสาปิ. จานนินฺชชฺชาทิสฺส ปรสฺสทฺทอิูป
 ปาทนฺตฺตฺตฺตฺตฺต นินฺนโปณฺนปฺพการจิตฺตฺตฺสสาปิ
 อูปฺปชฺชติ.

เอวํ อูปฺปนฺนสฺส ปนฺสฺส อรหฺตฺตมคฺ
 เคน ภาวนาปาริปุริ โหตีติ ปชานาติ.

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสฺมโพชฺฌงฺคสฺส อตฺถิ ภิทฺทเว
 สมถนินฺมิตฺตํ อพฺยคฺคนินฺมิตฺตํ. ตตฺถ โยนิโส
 มนสิการพหฺลิกาโร. อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส
 วา สมาธิสฺมโพชฺฌงฺคสฺส อูปฺปาทาย
 อูปฺปนฺนสฺส วา สมาธิสฺมโพชฺฌงฺคสฺส ภิ
 โยภาวาย เวปฺลุลาย ภาวนาย ปาริปุริยา
 สํวตฺตตีติ^{๑๒๐} เอวํ อูปฺปาโท โหติ.

ตตฺถ สมโถว สมถนินฺมิตฺตํ อวิกฺเขปฏฺเฐ
 น จ อพฺยคฺคนินฺมิตฺตฺตฺต.

อปิจ เอกาทส ฐมฺมา สมาธิสฺม
 โพชฺฌงฺคสฺส อูปฺปาทาย สํวตฺตฺตฺต วิทฺถ
 วิสทกิริยตา อินฺทฺทริยสมตฺตปฏฺิปาทนฺตา
 นินฺมิตฺตฺกฺสลตา สมเย จิตฺตฺสส ปคฺคณฺหนฺตา
 สมเย จิตฺตฺสส นิคฺคณฺหนฺตา สมเย สมฺปหิ
 สนฺตา สมเย อชฺฌนฺเพทฺชนฺตา อสมฺมาหิตปฺกคฺล
 ปริวฺชฺชนฺตา สฺมาหิตปฺกคฺลเสวนฺตา ฌานวิ
 โมทฺชปจฺจเวทฺชนฺตา ตทฺทิมุตฺตฺตฺตฺต.

การพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรม
 เป็นของ ๆ ตน เรียกว่า ประกอบความเป็นกลาง
 บัณฑิตสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้ด้วยประกอบความ
 เป็นกลางอันนี้. เมื่อเว้นบุคคลผู้มีกายไม่สงบ เช่น
 เทียวเบียดเบียน สัตว์อื่นด้วยเครื่องประหาร มี
 ก้อนดิน และท่อนไม้เป็นต้น ก็ดี

เสพบุคคลผู้มีกายสงบ สรรวม มือ เท้า ก็ดี มี
 จิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดบัณฑิตสัมโพชฌงค์
 ในอิริยาบถมี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ดี บัณฑิต
 สัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

ภิกษุรู้ชัดว่า ก็สัมโพชฌงค์นั้น อันเกิดแล้ว
 ด้วยอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอหัตมรรค.

สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ โดยนัยมาแล้ว
 ในบาลี อย่างนี้ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สมาธินิมิต
 อัศจรรย์คณินิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ
 ในนิมิตทั้งสองนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่ง
 สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อความเจริญ
 บริบูรณ์เต็มทีแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว
 ดังนี้.

ในนิมิตเหล่านั้น สมถะนั้นแล ชื่อว่า สมถนินิมิต
 และอัศจรรย์คณินิมิต เพราะอรรถว่าไม่พึงชาน.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทาง
 เกิดสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ๑. ทำวัตรให้สละสลวย
 ๒. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ๓. ฉลาด ใน
 นิมิต ๔. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๕. ชม
 จิตในสมัยที่ควรชม ๖. ทำจิตให้รำเริงในสมัยที่ควร
 ให้รำเริง ๗. เฟงเฉยในสมัยที่ควรเฟงเฉย ๘. เว้น
 บุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ๙. คบหาบุคคลผู้มีจิต
 เป็นสมาธิ ๑๐. พิจารณาและวิโมกข์ ๑๑. น้อมจิต
 ไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น.

^{๑๒๐} ส.มหา. (บาลี) ๑๙/๕๓๓/๑๔๖.

อธิบายธรรม ๑๑ ประการ

ตตถ วตถุวิสหทิกิริยา จ อินฺทริย
สมตตปฏฺฐิปาทนตา จ วุตฺตนเยเนว
เวทิตพฺพา.

นิมิตฺตกุสลตา นาม กสิณนิมิตฺตสฺส
อุคฺคณฺหนกุสลตา.

สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคณฺหนตาติ ยสฺมี
สมเย อตฺติลลิตฺตวิริยตาทีหิ ลินฺจิตฺตํ โหติ.
ตสฺมี สมเย ฐมฺมวิจยวิริยปีติสม
โพชฌงฺคสมฺภูจฺาปเนน ตสฺส ปคฺคณฺหน.

สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคณฺหนตาติ ยสฺมี
สมเย อจฺจารทฺทวิริยตาทีหิ อุทฺทจิตฺตํ โห
ติ.ตสฺมี สมเย ปสฺสทฺทิสมาธิอุเปกฺขาสม
โพชฌงฺคสมฺภูจฺาปเนน ตสฺส นิคฺคณฺหน.

สมเย สมฺปหฺสนตาติ ยสฺมี สมเย
จิตฺตํ ปญฺญาปโยคมนฺทตฺยา วา อุปสมสฺ
ขานตฺทิกเมเน วา นิสฺสทาํ โหติ. ตสฺมี สม
เย อฏฺฐสฺสเวควตฺตูปจฺจเวกฺขณฺเนน สฺเวเชติ.

อฏฺฐ สฺสเวควตฺตุนิ นาม ชาตฺติชฺราพยาธิ
มรณานิ จตฺตาริ.อปายทุกฺขํ ปญฺจมฺ.อตีเต
วฏฺฐมฺมูลกํ ทุกฺขํ. อนาคเต วฏฺฐมฺมูลกํ ทุกฺขํ.
ปจฺจุปฺปนฺเน อาหารปริเยฏฺฐจิมฺมูลกํ ทุกฺขนฺติ.

รตนตฺตยคฺคณานุสฺสรณฺเนน จ ปสาทํ
ชเนติ.

อโย วุจฺจติ สมเย สมฺปหฺสนตาติ.

สมเย อชฺฌเปกฺขนตา นาม ยสฺมี สมเย
สมฺมาปฏฺฐิปตฺตี อากมฺม อลีนํ อนฺุทฺทตํ
อนิสฺสทาํ อารมฺมณฺเณ สมฺปปวตฺตํ สมถ
วิธิปฏฺฐิพฺพนํ จิตฺตํ โหติ.

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น เฉพาะการทำวัตรให้
สละสลวย และการ ปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ
พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

ความฉลาดในการกำหนดกสิณนิมิตเป็น
อารมณ์ ชื่อว่าฉลาดในนิมิต.

การระคองจิตไว้ ด้วยการตั้งธัมมวิจย-
สัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์. และปีติสัมโพชฌงค์
ในสมัยที่จิตหดหู่ เพราะมีความเพียรย่อหย่อน
เกินไป เป็นต้น ชื่อว่า ระคองจิตในสมัยที่ควร
ระคอง.

การข่มจิตไว้ด้วยการตั้งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ใน
สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน เพราะปรารถนาความเพียรมาก
เกินไป เป็นต้น ชื่อว่า ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม.

คำว่า ทำจิตให้ร่าเริง ในสมัย อธิบายว่า สมัย
ใด จิตไม่แช่ม ชื่น เพราะมีปัญหาและความเพียร
อ่อนไป หรือเพราะไม่บรรลุลุสุขที่เกิดแต่ความสงบ
สมัยนั้นก็จิตให้สลด ด้วยพิจารณาสังเวควัตถุเรื่อง
อันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด ๘ ประการ.

เรื่องอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด ๘ ประการ
คือ ๑. ชาติ ๒. ชรา ๓. พยาธิ ๔. มรณะ ๕. ทุกข์
ในอภาย ๖. ทุกข์ในอดีต มีวิภูฏะเป็นมูล ๗. ทุกข์
ในอนาคตมีวิภูฏะเป็นมูล ๘. ทุกข์ในปัจจุบันมีการ
แสวงหาอาหารเป็นมูล.

อนึ่ง การทำความเลื่อมใสให้เกิด ด้วยมาระลึก
ถึงคุณพระรัตนตรัย

อันนี้ก็เรียกว่าการทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควร
ให้ร่าเริง.

ชื่อว่า เฟื่องเฉยในสมัยที่ควรเฟื่องเฉย อธิบายว่า
สมัยใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ ไม่หดหู่ ไม่
ฟุ้งซ่าน แช่มชื่นชื่น เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์
ดำเนิน ในสมถวิถึ

ตทาสส ปคฺคหฺนิกฺคหสมฺปหฺสเนสุ น พฺยาปารี อาปชฺชติ สารถี วีย สมปฺปวตฺเตสุ อสฺเสสุ. อัย วุจฺจติ สมเย อชฺฌเปกฺขนตาติ.

อสมฺมาหิตปฺคฺคฺลปฺริวชฺชนตา นาม อฺปะจารี วา อฺปะปฺนํ วา อฺปะปฺตฺตานํ วิกฺขิตฺตจิตฺตานํ ปฺคฺคฺลนํ อารกา ปฺริวชฺชนํ.

สมฺมาหิตปฺคฺคฺลเสวนา นาม อฺปะจารเณ วา อฺปะปฺนาย วา สมฺมาหิตจิตฺตานํ เสวนา ภชฺชา ปฺยิรฺุปาสนา.

ตททิมฺมุตฺตตา นาม จานนีสชฺชชฺาทีสุ สมฺมาหิตอฺปะปาทนตฺถํเยว นินฺนโปณปฺพการ จิตฺตฺตา.

เอวํ หิ ปฺปฏิปชฺชโต เอส อฺปะปชฺชติ .

เอวํ อฺปะปฺนฺนสฺส ปนฺสฺส อรหตฺตมคฺเคน ภาวนาปารีปุรี โหตีติ ปชานาติ.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อตฺถิ ภิกฺขเว อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคภูจฺจานิยา ฌมฺมา.

ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหฺลิกาโร. อยมาหาโร อนฺุปฺปนฺนสฺส วา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อฺปะปาทาย อฺปะปฺนฺนสฺส วา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภฺยโยภาวาย เว ปุละลาย ภาวนาย ปารีปุริยา สํวตฺตตีติ^{๑๒๑} เอวํ อฺปะปาโท โหติ.

ตตฺถ จ อุเปกฺขาว อุเปกฺขา-สมฺโพชฺฌงฺคภูจฺจานิยา ฌมฺมา นาม.

สมัยนั้นไม่ต้องขวยขวายในการประคอง ช่ม และทำจิตให้ร่าเริงเหมือนสารถี ไม่ต้องขวนขวาย ในเมื่อม้าวิ่งเรียบฉะนั้น อันนี้เรียกว่า เฟงเฉย ในสมัยที่ควรเฟงเฉย.

การเว้นบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่บรรลุลุปะการะ หรืออับปนา ให้ห่างไกล ชื่อว่าเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ.

การเสพ คบหา เข้าไปนั่งใกล้บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิด้วยอุปะจาร ภาวนา หรืออับปนาภาวนา ชื่อว่า คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ.

ความเป็นผู้มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดสมาธิ ในอริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ชื่อว่า น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์.

ด้วยว่า เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดได้.

เมื่อภิกษุรู้ชัดว่า ก็สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น อันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อม เจริญบริบูรณ์ ด้วยอรรถตมมรรค.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ตามนัยอันมาแล้วในบาลี อย่างนี้ว่า ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่

การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความเจริญไพบูลย์ บริบูรณ์ เต็มที่แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วดังนี้.

ก็ในธรรมเหล่านั้น อุเบกขา นั้นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

^{๑๒๑} ส. มหา. ๑๙/๕๓๔/๑๔๖.

ธรรมเป็นเหตุเกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์

อปิจ ปณฺจ ธมฺมา อุเปกฺขาสม-
โพชฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตฺนฺติ สต-
ตมชฺชตฺตตฺตา สงฺขารมชฺชตฺตตฺตา สตฺตสฺง-
ขารเกลาณนปฺคฺคฺลปฺริวชฺชนฺตา สตฺตสฺงข-
ารมชฺชตฺตปฺคฺคฺลเสวณฺตา ตทฺธิมฺตฺตตฺตาติ.

อธิบายธรรม ๕ ประการ

ตตฺถ ทฺวิหฺวาภาเรหิ สตฺตมชฺชตฺตตฺ-
ตฺตสมฺภูจฺจาเปติ ตฺวํ อตฺตโน กมฺเมณ อาคนฺตฺวา
อตฺตโนว กมฺเมณ คมิสฺสสฺสิ.

เอโสปิ อตฺตโน กมฺเมณ อาคนฺตฺวา
อตฺตโนว กมฺเมณ คมิสฺสสฺติ. ตฺวํ กํ เกลาณสฺสฺติ
เอวํ กมฺมสฺสกาตาปจฺจเวกฺขณฺน จ

ปรมตฺถโต สตฺโตเยว นตฺถิ. โส ตฺวํ กํ
เกลาณสฺสฺติ เอวํ นิสฺสตฺตปจฺจเวกฺขณฺน จ.

ทฺวิหฺเววภาเรหิ สงฺขารมชฺชตฺตตฺ-
ตฺตสมฺภูจฺจาเปติ

อิทํ จีวรํ อณฺุพฺพุเพน วณฺณวิการตฺตญฺเจว
ชฺิณฺณภาวญฺจ อุปคฺนฺตฺวา ปาทปฺญณฺนโฉลกํ
หฺตุวฺวา ยฺภูจฺิโกภฺวิยา ฉทฺทฺนินฺยํ ภฺวิสฺสสฺติ. สเจ
ปนฺนสฺส สามิโก ภเวยฺย. นาสฺส เอวํ วินฺสฺสิ
ตฺถํ ททฺเหยยฺยาติ เอวํ อสฺสสามิกภาวปจฺจเวกฺ-
ขณฺน จ

อนทฺุชฺชนินฺยํ อิทํ ตาวกาลีกนฺฺติ เอวํ
ตาวกาลีกภาวปจฺจเวกฺขณฺน จ.

ยถา จ จีวรํ. เอวํ ปตฺตาทิสฺสุปิ โยชฺนา
กาตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไป
เพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ๑. วาง
ตนเป็นกลางในสัตว์ ๒. วางตนเป็นกลางในสังขาร
๓. เว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร ๔. คบหา
บุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์ และสังขาร ๕.
น้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น.

ในธรรม ๕ ประการนั้น ผู้เจริญอุเบกขาสัม
โพชฌงค์ ย่อมตั้งการวาง ตนเป็นกลางในสัตว์ด้วย
อาการ ๒ อย่าง

คือด้วยการพิจารณาถึงความที่ตนและ ผู้อื่นมี
กรรมเป็นของ ๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านมาด้วยกรรม
ของตน ก็จักไปด้วยกรรมของตน แม้เขาก็มาด้วย
กรรมของตน (เขา) จักไปด้วยกรรมของตน (เขา)
เหมือนกัน ท่านจะยึดถืออะไรกันดังนี้

และด้วยการพิจารณาถึงความ ไม่มีสัตว์อย่าง
นี้ว่า เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ที่ว่าสัตว์ ๆ มันไม่มี ท่าน
จะยึดถืออะไร กันเล่าดังนี้.

ตั้งการวางตนเป็นกลางในสังขาร ด้วยอาการ
๒ อย่างคือ

ด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของไม่มี
เจ้าของ อย่างนี้ว่า จีวรนี้จักเข้าถึงความเปลี่ยนแปลง
และความเก่าคร่ำคร่า เป็นผ้าเช็ดเท้า ต้องเชี่ยทิ้ง
ด้วยปลายไม้เท้า ก็ถ้าว่าจีวรนั้น พึงมีเจ้าของไซ้
เขาก็ไม่พึงให้มันเสียหายอย่างนี้ ดังนี้

และด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของ
ชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้อยู่ไม่ได้นาน เป็นของ
ชั่วคราวดังนี้.

แม้ในบริขารมีบาตรเป็นต้น ก็พึงประกอบ
ความเหมือนอย่างในจีวร.

สตตสงขารเกลายนบุคคลปริวชชนตาติ
เอตถ โย ปุคฺคโล คิหิ วา อตฺตโน ปุตฺตธึ
ตาทิกเก ปพฺพชิตฺวา วา อตฺตโน อนฺเตวา
สิกฺขมานุชฺชฌายกาทิกเก มมายติ.

สทฺตเถเนว เนลฺลํ เกสจฺเจทฺถนสฺสุจิกมฺม
จิวฺรโรวฺนรชนปตฺตปจฺนาทินิ กโรติ.

มุหุตฺตปิ อปฺสสนฺโต อสุโก สามเณโร
กุหิ คโต อสุโก ทฺทโร กุหินฺติ ฆนฺตมิโค
วีย อิตฺโต จิตฺโต จ โอลิเกติ.

อณฺเณน เกสจฺเจทฺถนาทินิ อตฺถาย
มุหุตฺตํ อสุกํ เปเสถาติ ยาจิยมาโนปิ
อเมหฺปิ ตํ อตฺตโน กมฺมํ น กาเรม.ตฺมุเห
นํ คเหตุวา กิลมิสฺสเถาติ น เทติ.

อຍံ สตฺตเกลายโน นาม.

โย ปน จิวฺรปตฺตถาลกตฺตรยฎฺฐิจาที
นิ มมายติ. อณฺเณสฺส ทฺตเถน ปฺรามสิตฺตปิ
น เทติ. ตาวกาลิกํ ยาจิตฺตปิ มยฺปิ อิมํ
ชนายนฺตา น ปริภุญฺชาม.ตฺมุหากํ ก็ ทสฺ
สามาติ วทติ.

อຍံ สขฺขารเกลายโน นาม.

โย ปน เตสฺสุ ทฺวิสฺสุปิ วตฺถุสฺสุ มชฺชตฺโต
อุทาสฺสิโน. อຍံ สตฺตสงฺขารมชฺชตฺโต นาม.

อิตฺติ อຍံ อุเปกฺขาสมฺโพชฌงฺโค เอวรฺูปี
สตฺตสงฺขารเกลายนบุคคลึ อารกา ปริวช
เชนฺตฺตสฺสาปี สตฺตสงฺขารมชฺชตฺตบุคคลึ
เสวฺนตฺตสฺสาปี จานฺนินฺสชฺชาทีสุ ตฺทปฺปาทนฺตถึ
นินฺนโปถนปฺพการจิตฺตฺตสฺสาปี อุปฺปชฺชติ.

เอวํ อุปฺปนฺนสฺส ปนฺสฺส อรหฺตฺตมค
เคน ภาวนาปาริปุริ โหตีติ ปชานาติ.

ในข้อว่า เว้นบุคคลผู้ยึดถือในสัตว์และสังขาร
มีวินิจฉัยดังนี้ บุคคลใดเป็นคฤหัสถ์ ก็ยึดถือปิยชน
มีบุตร ธิดา เป็นต้น ของตน หรือเป็นบรรพชิตก็
ยึดถือบรรพชิตมีอันเตवासิก และผู้ร่วมอุปัชฌาย์
กัน เป็นต้น ของตน

แม้ทำกิจกรรมมีปลงผม เย็บจีวร ชักย้อมจีวร
ระบมบาตร เป็นต้น ของชนเหล่านั้น ด้วยมือของ
ตนที่เดียว

เมื่อไม่เห็นเพียงครู่เดียว ก็บ่นถึงว่า สามเณร
รูปโน้นไปไหน ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน เหลียว
ซ้ายแลขวา เหมือน มฤคตื่นตกใจจะนั้น

แม้ผู้อื่นอ่อนวอนขอว่า โปรดส่งสามเณรชื่อ
โน้นไปช่วย ปลงผม เป็นต้น สักครู่เถิดดังนี้ ก็ไม่
ยอมให้ ด้วยพูดว่า พวกเราจะไม่ให้ทำ กิจกรรม
ของตนบ้างหรือ พวกท่านพาเธอไปจะลำบากดังนี้
บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือสัตว์.

ฝ่ายบุคคลใด ยึดถือบิณฑบาตมีจีวรบาตร
ถลกบาตร ไม่ทำเป็นต้น แม้ผู้อื่นจะเอามือจับก็
ไม่ให้จับ ถึงขอยืมก็ตอบขัดข้องว่า เราต้องการใช้
ทรัพย์สิน ก็ยังไม่ใช้ จักให้พวกท่านได้อย่างไรดังนี้

บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือสังขาร.

ฝ่ายบุคคลใดวางตนเป็นกลาง เทียงตรงใน
วัตถุทั้งสองนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าวางตนเป็นกลาง ใน
สัตว์และสังขาร.

เมื่อเว้นไกลบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขารเห็น
ปานจะนี่ก็ดี คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางใน
สัตว์และสังขารก็ดี มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิด
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถยืน นั่ง เป็นต้นก็
ดี อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ย่อมเกิดได้ประการจะนี้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นอัน
เกิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์
ด้วยอหัตตมรรค.

อิติ อชฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา สุตตสมฺโพชฌงฺเก ปรีคคณฺหิตฺวา ปรสฺส วา กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปรสฺส สุตฺต สมฺโพชฌงฺเก ปรีคคณฺหิตฺวา ฌมเมสุ ฌมมานุปลฺลีสึ วิหฺรติ.

สมุทฺทวยฺยา ปเนตฺถ สมฺโพชฌงฺกานํ นิพฺพตฺตินิโรชฺวเสน เวทิตฺพฺพา.

คำว่า หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตน หรือของคนอื่น หรือกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตนตามกาล หรือของคนอื่นตาม กาลอยู่.

ก็ความเกิดและความเสื่อม (แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์) พึงทราบด้วยอำนาจความเกิด และความดับแห่งสัมโพชฌงค์ทั้งหลายในโพชฌงค-บรรพนี้.

สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอริยสังข์ ๔

โพชฌงฺคปรีคคาคฺคิภา สติ ทฺกฺขสจฺจนฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา โพชฌงฺคปรีคคาคฺคสฺส ภิกฺขุโน นียฺยานมฺุขนฺติ เวทิตฺพฺพ.

สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสังข์ เป็นต้น แล้ว พึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออก จากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์เป็น อารมณ์.

๓.๑๓.๕ อรรถกถาอธิบาย สัจจบัพพะ

ปุณ จปริ ภิกขเว
 ภิกขุ ฌเมสฺส ฌมมานุสฺสึ วิหริ
 จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส .
 กถณฺจ ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสฺส
 ฌมมานุสฺสึ วิหริ จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส.
 อิธ ภิกขเว ภิกขุ อิหิ ทุกฺขนฺติ
 ยถาภูตํ ปชานาติ
 อयํ ทุกฺขสมุทฺโตติ ยถาภูตํ ปชานาติ
 อयํ ทุกฺขนิโรธติ ยถาภูตํ ปชานาติ
 อयํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ
 ยถาภูตํ ปชานาติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก
 ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 คืออริยสัจ ๔ อยู่เนืองๆ
 ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 คือ อริยสัจ ๔ อยู่อย่างไรเล่า
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้
 ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์
 ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย
 ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ ทุกขนิโรธ
 ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า
 นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

อริยานิ สจฺจจฺานีติ อริยสจฺจจฺานิ อริยานิ
 อวิสฺสวาทกานีติ อตฺถโถ. ยถาห อิมานิ โข
 ภิกขเว จตฺตาริ อริยสจฺจจฺานิ ตถานิ อวิตถานิ
 อนนฺณณฺณานิ ตสฺมา อริยสจฺจจฺานีติ วุจฺจนฺตี
 ตี.^{๑๒๒}

อริยสจฺจจฺานีติ อรณียโต อริยานิ
 อวิตถภาเวน สจฺจจฺานิ จาติ อริยสจฺจจฺานิ
 อริยภาวกรานิ วา สจฺจจฺานิ อริยสจฺจจฺานิ
 อริเยหิ วา พุทฺธาทีหิ ปฏิวิชฺฐิมิตฺตพฺพานิ
 สจฺจจฺานิ อริยสจฺจจฺานิ.

อถ วา อริยสฺส สจฺจจฺานิ อริยสจฺจจฺานิ.^{๑๒๓}

บทว่า อริยสจฺจจฺานิ ได้แก่ สัจจะที่เป็น
 อริยะ อธิบายว่า ไม่ผิดไม่คลาดเคลื่อน
 เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้
 ไม่ผิด ไม่แปรเป็นอื่น เพราะฉะนั้น ท่านจึง
 เรียกว่า อริยสัจ^{๑๒๔}

บทว่า อริยสจฺจจฺานิ ได้แก่ ชื่อว่า อริยะ
 เพราะความหมดทุกข์ และชื่อสัจจะ
 เพราะความเป็นของจริง เพราะฉะนั้น จึง
 ชื่อว่าอริยสัจ หรือสัจจะทำความเป็นอริยะ
 จึงชื่อว่าอริยสัจ หรือสัจจะอันพระอริยะ มี
 พระพุทธเจ้าเป็นต้น พึงแทงตลอดจึงชื่อว่า
 อริยสัจ. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะของพระอริยะ
 ชื่อว่าอริยสัจ.^{๑๒๕}

^{๑๒๒} ขุททกนิกายภูทกกา ขุททกปาจรณณนา
 (ปรมตถโชติกา) หน้าที่ ๑๐๘

^{๑๒๓} ขุททกนิกายภูทกกา อิติวุตตกวรรณนา
 (ปรมตถที่ปนี) หน้าที่ ๑๓๓

^{๑๒๔} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาจร
 เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้าที่ ๑๐๕

^{๑๒๕} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก
 เล่ม ๑ ภาค ๔ หน้าที่ ๑๖๓

๑) ทุกขอริยสัง

กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณฺมปิ ทุกฺขํ โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสापิ ทุกฺขา อปฺปิเยหิ สมฺปโยโคปิ ทุกฺโข ปิเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ สงฺขิตฺเตน ปณฺจอุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. (๑) กตมา จ ภิกฺขเว ชาติ.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขอริยสังเป็นอย่างไรเล่า แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ตายก็เป็นทุกข์ แม้ความเศร้าโศกเสียใจพิโรธรำพัน ความไม่สบาย กายความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์ แม้ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจก็เป็นทุกข์ แม้ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้แม้สิ่งนั้นนั้นก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นอย่างไรเล่า ?
---	--

ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชาติ สณฺชาติ โอกฺกนฺติ นิพฺพตฺติ อภิ
นิพฺพตฺติ ขนฺธานํ ปาตุภาโว อายตฺนานํ ปฏฺิลาโภ

ความเกิด ความบังเกิด ความยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ์ ความได้
อายตนะครบ ในหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้น

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว ชาติ. (๒) กตมา จ ภิกฺขเว ชรา.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ชาติ ก็ชราเป็นอย่างไรเล่า?
--	--

ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชรา ชีรณฺตา ขณฺทิจฺจํ ปาลีจฺจํ วลิตฺตจฺตา
อายูโน สํหานี อินฺทฺริยานํ ปรีปาโก

ความแก่ ภาวะของความแก่ ฝันหลุด ผมงอก หนึ่งเป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ
ความแก่แห่งอัมแห่งอินทรีย์ ในหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้น

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว ชรา . (๓) กตมณฺจ ภิกฺขเว มรณฺม.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ชรา ก็มรณะเป็นอย่างไรเล่า ?
--	---

ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหา ตมฺหา สตฺตนิกาเย –
ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความแตกทำลาย

จฺจติ จวนฺตา เกโธ อนฺตรชานํ มจฺจุ มรณฺม–ความหายไป มฤตฺยู ความตาย การกระทำกาละ
กาลกิริยา ขนฺธานํ เกโธ - ความทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลาย
ชีวิตินฺทฺริยสฺส อฺปฺจฺเจโธ - ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์
กเพวรสฺส นิกุเชโป ความทิ้งซากศพไว้จากหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้น

อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว มรณฺม . (๔) กตโม จ ภิกฺขเว โสภโก.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เรียกว่ามรณะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โสกะเป็นอย่างไรเล่า ?
---	--

โย โข ภิกขเว อภยตรณตเรน พุยสเนน สมนฺหาคตสฺส อภยตรณตเรน
ทุกฺขชฺมเมเนน มุฏฺฐจฺสฺส โสโก โสจนา โสจิตตตฺตํ อนฺโตโสโก อนฺโตปริโสโก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความแหม่งใจ กิริยาที่แหม่งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แหม่งใจ ความผาก
ณ ภายใน ความแหม่งผาก ณ ภายในของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้
ถูกรรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว

อภฺย วุจฺจติ ภิกขเว โสโกฯ

สิ่งนี้ เราเรียกว่า โสกะ

(๕) กตโม จ ภิกขเว ปริเทโว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปริเทวะเป็นอย่างไรเล่า?

โย โข ภิกขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

อภยตรณตเรน พุยสเนน สมนฺหาคตสฺส อภยตรณตเรน ทุกฺขชฺมเมเนน มุฏฺฐจฺสฺส
อาเทโว ปริเทโว อาเทวนา ปริเทวนา อาเทวิตตตฺตํ ปริเทวิตตตฺตํ

ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของ
บุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลประกอบด้วยความพิบัติ อย่างใดอย่าง
หนึ่ง ผู้ถูกรรรม คือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว

อภฺย วุจฺจติ ภิกขเว ปริเทโว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ปริเทวะ

(๖) กตมณฺจ ภิกขเว ทุกฺขํ.

ก็ความทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

ยํ โข ภิกขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

กายิกํ ทุกฺขํ กายิกํ อสาดํ

ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย

กายสมฺมผลฺสขํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ

ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี ที่เป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส

อิทฺถํ วุจฺจติ ภิกขเว ทุกฺขํ

สิ่งนี้ เราเรียกว่า ทุกข์

(๗) กตมณฺจ ภิกขเว โทมนสฺสํ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โทมนัสเป็นอย่างไรเล่า?

ยํ โข ภิกขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

เจตสิกํ ทุกฺขํ เจตสิกํ อสาดํ

ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต

มโนสมฺมผลฺสขํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ

ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่มนัสสัมผัส

อิทฺถํ วุจฺจติ ภิกขเว โทมนสฺสํ

สิ่งนี้ เราเรียกว่า โทมนัส

(๘) กตโม จ ภิกขเว อุปายาโส.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปายาสเป็นอย่างไรเล่า?

โย โข ภิกขเว อภยตรณตเรน พุยสเนน สมนฺหาคตสฺส อภยตรณตเรน ทุกฺขชฺมเมเนน
มุฏฺฐจฺสฺส อุปายาโส อุปายาโส อายาสิตตตฺตํ อุปายาสิตตตฺตํ

ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้นของบุคคล
ผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว

อภฺย วุจฺจติ ภิกขเว อุปายาโส.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า อุปายาส.

กตโม จ ภิกขเว อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็พบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก

ก็เป็นทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

อิธ ยสฺส เต โหนฺติ อธิฏฺฐา อกนฺตา อมฺนาปา รูปา สทฺทา คณฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา

รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัส เย็นร้อนอ่อนแข็ง หย่อนตึง เป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ มีอยู่แก่ผู้ใดในโลกนี้

เย วา ปนสฺส โหนฺติ อนตฺตกามา หรือว่า ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่อहितกามา อผาสุกกามา อโยคกฺขเมกามา

ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะมีอยู่แก่บุคคลใด เตสํ สงฺกตฺติ สฺมาคโม สโมธานํ มิสฺสีภาโว ความประสบความพร้อมพร้อม ความร่วม ความระคน (ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ) ของบุคคลเหล่านั้น

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว อปฺปิเยหิ สฺมฺปโยโค ทุกฺโข ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า พบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์

กตโม จ ภิกฺขเว ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ความพลัดพราก จากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า

อิธ ยสฺส เต โหนฺติ อธิฏฺฐา อกนฺตา มฺนาปา รูปา สทฺทา คณฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา

รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าพอใจ เย วา ปนสฺส โหนฺติ อตฺตกามา หิตกามา หรือว่าปรารถนาสิ่งที่เป็นประโยชน์ปรารถนา

สิ่งที่เกื้อกูล, ผาสุกกามา โยคกฺขเมกามา ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะ, มาตาวา ปิตา วา ภাতาวา ภคินี วา หรือว่ามารดาบิดา, พี่ชายน้องชายพี่หญิงน้องหญิง, มิตตาวา อมฺจาวา ฌาติสาลโหิตาวา มิตรอำมาตย์หรือญาติสาโลหิต, มีอยู่แก่บุคคลเหล่าใด เตสํ อสงฺกตฺติ อสฺมาคโม อสโมธานํ ความไม่ประสบ ความไม่พร้อมพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่น่าพอใจ หรือปรารถนาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นต้น

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข- ภิกฺขุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ความพลัดพราก จากสิ่งที่รักก็ เป็นทุกข์.

กตมณฺจ ภิกฺขเว ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้น ก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน

ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตทานํ ความปรารถนา ย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็น ธรรมดา อย่างนี้ว่า

เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา

อโห วต มยํ น ชาติธมฺมา อสฺสาม ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย

น จ วต โน ชาติ อากฺขเจยฺยาติ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ

อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์
ชราธมฺมานํ ภิกฺขเว สุตตฺถานํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ

ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดาอย่างนี้ ว่า

อโห วต มยํ น ชราธมฺมา อสฺสาม โອหนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา
น จ วต โน ชรา อคฺคฺเจยฺยาติ ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย
น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

พฺยาริธมฺมานํ ภิกฺขเว สุตตฺถานํ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มี
เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ความเจ็บเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

อโห วต มยํ น ชราธมฺมา อสฺสาม โອหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา
น จ วต โน ชรา อคฺคฺเจยฺยาติ ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย
น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

มรณธมฺมานํ ภิกฺขเว สุตตฺถานํ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มี
เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ความตายเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

อโห วต มยํ น ชราธมฺมา อสฺสาม โອหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา
น จ วต โน ชรา อคฺคฺเจยฺยาติ ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย
น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมานํ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีเศร้าโศกเสียใจ
ภิกฺขเว สุตตฺถานํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ พิโรธํ มีทุกข์โทมนัส อุปายาส เป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า
อโห วต มยํ น โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมา อสฺสาม

โອหนอ ขอเราไม่พึงมีเศร้าโศกเสียใจพิโรธ มีทุกข์โทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดา

น จ วต โน โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาส อคฺคฺเจยฺยุนฺติ

ขอความเศร้าโศกเสียใจพิโรธ มีทุกข์โทมนัสอุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย

น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ ไม่พึงได้สมความปรารถนา
อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์
กตเม จ ภิกฺขเว สงฺขิตฺเตน ปณฺจูปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

ว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์เป็นอย่างไรเล่า

เสยฺยถิํ อุปาทานชั้น ๕ คืออะไร ?

รूपูปาทานกฺขนฺโธ ชั้นอื่นเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ รูป

เวทฺฐูปาทานกฺขนฺโธ ชั้นอื่นเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ เวทนา

สณฺญูปาทานกฺขนฺโธ ชั้นอื่นเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือสัญญา

สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ	ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ สังขาร
วิญญาณูปาทานกฺขนฺโธ	ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ วิญญาณ
อิเม วุจฺจติ ภิกฺขเว	ภิกษุทั้งหลาย ท่านเรียกอย่างนี้
สงฺขิตฺเตน ปณฺจูปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา	โดยย่ออุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์.
อิหํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺข์ อริยสจฺจํ.	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เรียกว่า ทุกข์อริยสัจ

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ชนฺนํ ชาติ. สวิการานํ ปจฺมาภิ นิพฺพตฺตกฺขนฺธานเมตํ อธิวจฺนํ. สญฺชาตีติ อิหํ ตสฺสาเอว อุปสคฺคณฺหิตํ เววจฺนํ.	ความเกิดชื่อว่าชาติ คำว่าชาตินี้ เป็นชื่อของ ชั้นที่เกิดจำเพาะที่แรกพร้อมด้วยความ เปลี่ยนแปลง คำว่าสัญชาตินี้ เป็นไวพจน์ (แทน) ของชาตินั่นเอง
---	--

ขนฺธานํ ปาตุภาโวติ อโย ปน ปรมตฺ ถกฺกา. เอกโวการภาวาทิสฺสุ เอกจตฺตฺตฺตฺตฺตฺ ทานํ ขนฺธานํเยว ปาตุภาโว น ปุคฺคสฺส.	ส่วนบาลี ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลายนี้ กล่าวโดยปรมาตถ์ ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย นั้นแล ที่แยกเป็นชั้นหนึ่ง ชั้นสี่ และชั้นห้าใน บรรดาหมู่สัตว์ที่มีชั้นหนึ่งเป็นต้นนั่นเอง ไม่ใช่ ความปรากฏแห่งบุคคล
---	--

ตสฺมี ปน สติ ปุคฺคโล ปาตุภูโตติ โวหารมตฺตํ โหติ.	แต่เมื่อความปรากฏแห่งชั้นนั้นมีอยู่ ก็สมมติ เรียกกันว่า บุคคลปรากฏดังนี้
---	---

อายุตนาณปฏฺฐิลาภติ อายุตนาณิ ปาตุ ภานฺดาเนว ปฏฺฐิทฺธานิ นาม โหนฺติ. ^{๑๒๖}	คำว่า ความได้อายตนะทั้งหลาย ความว่า อายตนะทั้งหลายปรากฏอยู่นั้นแล เป็นอันชื่อว่า ได้มา
---	--

ชราติ สภาวนิทุเทโส. ชีรณดาติ อาการภาวนิทุเทโส. ขณฺธิจฺจฺจฺจฺจฺจฺ วิการภาวนิทุเทโส.	ศัพท์ว่า <u>ชรา</u> เป็นศัพท์แสดงถึงสภาพความ เป็นเอง ศัพท์ว่า ชีรณตา แสดงถึงภาวะ คือ อาการ ศัพท์ว่าขณฺธิจฺจฺจฺจฺจฺ เป็นต้น คือแสดงถึงภาวะ เปลี่ยนแปลง
--	--

ทหฺรกาลสฺมี หิ ทนฺดา สมเสตา โหนฺติ. เตเยว ปรีปจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺ อาปชฺชิตฺวา ตตฺถ ตตฺถ ปตฺนฺติ.	จริงอยู่ เวลาเป็นหนุ่มสาว ฟันก็เรียบขาว ครั้น หง่อมเข้า ฟันเหล่านั้นก็เปลี่ยนสีไปโดยลำดับ หลุดตกไปในที่นั้นๆ
---	--

อถ ปตฺติตฺตฺตฺตฺตฺตฺ ทิตทนฺดา ขณฺธิตา นาม.	อนึ่ง ฟันหัก หมายถึงฟันที่หลุดร่วง และที่ยัง อยู่ ชื่อว่าขณฺธิตา
---	---

---

^{๑๒๖}ที่ฉนิกายฎกเถา(สมุทฺตวิลาสินี ๒) หน้า
๖๗๑

ขณฺหิตานํ ภาโว ขณฺหิจฺจนฺติ วุจฺจติ.
 อนุกฺกเมน ปชชฺชรีภฺตานิ เกสโลมานิ
 ปลิตานิ นาม. ปลิตานิ สณฺฆชาตานิ อสฺสาติ
 ปลิตฺ.
 ปลิตสฺส ภาโว ปาลิจฺจํ.
 ชราวาทปฺปหาเรน โสสิตมฺสโลหิตตตาย
 วลิโย ตจฺมฺหิ อสฺสาติ วลิตฺตจฺเ.

ตสฺส ภาโว วลิตฺตจฺตา.

เอตฺตาวเต ทนฺตเกสโลมตเจสุ วิการทสฺ
 สนวเสน ปากฺกฺวิภูตา ปากฺกฺชรา ทสฺสิตา.

ยถา วาตสฺส วา อคฺคิโน วา ตินฺ
 รุกฺขาทินิ (๓) สมฺภคฺคปริภคฺคตตาย วา
 ฌามตตาย วา คตมคฺโค ปากฺกฺโฏ โหติ น
 จ โส คตมคฺโคว ปากฺกฺโฏ

เอวเมว ชราย ทนฺตาทินิ ขณฺหิจฺจาทิว
 สเนน คตมคฺโค ปากฺกฺโฏ. จกฺขุ อุมฺมิลิตฺวาปิ
 น คณฺหาติ.

น จ ขณฺหิจฺจาทินฺน ชรา. น หิ ชรา
 จกฺขุวิญฺญเญยฺยา โหติ. ยสฺมา ปน ชรํ
 ปตฺตสฺส อายุ หายติ.

ตสฺมา ชรา อายุโน สํหานีติ ผลฺลุปฺจาเรน
 วุตฺตา.

ยสฺมา จ ทหฺรกาเล สฺปสนฺนานิ สฺขุมฺมิปิ
 อตฺตโน วิสยํ สฺขเวเนว จ คณฺหนสมตฺถานิ
 จกฺขวาทินิ อินฺทฺริยานิ ชรํ ปตฺตสฺส ปรีปกฺ
 กานิ อาพฺุสิตานิ อวิสทานิ โอปาริกํปิ
 อตฺตโน วิสยํ คเหตุํ อสมตฺถานิ โหนฺติ.

ภาวะแห่งพินที่หักเรียกว่า ขณฺหิจฺจํ
 ความที่พินหัก ผมและขน คร่ำคร่าไปโดย
 ลำดับ ชื่อว่าผมหงอก ผมหงอกเกิดพร้อมแล้วแก่
 บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่าคนผมหงอก
 ภาวะแห่งบุคคลผู้มีผมหงอก ชื่อว่าปาลิจฺจํ
 ความที่ผมหงอก เกี้ยวที่หนังของบุคคลนั้น
 มีอยู่ เพราะมีเนื้อและเลือดแห้งไปด้วยถูกลม คือ
 ชราประหารเหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่ามีหนังเป็น
 เกี้ยว (เที้ยว)

ภาวะแห่งบุคคลผู้มีหนังเป็นเกี้ยวหนังนั้น ชื่อว่า
 วลิตฺตจฺตา

ความที่หนังเที้ยว ด้วยถ้อยคำมีประมาณเพียง
 เท่านั้นเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงชรา ที่
 เปิดเผย อันปรากฏชัด

โดยแสดงความเปลี่ยนแปลง ในพิน ผม ขน
 หนัง ทางไปของลม หรือไฟ จะปรากฏได้ ก็เพราะ
 ลมพัดถูกหญ้า หรือต้นไม้เป็นต้น หักกระเนระนาด
 หรือไฟไหม้ แต่ทางไปของลม และไฟนั้นก็หา
 ปรากฏไม่ฉับใด

ทางไปแห่งชราที่ฉับนั้นเหมือนกัน จะปรากฏ
 ได้ก็โดยมีภาวะพินหักเป็นต้น แห่งอาการ ๓๒ มี
 พินเป็นต้น แม้บุคคลลืมนตาตาก็จับไม่ได้

ความคร่ำคร่าแห่งอาการมีพินหักเป็นต้น หา
 ใช้ตัวชราไม่ เพราะชราจะพึงรู้ทางจักขุมิได้แต่
 เพราะเมื่อถึงชรา อายุเสื่อมไป

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผล
 ไกลเคียงว่า ความเสื่อมไปแห่งอายุ เรียกว่า ชรา

หนึ่ง เพราะเวลาเป็นหนุ่มสาว อินฺทฺริยมีจักขุ
 เป็นต้น แจ่มใสดี สามารถรับอารมณ์แม้ที่ละเอียด
 ได้สะดวกที่เดียว เมื่อถึงชราที่แก่งอม ชุ่มมัว ไม่
 ผ่องใส ไม่สามารถรับอารมณ์ แม้ที่หยาบได้

ตสฺมา อินฺทฺริยานํ ปริปาโกติปิ ผลฺลูป
จาเรเนว วุตฺตทา ฯ

มรณนิตฺตเทเส.. ตตฺถ จุติติ สภาวนิตฺต
เทโส. จวนตาติ อากาโรภาวนิตฺตเทโส.

มรณํ ปตฺตสฺส ขนฺธา ภิชฺชนฺติ เจว
อนฺตรธาณฺติ จ อทฺสสนํ คจฺจนฺติ.

ตสฺมา ตํ เกโท อนฺตรธาณฺติ วุจฺจติ.

มจฺจุมรณฺนฺติ มจฺจุมรณํ น ขณิกมรณํ.
กาลกิริยาติ มรณกาลกิริยา.

อโย สพฺพาปิ สมฺมตฺติกา.

ขนฺธานํ เกโทติ อโย ปน ปรมตฺตถกา.

เอกโวการภาวาทิสฺส เอกจตุปฺปญฺจเภทานํ
ขนฺธานํเยว เกโท น ปุคฺคสฺส. ตสฺมี ปน
สตี ปุคฺคโล มโตติ โวหารมตฺตํ โหติ.^{๑๒๗}

กเพวรสฺส นิกฺเขโปติ อตฺตภาวสฺส นิก
เขโป. มรณมฺปตฺตสฺส หิ นฺิรตฺถํว กलिํคร
อตฺตภาโว ปตฺติ.

ตสฺมา ตํ กเลวรสฺส นิกฺเขโปติ วุตฺตํ.
ชีวิตินฺทฺริยสฺส อฺปฺจเจโท ปน สพฺพาการโต
ปรมตฺตโต มรณํ. เอตเทว สมฺมตฺติมรณฺนฺติ
วุจฺจติ. ชีวิตินฺทฺริยฺปฺจเจทเมว หิ คเหตฺวา
โลกิยา ติสฺโส มโต. ผุสฺโส มโตติ วทฺนฺติ.

ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผล
ใกล้เคียงว่า ความแก่งอมแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เรียกว่า ชรา ดังนี้บ้าง

ในมรณนิตเทส มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ในศัพท์
เหล่านั้น ศัพท์ว่า จุติ แสดงถึงสภาพที่เป็นเอง
ศัพท์ว่า จวนตา แสดงถึงภาวะ คือ อากาโร

เมื่อบุคคลถึงมรณะแล้ว ชั้นทั้งหลายย่อม
แตก และหายไป แลไม่เห็น

เพราะฉะนั้นมรณะนั้น จึงเรียกว่า ความแตก
ความหายไป ความมอดม้วย

บทว่า มัจจุมรณะ คือ มัจจุมรณะ มิใช่ ขณิ
กมรณะ(ตายชั่วคราว) การทำกาละคือ ตาย ชื่อ
ว่า กาลกิริยา แม้ทั้งหมดนี้ กล่าวโดยสมมติทั้งนั้น

ส่วนบาลีว่า ขนฺธานํ เกโท นี้ เป็นการกล่าว
โดยปรมาตย์

ความแตกแห่งชั้นทั้งหลาย ที่แยกเป็นชั้น
หนึ่ง ชั้นสี่ และชั้นห้า ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีชั้น
หนึ่งเป็นต้นนั้นเอง มิใช่ความแตกแห่งบุคคล แต่
เมื่อความประชุมพร้อมแห่งชั้นมีอยู่ ก็สมมติ
เรียกว่า บุคคลตาย

การทอดทิ้งร่างกาย ชื่อว่าทอดทิ้งซากศพ จริง
อยู่ เมื่อบุคคลถึงความตาย ร่างกายก็ตกเป็น
เหมือนท่อนไม้ ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น มรณะนั้นท่านจึงเรียกว่า การ
ทอดทิ้งซากศพ ส่วนความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เมื่อ
ว่าโดยปรมาตย์โดยอาการทั้งปวงก็คือมรณะ
มรณะนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สมมติมรณะ

ชาวโลกถือเอาความขาดแห่งชีวิตินทรีย์
เท่านั้น จึงพูดว่า ติสสะ ตาย ผุสสะ ตาย ดังนี้

^{๑๒๗}ที่มณิกายฎกถา (สมุญจลวิลาสินี ๒) หน้าที

โสกะ

พยุสเนนาติ ฌาติพยุสนาที่สุ เยนเกนจิ พยุสเนน.

บทว่า ด้วยความวิบัติ ความว่าด้วยความวิบัติ อย่างไร อย่างใด อย่างหนึ่ง บรรดาความวิบัติทั้งหลาย มีความวิบัติจากญาติเป็นต้น.

โสโกติ โย ฌาติพยุสนาที่สุ วา วรพณฺหนาที่สุ วา อญฺญตรสฺมี สติ เตน อภิกฺขตฺตสฺส อุปฺปชฺชติ

คำว่า โสกะ ได้แก่ ความโศก อันมีความแ่่งใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดแก่ บุคคล ในเมื่อถูกความวิบัติ มีความวิบัติจากญาติเป็นต้น หรือเหตุแห่งทุกข์ มีการฆ่า การจ้องจําเป็นต้น อย่างไรอย่างหนึ่ง ครอบง่าแล้ว.

โสจนลกฺขโน โสโก. โสจิตตฺตุนฺติ โสจิตฺตภาโว.

ความเป็นผู้เศร้าโศก ได้แก่ ความเศร้าโศก. ก็ความเศร้าโศกนั้นเกิดขึ้นทำภายในให้แ่่งผาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ความเศร้าใจ ความแ่่งใจภายในดังนี้.

ปริเทวะ

ยสฺมา ปเนส มยฺหํ ธีตา. มยฺหํ ปุตุโตติ เอวํ อาทึย เทวนฺติ ปริเทวนฺติ เอเตนาติ อาเทโว.

คนทั้งหลาย ยึดถืออย่างนี้ว่า ลูกหญิงของเรา ลูกชายของเรา ดังนี้ ย่อมคร่ำครวญรำพัน ด้วยความยึดถือนั้น เหตุนั้น ความยึดถือนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุคร่ำครวญ.

ตํ ตํ วณฺณํ ปริกิตฺเตนฺตา เทวนฺติ เอเตนาติ ปริเทโว.

คนทั้งหลาย รำพันยกยอคุณนั้น ๆ ด้วยเหตุ นั้น เพราะฉะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุรำพัน.

ตโต ปรา เทว ตสฺเสว ภวานิทฺเตสา.

ศัพท์ทั้งสอง (อาเทวนา ปริเทวนา) นอกจาก อาเทวะ ปริเทวะนั้น เป็นศัพท์แสดงภาวะแห่ง ความคร่ำครวญ รำพันนั้นนั่นแหละ.

ทุกขโทมนัส

กายิกนฺติ กายปฺปสาทวตฺตูกํ. ทุกฺขมนญฺเจน ทุกฺขํ ๕

ความทุกข์ อันมีกายประสาท เป็นที่ตั้ง เพราะ อรรถว่า ทนได้ยาก ชื่อว่าทุกข์ทางกาย.

อสาตฺนฺติ อมรฺริ.

คำว่า ไม่ชื่นใจ คือไม่หวานใจ.

กายสมฺผลสฺสชฺชํ ทุกฺขนฺติ กายสมฺผลสฺสโต ชาตํ ทุกฺขํ. อสาตํ เวทียิตฺนฺติ อมรฺริ เวทียิตํ.

คำว่า ทุกข์ที่เกิดแต่กายสัมผัส คือทุกข์ที่เกิด จากสัมผัสทางกาย คำว่า เวทนา ที่ไม่น่าชื่นใจ คือ เวทนา ที่ไม่น่าชอบใจ.

เจตสิกนฺติ จิตฺตสมฺปยุตฺตํ. เสสํ ทุกฺเข วุตฺตนยเมว.

โทมนัสสัมปยุตกับจิต ชื่อว่า เจตสิก ได้แก่ โทมนัสทางใจ. คำที่เหลือมีกล่าวมาแล้วในทุกข์นั้น

อุปายาส

อายาโสติ สัมมัตถวิสีทนากการปฺปตฺโต
จิตฺตกิลมโธ. พลวภาเวน อายาโส อุปา
ยาโส.

การไม่สมควรปรารถนาเป็นทุกข์

ชาติธมฺมานนฺติ ชาติสภาวาน.

อิจฺฉา อุปฺปชฺชตีติ ตณฺหา อุปฺปชฺชตี.

ขนฺธนิทฺเทเส รุปญฺจ ตํ อุปาทาน
กฺขนฺโธ จาติ รุปฺปาทานกฺขนฺโธ. เอวํ
สพฺพตฺถ.

บทว่า **อายาโส** ได้แก่ ความลำบากทางใจ อัน
ถึงอาการความท้อแท้ห่อเหี่ยว. ความคับใจโดย
ภาวะมีกำลังแรง ชื่อว่า ความคับแค้นใจ.

บทว่า **ชาติธมฺมานํ** มีความเกิดเป็นธรรมดา
คือมีความเกิดเป็น สภาวะ.

สองบทว่า **อิจฺฉา อุปฺปชฺชตี** ความปรารถนา
ย่อมเกิด คือตณฺหา ย่อมเกิด.

ในชั้นนิตฺเทสมีวิวินิจฉัยดังนี้. รูปนั้นด้วย
อุปาทานชั้นร์ ด้วยเพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า รูป
ปาทานชั้นร์. ทุก ๆ ชั้นร์ก็พึงทราบอย่างนี้.

กตมา จ ภิกขเว ชรา . ก็ชราเป็นอย่างไรเล่า?

ยา เตสํ เตสํ สุตตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สุตตนิกาเย ชรา ชีรณตา ขณฺฑิจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตจตา
อายุโน สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก

ความแก่ ภาวะของความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก หนังเป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ
ความแก่ห่อหมแห่งอินทรีย์ ในหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้น

อโย วุจฺจติ ภิกขเว ชรา .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ชรา

กตมณฺจ ภิกขเว มรณํ .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็มรณะเป็นอย่างไรเล่า ?

ยา เตสํ เตสํ สุตตานํ ตมฺหา ตมฺหา สุตตนิกาเย –

ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความแตกทำลาย

จฺจติ จวนตา เภโท อนฺตรธานํ มจฺจุ มรณํ–ความหายไป มฤตฺยู ความตาย การกระทำกาละ

กาลกิริยา ขนฺธานํ เภโท -

ความทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลาย

ชีวิตินฺทฺริยสฺส อฺปฺจฺเจโท -

ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์

กเพวรสฺส นิภฺเขโป

ความทิ้งซากศพไว้จากหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้น

อิทํ วุจฺจติ ภิกขเว มรณํ .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้เรียกว่ามรณะ

กตโม จ ภิกขเว โสโก .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โสกะเป็นอย่างไรเล่า ?

โย โข ภิกขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

อณฺตรมณฺตเรณ พฺยสเนน สมฺนนาคตสฺส อณฺตรมณฺตเรณ ทุกฺขชฺมเมเน นฺนุจฺจสฺส
โสโก โสจนา โสจิตตฺตํ อนฺโตโสโก อนฺโตปริโสโก

ความแห้งใจ กิริยาที่แห้งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความ
แห้งผาก ณ ภายในของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกกรรมคือทุกข์
อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว

อโย วุจฺจติ ภิกขเว โสโกฯ

สิ่งนี้ เราเรียกว่า โสกะ

กตโม จ ภิกขเว ปริเทโว .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปริเทวะเป็นอย่างไรเล่า?

โย โข ภิกขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

อณฺตรมณฺตเรณ พฺยสเนน สมฺนนาคตสฺส อณฺตรมณฺตเรณ ทุกฺขชฺมเมเน นฺนุจฺจสฺส
อาเทโว ปริเทโว อาเทวนา ปริเทวนา อาเทวิตตฺตํ ปริเทวิตตฺตํ

ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของ
บุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลประกอบด้วยความพิบัติ อย่างใดอย่าง
หนึ่ง ผู้ถูกกรรม คือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว

อโย วุจฺจติ ภิกขเว ปริเทโว .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า ปริเทวะ

กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขํ	ก็ความทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?
ยํ โข ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
กายิกํ ทุกฺขํ กายิกํ อสาดํ	ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย
กายสมฺผลสฺสํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทียิตํ	ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี ที่เป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส
อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขํ	สิ่งนี้ เราเรียกว่า ทุกข์
กตมณฺจ ภิกฺขเว โทมนสฺสํ .	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โทมนัสเป็นอย่างไรเล่า?
ยํ โข ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
เจตสิกํ ทุกฺขํ เจตสิกํ อสาดํ	ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต
มโนสมฺผลสฺสํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทียิตํ	ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่มนสัมผัส
อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว โทมนสฺสํ	สิ่งนี้ เราเรียกว่า โทมนัส
กตโม จ ภิกฺขเว อุปายาโส .	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปายาสเป็นอย่างไรเล่า?
โย โข ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

อณฺฏตรมณฺฏตเรน พุยสเนน สมฺนุณาคตสฺส อณฺฏตรมณฺฏตเรน ทุกฺขชรมฺเมน ผุฏฺฐสฺส
 อายาโส อุปายาโส อายาสิตตตฺตํ อุปายาสิตตตฺตํ

ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้นของบุคคล
 ผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว
 อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อุปายาโส . ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า อุปายาส.
 กตโม จ ภิกฺขเว อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข -ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็พบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก
 ก็เป็นทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

อิช ยสฺส เต โหนฺติ อนฺนิฏฺฐา อกฺนฺตา อมฺนาปา รุปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา
 รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัส เย็นร้อนอ่อนแข็ง หย่อนตึง เป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ มีอยู่แก่ผู้ใดในโลกนี้

เย วา ปนสฺส โหนฺติ อนตฺถกามา อหิตกามา อผาสุกกามา อโยคกฺเขมกามา
 หรือว่า ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่
 ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะมีอยู่แก่บุคคลใด

เตสํ สงฺกตติ สมฺภาคโม สโมธานํ มิสฺสีภาโว ความประสบความพร้อมพร้อม ความร่วม ความระคน
 (ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันไม่น่าปรารถนา
 ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ) ของบุคคลเหล่านั้น

อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า
 พบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์

กตโม จ ภิกฺขเว ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ความพลัดพราก
 จากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า

อิธ ยสฺส เต โหนฺติ อิกฺขธา กนฺตา มนาปา รุปา สทฺทา คนฺธา รสา โฝฏฐพฺพา

รูป เสียง กลิ่น รส โฝฏฐัพพะ อันน่าปรารถนานำใคร่นำพอใจ
 เย วา ปนสฺส โหนฺติ อตฺถกามา หิตกามา หรือว่าปรารถนาสิ่งที่เป็นประโยชน์ปรารถนา
 สิ่งที่เกิดอกุล,

ผาสุกกามา โยคกฺเขมกามา ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะ,
 มาตาวา ปิตา วา ภাতาวา ภคินี วา หรือว่ามารดาบิดา, พี่ชายน้องชายพี่หญิงน้องหญิง,
 มิตฺตาวา อมจฺจาวา ฉาตีสาลโหิตาวา มิตรوماتย์หรือญาติสาโลหิต, มีอยู่แก่บุคคลเหล่าใด
 เตสํ อสงฺคตฺติ อสมาคโม อสโมธานํ ความไม่ประสพ ความไม่พร้อมพร้อม ความไม่ร่วม
 อมิสฺสีภาโว ความไม่ระคน ด้วยรูปเสียงกลิ่น รส โฝฏฐัพพะ อันน่า
 ปรารถนา นำใคร่นำพอใจ หรือปรารถนาสิ่งที่เป็น
 ประโยชน์เป็นต้น

อຍ် วุจฺจติ ภิกฺขเว ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทฺกฺโข- ภิกฺขุทั้งหลาย สิ่งนี้เราเรียกว่า ความพลัดพราก
 จากสิ่งที่รักก็ เป็นทุกข์.

กตมณฺจ ภิกฺขเว ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้
 ตมฺปิ ทฺกฺโข. แม้อันนั้น ก็เป็นทุกข์ เป็นใจน
 ชาตฺธิมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตทานํ ความปรารถนา ย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็น
 เอรํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ธรรมดา อย่างนี้ว่า
 อโห วต มยํ น ชาตฺธิมฺมา อสฺสาม โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา
 น จ วต โน ชาตฺติ อากฺขเจยฺยาติ ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย
 น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
 อิทมฺปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺโข. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็
 เป็นทุกข์

ชราธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตทานํ เอรํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ
 ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดาอย่างนี้ ว่า

อโห วต มยํ น ชราธมฺมา อสฺสาม โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา
 น จ วต โน ชรา อากฺขเจยฺยาติ ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย
 น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
 อิทมฺปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺโข. แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็
 เป็นทุกข์

พฺยาธิธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตทานํ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มี
 เอรํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ความเจ็บเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า
 อโห วต มยํ น พฺยาธิธมฺมา อสฺสาม โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา
 น จ วต โน พฺยาธิ อากฺขเจยฺยาติ ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย

น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ
 อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺขํ.
 มรณธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตทานํ
 เอวํ อิจฺฉา อูปฺปชฺชติ
 อโห วต มยํ น ชรธาธมฺมา อสฺสาม
 น จ วต โน ชรธา อาคฺจฺเจยฺยาติ
 น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ
 อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺขํ.
 โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมานํ
 ภิกฺขเว สตฺตทานํ เอวํ อิจฺฉา อูปฺปชฺชติ
 อโห วต มยํ น โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมา อสฺสาม
 อโหนอ ขอเราไม่พึงมีเสรั้าโสภเสียดใจพิโรธำพัน มีทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา
 น จ วต โน โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาส อาคฺจฺเจยฺยุนฺติ
 ขอความเสรั้าโสภเสียดใจพิโรธำพันมีทฺกฺขโทมนสฺสุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย
 น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ
 อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺขํ.
 กตเม จ ภิกฺขเว สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทฺกฺขา.
 เสยฺยถิทำ
 รูปูปาทานกฺขนฺโธ
 เวทฺฐูปาทานกฺขนฺโธ
 สณฺณูปาทานกฺขนฺโธ
 สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ
 วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ
 อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว
 สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทฺกฺขา.
 อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทฺกฺขํ อริยสจฺจํ.
 ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
 แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็
 เป็นทุกข์
 ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มี
 ความตายเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า
 โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา
 ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย
 ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา
 แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็
 เป็นทุกข์
 ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีเสรั้าโสภเสียดใจ
 พิโรธำพัน มีทฺกฺขโทมนสฺสุปายาส เป็นธรรมดา
 อย่างนี้ว่า
 โอหนอ ขอเราไม่พึงมีเสรั้าโสภเสียดใจพิโรธำพัน มีทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา
 น จ วต โน โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาส อาคฺจฺเจยฺยุนฺติ
 ขอความเสรั้าโสภเสียดใจพิโรธำพันมีทฺกฺขโทมนสฺสุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย
 น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ
 อิทฺมปิ ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺกฺขํ.
 กตเม จ ภิกฺขเว สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทฺกฺขา.
 ว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์เป็นอย่างไรเล่า
 อุปาทานชั้น ๕ คืออะไร ?
 ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือรูป เวทนา
 ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ เวทนา
 ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ สัญญา
 ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ สังขาร
 ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือ วิญญาณ
 ภิกษุทั้งหลาย เราเรียกอย่างนี้แล
 โดยย่ออุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์.
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เรียกว่า ทุกข์อริยสัจ

๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ

กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ
 ยายํ ตณฺหา
 โปโนพุกวิกา
 นนฺทิวราคสทคตา
 ตตรตตฺตฺราภินนฺทินิ
 เสยฺยถิํ
 กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา.
 สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา
 กตฺถ อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 กตฺถ นวิสมานา นวิสติ.
 ยํ โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 เอตฺถเสสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นวิสมานา นวิสติ.
 ภิกฺขเว โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 จกฺขุํ โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 โสถํ โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 ฆานํ โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 ชิวหา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 กาโย โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ .
 มโน โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ.
 เอตฺถเสสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นวิสมานา นวิสติ.
 รุปา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 สทฺทา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 คนฺธา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 รสา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 โผฏฺฐพฺพา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 ธมฺมา โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ
 เอตฺถเสสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นวิสมานา นวิสติ
 จกฺขุวិณฺญาณํ โลกํ ปิยรूपํ สาตฺตฺรूपํ

ภิกษุก็ทุกข์สมุทัยอริยสัจ เป็นอย่างไรเล่า
 ตัณหานี้ใด
 ซึ่งเป็นเหตุให้มีการเกิดในภพน้อยใหญ่อีก
 ประกอบด้วยความกำหนัด ความเพติดเพลิน
 ความเพติดเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้นๆ
 คืออย่างไร
 คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา
 ดูกุรภิกษุทั้งหลาย ก็ตัณหานี้มัน เมื่อจะเกิด
 ย่อมเกิดในที่ไหน
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่ไหน
 ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหานี้มัน เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 อะไรเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตาเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 หูเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 จมูกเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ลิ้นเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 กายเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ใจเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหา เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 รูปที่รักที่เจริญใจในโลก
 เสียงที่รักที่เจริญใจในโลก
 กลิ่นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพะที่รักที่เจริญใจในโลก
 ธรรมารมณ์เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 จักขุวิณญาณที่รักที่เจริญใจในโลก

คณฺหสฺสยเจตนา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 รสสฺสยเจตนา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 โผฏฐัพพสฺสยเจตนา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 ฆมฺมสฺสยเจตนา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 เอตฺถเสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นินฺวิสมานา นินฺวิสติ
 รูปตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 สทฺทตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 คณฺหตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 รสตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 โผฏฐัพพตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 ฆมฺมตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 เอตฺถเสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นินฺวิสมานา นินฺวิสติ
 รูปวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 สทฺทวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 คณฺหวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 รสวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 โผฏฐัพพวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 ฆมฺมวิตกฺโก โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 เอตฺถเสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นินฺวิสมานา นินฺวิสติ
 รูปวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 สทฺทวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 คณฺหวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 รสวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 โผฏฐัพพวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 ฆมฺมวิจาร์ โลเก ปิยรูปํ สาทรรูปํ
 เอตฺถเสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ
 เอตฺถ นินฺวิสมานา นินฺวิสติ
 อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทฺถกฺขสมฺมุทโย อริยสจฺจํ ฯ

คณฺหสฺสยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสสฺสยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพสฺสยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฆมฺมสฺสยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตณฺหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 รูปตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺหตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฆมฺมตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตณฺหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 รูปวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺหวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฆมฺมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตณฺหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
 รูปวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺหวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฆมฺมวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตณฺหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้
 เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งนี้ เราเรียกว่า ก็ทุกข
 สมุทฺทยอริยสัจ

สมุทยสัจจนิทฺเทสวณฺเณนา

โปโนพุกวิกาติ ปุโนพุกวกรณํ ปุโนพุกโว

คำว่า โปโนพุกวิกา มีวิเคราะห์ว่า การทำภาพใหม่ ชื่อว่า ภาพใหม่

ปุโนพุกโว สิลฺลํ อสฺสชาติ โปโนพุกวิกา.

ภาพใหม่นั้นเป็นปกติแห่งตณฺหานั้น เหตุที่ตณฺหานั้น จึงชื่อว่า โปโนพุกวิกา มีความเกิดอีกเป็นปกติ.

นฺนทฺติราศสฺหคตาติ นฺนทฺติราเคน สหคตา.นฺนทฺติราเคน สทฺธิ อุตฺถโต เอกตฺตเมวคตาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า นนฺทฺติราศสฺหคตา ได้แก่ ตณฺหาที่เกิดขึ้นร่วมด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจเพิลิตเพลิน ท่านอธิบายว่า โดยอรรถ ตณฺหานั้น ก็เป็นอันเดียวกันกับนนฺทฺติราคะนั่นเอง.

ตตฺตรตฺตรากินฺนทฺตินีติ ยตฺตร ยตฺตร อุตฺตภาโว. อภินิพฺพตฺติ. ตตฺตร ตตฺตร อภินนฺทฺตินี.

คำว่า ตตฺตรตฺตรากินฺนทฺตินี เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้นๆ ความว่า อตฺตภาพ เกิดจำเพาะในที่ใดๆ ตณฺหาก็เพิลิตเพลินในที่นั้น ๆ.

รฺูปาทิสฺสุ วา อารมฺมณฺเส ตตฺตร ตตฺตร อภินนฺทฺตินี.

อีกนัยหนึ่ง ตณฺหามักเพิลิตเพลินในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ในที่นั้น ๆ.

รฺูปากินฺนทฺตินี สทฺทกนฺนธฺรฺสโผฏฺฐพฺพธฺมมาภินนฺทฺตินีติ อุตฺถโถ.

อธิบายว่า เพิลิตเพลินในรูป เพิลิตเพลินในเสียง กลิ่น รส โผฏฺฐพฺพะ ธรรมารมณฺ์. ศัพท์ว่า เสยฺยถิํ เป็นศัพท์นิบาต.

กามตณฺหาติ กามे ตณฺหา.

ความอยากในกาม ชื่อว่า กามตณฺหา.

ปญฺจกามคฺคณิกราคสฺเสตํ นามิ.

คำว่า กามตณฺหา นั้น เป็นชื่อของความกำหนัดเกี่ยวกับกามคุณ ๕.

ภเว ตณฺหา ภวตณฺหา.

ความอยากในภพ ชื่อว่า ภวตณฺหา.

ภวปตฺถนาวเสน อุปฺปนฺนสฺส สสฺสสตฺถิฏฺฐจิสฺหคตฺสฺส รฺูปารฺูปภวราศสฺส จ ฌานนิกฺกนฺตฺติยา เจตํ อธิวจฺฉิ.

คำว่า ภวตณฺหา นี้เป็นชื่อของความกำหนัดในรูปภพและอรูปภพ อันเกิดพร้อมด้วยสัสฺสสตฺถิฏฺฐิจิ ที่เกิดโดยความปรารถนาภพ และยินดีในฌาน.

วิภเว ตณฺหา วิภวตณฺหา.

ความอยากในวิภพ ชื่อว่า วิภวตณฺหา. นี้ เป็นชื่อของความกำหนัดที่เกิดพร้อมด้วยอุจฺเจทวิภวฺวิ.

อุจฺเจทวิภวฺวิจิสฺหคตฺราคสฺเสตํ อธิวจฺฉิ โลเกติอาทิสฺสุ โลกสฺมี หิ จกฺขฺวาทิสฺสุ มมตฺเตน อภินิวิฏฺฐา สตฺตา สมฺปตฺติยํ ปตฺติฏฺฐิตา อุตฺตโน จกฺขุ อาทาสาทิสฺสุ นิमितฺตคฺคหณฺนุสาเรน วิปฺปสฺนฺนปญฺจปฺปสฺสํ สฺวณฺณวิมานเ อุกฺขมาติตมณิสีห- ปญฺชรี วิย มณฺณนฺติ.

ในคำว่า จกฺขุ โลเก เป็นต้น มีอธิบายดังนี้จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ถ้อยมั่นในจักขุเป็นต้น ในโลก โดยความ เป็นของ ๆ เรา ตั้งมั่นอยู่ในสมบัติ ย่อมสำคัญตา ของตน อันมีประสาททั้ง ๕ แจ่มใส เหมือนหน้าต่างแก้วมณี อันเผยขึ้นแล้วในวิมานทอง ด้วยทำนองถือเอานิमित ในกระจกเป็นต้น

โสตร์ รชตปนาพิกัม วย ปามงฺคสุตฺตํ
วย จ มณฺณนฺติ.

ตุงฺคณาสาติ ลทฺธโวหารํ ฆานํ วฏฺฐิตฺ
วา จปิตฺทริตฺทาลวฏฺฐิ วย มณฺณนฺติ.

ชีวหํ รตฺตทกมฺพลปฏฺถลํ วย มุฑฺฐินิทฺ
มรฺฐรสมํ มณฺณนฺติ.

กาบิ์ สาถลลฏฺฐจิกัม วย สุวณฺณโตรณํ
วย จ มณฺณนฺติ.

มนิ์ อณฺเณสิ์ มเนน อสทิสิ์ อุพาริ์ ม
ณฺณนฺติ.

รฺฐปิ์ สุวณฺณกณฺณนิการปฺปผาทิวณฺณ
วย.

สทฺทํ มตฺตทกรวิ์โกกิลมฺนทรมิตฺมณิ์
สนิกฺโขสิ์ วย.

อตฺตนา ปฏฺฐิทฺทธานิ จตฺตสมฺภูจฺานิกคน
ชารมฺมณาทินิ กสฺส อณฺเณสฺส เอรูรฺพานิ
อตฺถิติ มณฺณนฺติ.

เตสิ์ เอรุ มณฺณมานานิ ตานิ จกฺข
วาทินิ ปิยรฺพานิ เจว สาตรฺพานิ จ โหนฺติ.

อถ เณสิ์ ตตฺถ อณฺุปฺปนา เจว ตณฺหา
อุปฺปชฺชติ.

อุปฺปนา จ ตณฺหา ปุณฺปุณฺนิ ปวต
ติวเสน นิวิสฺติ. ตสฺมา ภควา จกฺขุ โลเก
ปิยรฺฐปิ์ สาตรฺฐปิ์.เอตฺเตเสสา ตณฺหา อุปฺปช
ชมานา อุปฺปชฺชตีติ อาทิมาท.ตตฺถ อุปฺปช
ชมานา อุปฺปชฺชตีติ ยทา อุปฺปชฺชมานา
โหติ.ตทา เอตฺถ อุปฺปชฺชตีติ อตฺถโ. ^{๑๒๘}

ย้อมสำคัญโสตร์ (หู) เหมือนหลอดเงิน และ
เหมือนด้ายร้อยสังวาลย์

ย้อมสำคัญ ฆานะ (จมูก) ที่ได้โวหารเรียกว่า
ตุงคณาสา (จมูกโต่ง) เหมือนขั้วหรีดที่เขาปั้นตั้ง
ไว้

ย้อมสำคัญ ชิวหา (ลิ้น) อันอ่อนสะอาดคอย
รับรสอร่อย เหมือนพื้นผ้ากำพลแดง

ย้อมสำคัญกาย เสมือนต้นสาละหนุ่ม และ
เสมือนเสาระเนียดทอง

ย้อมสำคัญ มนะ (ใจ) อันโอฬาร (ของตน) ไม่
เหมือนกับใจของคนอื่น ๆ

ย้อมสำคัญรูป ประหนึ่งว่ามีผิวพรรณดังดอก
กัรรณการ์ทองเป็นต้น

ย้อมสำคัญเสียง ประหนึ่งเสียงนกการเวก
และดุเหว่า ที่น่าคลั่งไคล้ และเสียงกังวานของ
ปี่แก้วที่เป่าแผ่ว ๆ

ย้อมสำคัญอารมณ์มีคันธารมณ (หอม) เป็น
ต้น อันมีสมุฏฐาน ๔ ที่ตนได้แล้วว่าอารมณ์เห็น
ปานนี้ ของคนอื่นใครเล่า จะมี.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักขุเป็นต้น
เหล่านั้น ก็ย่อมเป็นที่รักเป็นที่ชื่นใจ.

เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของสัตว์เหล่านั้น ที่ยัง
ไม่เกิด ก็ย่อมเกิดในจักขุเป็นต้นนั้น และตัณหาที่
เกิด แล้วก็ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อย ๆ.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
จักขุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ ในโลก ตัณหานั้น เมื่อ
จะเกิดก็เกิด ที่จักขุนั้น ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า ตตถ อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ ความว่า
ตัณหานั้น เมื่อเกิดในกาลใด ก็ย่อมเกิดที่จักขุนั้นใน
กาลนั้น. ทุก ๆ บทก็เช่นนี้.

^{๑๒๘}ที่ขนิภายกุกกา (สมุจจลวิลาสินี๒) หน้า ๖๗๖

๓) ทุกขนิโรธอริยสัง

กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลายก็ทุกขนิโรธอริยสังเป็นอย่างไรเล่า
โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเย อเสสฺวิราคฺนิโรโธ	ความสํารอกและความดับโดยไม่เหลือ
จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย.	ความสละ ความสงัด ความปล่อยวาง
สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา	ความไม่มี อาลัยในตัณหานั้น
กตฺถ ปหียมาณา ปหียติ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ตัณหานี้มัน
กตฺถ นิสฺรุชฺฌมาณา นิสฺรุชฺฌติ.	เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่ไหน
ยํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรुปํ	เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่ไหน
เอตฺถเสว ตณฺหา ปหียมาณา ปหียติ	ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
เอตฺถ นิสฺรุชฺฌมาณา นิสฺรุชฺฌติ	ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละได้ในที่นี้
ภิกฺขุ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรुปํ.	เมื่อจะดับย่อมดับในที่นี้
จกฺขุ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	อะไรเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
โสถํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ.	ตาเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
ฆานํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ.	หูเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
ชิวหา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ.	จมูกเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
กาโย โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ .	ลิ้นเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
มโน โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	กายเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
เอตฺถเสว ตณฺหา ปหียมาณา ปหียติ	ใจเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
เอตฺถ นิสฺรุชฺฌมาณา นิสฺรุชฺฌติ.	ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
รูปา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	เมื่อจะดับย่อมดับในที่นี้.
สทฺทา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ.	รูปที่รักที่เจริญใจในโลก
คณฺธา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ.	เสียงที่รักที่เจริญใจในโลก
รสา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	กลิ่นที่รักที่เจริญใจในโลก
โผฏฺฐพฺพะา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	รสที่รักที่เจริญใจในโลก
ธมฺมา โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	โผฏฐัพพะที่รักที่เจริญใจในโลก
เอตฺถเสว ตณฺหา ปหียมาณา ปหียติ	ธรรมารมณเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
เอตฺถ นิสฺรุชฺฌมาณา นิสฺรุชฺฌติ.	ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
จกฺขุวิญฺญาณํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	เมื่อจะดับย่อมดับในที่นี้.
โสถวิญฺญาณํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	จักขุวิญญาณที่รักที่เจริญใจในโลก
ฆานวิญฺญาณํ โลกํ ปิยรูปํ สาตฺรุปํ	โสถวิญญาณที่รักที่เจริญใจในโลก
	ฆานวิญญาณที่รักที่เจริญใจในโลก

โผฏฐัพพสมยเจตนา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 ฌมมสมยเจตนา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 เอตฺถเสสา ตณฺหา ปหฺยมาณา ปหฺยติ
 เอตฺถ นฺริชฺฌมาณา นฺริชฺฌติ
 รูปตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 สทฺทตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 คณฺชตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 รสตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 โผฏฐัพพตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 ฌมมตณฺหา โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 เอตฺถเสสา ตณฺหา ปหฺยมาณา ปหฺยติ
 เอตฺถ นฺริชฺฌมาณา นฺริชฺฌติ
 รูปวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 สทฺทวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 คณฺชวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 รสวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 โผฏฐัพพวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 ฌมมวิตกโก โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 เอตฺถเสสา ตณฺหา ปหฺยมาณา ปหฺยติ
 เอตฺถ นฺริชฺฌมาณา นฺริชฺฌติ
 รูปวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 สทฺทวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 คณฺชวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 รสวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 โผฏฐัพพวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 ฌมมวิจาร์ โลเก ปิยรูปี สาตรูปี
 เอตฺถเสสา ตณฺหา ปหฺยมาณา ปหฺยติ
 เอตฺถ นฺริชฺฌมาณา นฺริชฺฌติ
 อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ.

โผฏฐัพพสมยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฌมมสมยเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
 เมื่อจะดับยอมนดับในที่นี้
 รูปตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺชตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฌมมตณฺหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
 เมื่อจะดับยอมนดับในที่นี้
 รูปวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺชวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฌมมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
 เมื่อจะดับยอมนดับในที่นี้
 รูปวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 สทฺทวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 คณฺชวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 รสวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 โผฏฐัพพวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ฌมมวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้
 เมื่อจะดับยอมนดับในที่นี้
 ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า ก็ทุกขนิโรธอริยสัจ

นิโรธสัจจนิตุเทศวณฺณา

อเสสวिरาคนิโรโหติ อาทีนิ สพุพานิ
นิพุพานสฺเสว เววจนาเนว.

นิพุพานํ หิ อากมฺม ตณฺหา อเสสา
วिरุชฺชติ นิรุชฺชติ. ตสฺมา ตํ ตสฺสาเยว ตณฺ
หยา อเสสวिरาคนิโรโหติ วุจฺจติ.

นิพุพานญจ อากมฺม ตณฺหา จชฺยติ
ปฏินิสฺสชฺชชฺยติ มุจฺจติ (๑) น อลฺลียติ. ตสฺ
มา นิพุพานํ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ
อนาลโยติ วุจฺจติ.

เอกเมว หิ นิพุพานํ.

นามานิ ปนสฺส สพุพสงฺขตานํ
นามปฏฺฐิกขวเสน อนเภานิ โหนฺติ.

เสยยถิทํ. อเสสวिरาโค อเสสนิโรโห
จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย รากฺขโย
โทสฺกฺขโย โมหฺกฺขโย ตณฺหฺกฺขโย อนุปฺปาโท
อปฺปวตฺตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณฺหิตํ อนายูหนํ
อปฺปิสฺสนฺธิ อปฺปวตฺตติ อคฺติ อชาตํ อขรํ
อพฺยาริ อมตํ อโสภํ อปริเทวํ อนุปายาสํ
อสังกิลิฏฺฐจฺจนิตฺวาทีนิ.^{๑๒๙}

อิทานิ มคฺเคน ฉินฺหานาย นิพุพานํ
อากมฺม อปฺปวตฺตติปฺตตาย สพุพตณฺหยา
เยสุ วตฺถุสุ ตสฺสา อฺปฺปวตฺตติ ทสฺสิตา.
ตตฺเถว อภาวํ ทสฺเสตฺถุ สา โข ปเนสาติ
อาทิมาน.

บทว่า ความดับด้วยสํารอกโดยไม่เหลือเป็น
ต้นทั้งหมดเป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั่นเอง.

จริงอยู่ ตัณหา มาถึงพระนิพพานย่อมคลาย
ดับไม่เหลือ เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึง
ตรัส เรียกว่า ความดับ ด้วยคลายไม่เหลือ แห่ง
ตัณหา นั้นนั่นแล.

อนึ่ง ตัณหา มาถึงพระนิพพาน ย่อมละ สละ
คืน ปล่อย ไม่ติด เพราะฉะนั้น พระนิพพาน จึง
ตรัสเรียกว่า เป็นที่ละ สละ ปล่อย ไม่ติด.

แท้จริง พระนิพพานก็มีอย่างเดียวกับเท่านั้น.

แต่ชื่อของพระนิพพานนั้นมีมาก โดยเป็น
ปฏิปักษ์ต่อชื่อของ สังขตธรรมทั้งหมด.

คืออย่างไร คือ ธรรมเป็นที่กายไม่เหลือ เป็น
ที่ดับไม่เหลือ เป็นที่ละ เป็นที่สละ เป็นที่พ้น
เป็นที่ไม่ติด เป็นที่สิ้นรากะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็น
ที่สิ้นโมหะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ไม่เกิด เป็นที่
หยุด ไม่มีนิमित ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีที่อาศัย ไม่มี
ปฏิสนธิ ไม่เป็นไป ไม่ไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ
ไม่ตาย ไม่โศก ไม่คร่ำครวญ ไม่คับแค้น ไม่เศร้า
หมอง ดังนี้ เป็นต้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดง
ความไม่มีแห่งตัณหาทั้งปวง ที่มรรคตัดได้แล้ว
ถึงความหยุด (ไม่เป็นไป) เพราะมาถึงพระ
นิพพาน ในวัฏฏ์ที่พระองค์ทรงแสดงว่า ตัณหา
เกิดนั้นแหละ จึงตรัสว่า **สา โข ปเนสา** ก็ตัณหา
นั้นนั่นดังนี้ เป็นต้น.

^{๑๒๙}ที่มณิกายฎกถา (สมุจฺจลวิลาสินี ๒) หน้า

ยถา ปุริโส เขตเต ชาตํ ติตฺตอลลา วุลลํ ทิสฺวา อคฺคโต ปฏฺจาย มฺลํ ปริเยสิตฺวา ฉินฺทเยยฺย.

สา อนุปฺพุเพน มิสฺยาติวฺวา อปฺณตฺตํ คจฺเจยฺย. ตโต ตสฺมี เขตเต ติตฺตอลลา นิสฺสุทฺธา ปหีนฺทิตฺวา วุจฺเจยฺย.

เอวเมว เขตเต ติตฺตอลลา วุจฺจ ขุวาทิสฺสุ ตณฺหา.สา อรหฺตตมคฺเคน มฺลจฺฉินฺนา นิสฺสุทฺธา อคฺคมฺม อปฺปวตฺตํ คจฺจติ.

เอวํ คตาปน เตสฺสุ วตฺถุสฺสุ เขตเต ติตฺตอลลา วุจฺจ น ปณฺณายติ.

ยถา จ อฏฺฐวิทฺโต โจเร อาเนตฺวาน ครสฺส ทกฺขิณฺทฺวาเร ฉาเตยฺยตโต อฏฺฐวียํ โจรา มตาติ วา มาริตาติ วา วุจฺเจยฺย.

เอวเมว อฏฺฐวียํ โจรา วุจฺจ ขุวาทิสฺสุ ตณฺหา.

สา ทกฺขิณฺทฺวาเร โจรา วุจฺจ นิสฺสุทฺธา อคฺคมฺม นิสฺสุทฺตฺตา นิสฺสุทฺธาเน นิสฺสุทฺทฺวา. เอวํ นิสฺสุทฺธา ปน เตสฺสุ วตฺถุสฺสุ อฏฺฐวียํ โจรา วุจฺจ น ปณฺณายติ.

เตนสฺสา ตตฺถเอว นิสฺสโรทํ ทสฺเสนโต จกฺขุ โลกํ ปิยรูปํ สาทรูปํ. เอตฺถเสนา ตณฺหา ปหียมาณา ปหียติ. เอตฺถ นิสฺสุทฺตฺมาณา นิสฺสุทฺตฺตํ อภิมาห.

เหมือนอย่างว่า บุรุษพบถ่านน้ำเต้าขม ที่เกิดในนาแล้ว จับตั้งแต่ยอด ค้นหาโคนพบแล้ว ตัดออกเสีย

ถ่านนั้นก็เหี่ยวแห้งโดยลำดับ ถึงความไม่ปรากฏ ที่นั่น เขาก็เรียกกันว่า ถ่านน้ำเต้าขม ในนา นั้นดับแล้ว ละแล้ว

ค้นหาในจักขุเป็นต้น เปรียบเหมือนถ่านน้ำเต้าขม ในนา ตัณหานั้น ตัดรากได้ด้วย อรหัตตมรรค ถึงความหยุด (งอก) เพราะมาถึงพระนิพพาน

อนึ่ง ตัณหาอันถึงความหยุดอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนถ่านน้ำเต้าขมไม่ปรากฏในนาจะนั้น.

อนึ่ง เปรียบเหมือนพวก มนุษย์นำโจรมาจากดง ฟังข่าวเสียที่ประตูด้านทิศใต้ แห่งพระนคร แต่ที่นั่น คนทั้งหลายจะฟังพูดกันว่าพวกโจรในดง ตายแล้ว หรือถูกฆ่าตายแล้ว ดังนี้ ฉันทิดก็ฉันทันเหมือนกัน

ค้นหาในจักขุเป็นต้น เปรียบเหมือนโจรในดง

ตัณหานั้น ชื่อว่า ดับไปในพระนิพพานนั่นเอง เพราะมาถึงพระนิพพานแล้วจึงดับไป เหมือนโจรถูกฆ่าที่ประตูทิศใต้ จะนั้น อนึ่ง ตัณหาอันดับแล้วอย่างนั้น ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนโจรไม่ปรากฏในดงจะนั้น.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความดับแห่งตัณหานั้น ในจักขุเป็นต้นนั้น จึงตรัสว่า จักขุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละ ก็ละได้ที่จักขุนั้น เมื่อจะดับ ก็ดับที่จักขุนั้นดังนี้เป็นต้น.

๔) มรรคอรียสัจ

กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ.

อยมเว อริโย อฏฺฐจฺจโกโก มคฺโค

เสยฺยถิํ สมนฺมาทิฏฺฐิ

สมนฺมาสงฺกปโป

สมนฺมาวาจา

สมนฺมากมฺมฺนโต

สมนฺมาอาชีโว

สมนฺมาวายาโม

สมนฺมาสติ

สมนฺมาสมาธิ.

๑) กตมา จ ภิกฺขเว สมนฺมาทิฏฺฐิ

ยํ โข ภิกฺขเว ทุกฺখে ฅาณํ

ทุกฺขสมุทฺเต ฅาณํ

ทุกฺขนิโรธ ฅาณํ

ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ฅาณํ

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมนฺมาทิฏฺฐิ.

๒) กตโม จ ภิกฺขเว สมนฺมาสงฺกปโป

เนกฺขมฺมสงฺกปโป

อพฺยาปาทสงฺกปโป

อวิหีสางฺกปโป

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมนฺมาสงฺกปโป

๓) กตมา จ ภิกฺขเว สมนฺมาวาจา

มฺุสาวาทา เวรมณิ

ปิสุณาย วาจาเย เวรมณิ

ผรุสฺสาย วาจาเย เวรมณิ

สมฺผปฺปลาปา เวรมณิ

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมนฺมาวาจา

๔) กตโม จ ภิกฺขเว สมนฺมากมฺมฺนโต

ปาณาติปาตา เวรมณิ

อทินฺนาทานา เวรมณิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธคามินี

ปฏิบัติทาอริยสัจเป็นอย่างไรเล่า

นี่คือมรรคมืองค์ ๘ อันประเสริฐ

คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)

สัมมาสังกัปปะ (ความเห็นชอบ)

สัมมาวาจา (การกล่าววาจาชอบ)

สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ)

สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ)

สัมมาวายาเม (ความพยายามชอบ)

สัมมาสติ (สติชอบ)

สัมมาสมาธิ (จิตตั้งมั่นชอบ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความรู้ในทุกข์

ความรู้ในทุกขสมุทัย

ความรู้ในทุกขนิโรธ

ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทา

อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน

ความดำริในการออกจากกาม

ความดำริในความไม่พยายาท

ความดำริในอันไม่เบียดเบียน

นี้ เราเรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน

การงดเว้นจากการพูดเท็จ

งดเว้นจากการพูดส่อเสียด

งดเว้นจากการพูดคำหยาบ

งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

นี้ เราเรียกว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน

การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์

งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้

กาเมสุ มิจฉาจารา เวมณีนี   งดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม
 อภัย วุจจติ ภิกขเว สมมากมมนุโต   นี้ เราเรียกว่า สัมมากัมมันตะ
 ๕) กตโม จ ภิกขเวสมมาอาชีโว   สัมมาอาชีวะ เป็นโฉน
 อิท ภิกขเว อริยสาวโก   อริยสาวกในธรรมวินัยนี้
 มิจฉาอาชีโว ปหาย   ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย
 สมมาอาชีเวน ชีวิกัม กปเปติ   สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ
 อภัย วุจจติ ภิกขเว สมมาอาชีโว   นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ
 ๖) กตโม จ ภิกขเว สมมาวายาโม   สัมมาวายามะ เป็นโฉน
 อิท ภิกขเว ภิกขุ   ภิกษุในธรรมวินัยนี้
 อนุปปนุหนัน ปาปกานัน อกุศลานัน   เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น
 ฌมมานัน อนุปปาทาย   เพื่อให้กุศลธรรมที่ยัง ไม่เกิดบังเกิดขึ้น
 ฉนุหัง ฆเนติ วายมตติ วิริยัม อารภติ   เกิดฉันทะ พยายามปรารภความเพียร
 จิตตัม ปคฺคณฺหาติ ปทหติ   ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้
 อนุปปนุหนัน ปาปกานัน อกุศลานัน ฌมมานัน ปทานาย   เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว
 ฉนุหัง ฆเนติ วายมตติ วิริยัม อารภติ   เกิดฉันทะ พยายามปรารภความเพียร
 จิตตัม ปคฺคณฺหาติ ปทหติ   ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้
 อนุปปนุหนัน กุศลานัน ฌมมานัน อนุปปาทาย   เพื่อยึดกุศลธรรมที่ยังไม่บังเกิดขึ้นแล้ว
 ฉนุหัง ฆเนติ วายมตติ วิริยัม อารภติ   เกิดฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร
 จิตตัม ปคฺคณฺหาติ ปทหติ   ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้
 อนุปปนุหนัน กุศลานัน ฌมมานัน จิตฺตยา   เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญ ไพบูลย์
 อสมฺโมสาย ภิกฺขโวยาวาย เวปุลฺลสฺสย ปริบฺรูณฺณิยังฺขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
 ภาวนาย ปารีบฺรูริยา   ที่เกิดขึ้นแล้ว
 ฉนุหัง ฆเนติ วายมตติ วิริยัม อารภติ   เกิดฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร
 จิตตัม ปคฺคณฺหาติ ปทหติ   ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้
 อภัย วุจจติ ภิกขเว สมมาวายาโม   นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ
 ๗) กตมา จ ภิกขเว สมมาสติ   สัมมาสติ เป็นโฉน
 อิท ภิกขเว   ภิกษุในธรรมวินัยนี้
 ภิกขุ กายเ กายานุปัสสี วิหริติ   พิจารณาเห็นกายในกายอยู่
 อาตปปี สมฺปชาโน สติมา   มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
 วิเนยฺย โลเก อภิขุฉาโทมนสฺส   พึงกำจัดอภิขุฉา และโทมนัสในโลกเสียได้
 เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ ๕เปยฺ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่
 จิตฺเตเต จิตฺตานุปัสสี วิหริติ ๕เปยฺ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่

ฌเมสุข ฌมานุปลัสสี วิหริติ   พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่
 อาตาปี สมปชาโน สติมา   มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
 วิเนยฺย โลก อภิขุฉาโทมนสฺส   พึงกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
 อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสติ.   ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า สัมมาสติ
 ๘) กตโม จ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิ   สัมมาสมาธิ เป็นไฉน
 อิทฺ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กามเมหิ   ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม
 วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฌเมหิ   สงัดจาก อกุศลธรรม
 สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกชฺ ปีติสฺสขํ ปจฺมํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ

    ย่อมเข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจาร์ ปีติและสุขเกิดแต่วิเวกเป็นอารมณ์อยู่

วิตกฺกวิจาร์ณํ วูปสฺมา   เพราะวิตกวิจาร์สงบไป
 อชฺฌตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตโส เอโกทิกาวํ   มีความผ่องใสแห่งจิตภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้น
 อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมฺมาธิชฺ ปีติสฺสขํ ทฺตติยํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ

    ย่อมเข้าทุติยฌาน ไม่มีวิตก ไม่มี วิจาร์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่

ทฺตติยํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ   ย่อมเข้าตติยฌานอยู่
 สุขสฺส จ ปหานา ทฺกฺขสฺส จ ปหานา   เพราะละสุขละทุกข์
 ปุพฺเพ ว โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมา   และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ
 อทุกฺขมสฺสขํ อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธี จตฺตตฺถํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ

    ย่อมบรรลวจตุตถฌาน มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิ   นี้ เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ
 อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทฺกฺขนิโรธคามินี ปฏฺิปปทา อริยสจฺจํ

    ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทฺกฺขนิโรธคามินีปฏฺิปปทาอริยสจฺจ

อิตฺติ   ตั้งพรรณนามาจะนี้

อชฺฌตฺตํ วา ฌเมสุข ฌมานุปลัสสี วิหริติ   ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
 พหิทฺฐา วา ฌเมสุข ฌมานุปลัสสี วิหริติ   พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
 อชฺฌตฺตพหิทฺฐา วา ฌเมสุข ฌมานุปลัสสี วิหริติ

    พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง

สมฺภวฺยฌมานุปลัสสี วา ฌเมสุข วิหริติ   พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง
 วยฺยฌมานุปลัสสี วา ฌเมสุข วิหริติ   พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง
 สมฺภวฺยวยฺยฌมานุปลัสสี วา ฌเมสุข วิหริติ   พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้ง

    ความเสื่อมในธรรมบ้าง

อตฺถติ ฌมฺมาติวา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺิจิตา โหติ   สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่
 ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย   ก็เพียงสักว่าความรู้
 ปฏฺิสฺสตีตมตฺตตาย   เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

อนิสฺสิตโต จ วิหฺรติ
 น จ กิณฺจิ โลเก อูปาทียติ.
 เอวํ โข ภิกฺขเว
 ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรติ
 จตุสฺส อริยสจฺเจสุ.
 สจฺจปพฺพํ นิฏฺฐิตํ.
 ฌมฺมานุปฺสฺสนา นิฏฺฐิตา.

เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว
 และไม่ถ่อมมันอะไรๆในโลก
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
 ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 คืออริยสัจจ ๔ อยู่เนื่องๆ
 จบสัจจบรรพ
 จบฌมมานุปัสสนา

มคฺคสจฺจนิทฺเตสวณฺณนา

อริโยติ ตํตํมคฺควชฺฌเมหิ กิเลเสหิ
 อารกตฺตา จ อริยภาวกรตฺตา จ อริโย.

คำว่า อริโย ความว่า มรรคชื่อว่าอริยะะ เพราะ
 ไกลจากกิเลสทั้งหลาย อันมรรคนั้น ๆ พึงฆ่า และ
 เพราะทำความเป็นพระอริยะะ.

ทุกฺขเ ฌาณนฺติ อาทินา จตุสฺสจ
 จกมฺมจฺจานํ ทสฺสิตํ. ตตฺถ ปุริมาณี เทว
 สจฺจจาณี วฏฺฐํ. ปจฺจิมานี วิวฏฺฐํ.

ทรงแสดงก็มีมัญฐานว่าด้วยสัจจะ ๔ ด้วยคำ
 ว่า รู้ในทุกข์ เป็นต้น. ในสัจจะ ๔ นั้น ๒ สัจจะต้น
 (ทุกข สมุทัย) เป็นวิภูฏสัจจะ ๒ สัจจะหลัง (นิโรธ
 มรรค) เป็นวิวิภูฏสัจจะ.

เตสุ ภิกฺขุโน วฏฺฐเ กมฺมจฺจานาภิ
 นิเวโส โหติ. วิวฏฺฐเ นตฺถิ อภินิเวโส.

ในวิภูฏสัจจะ และ วิวิภูฏสัจจะเหล่านั้น ความ
 ตั้งมั่นแห่งก็มีมัญฐานของภิกษุ ย่อมมีในวิภูฏ
 สัจจะ ไม่มีในวิวิภูฏสัจจะ

ปุริมาณี หิ เทว สจฺจจาณี ปญฺจกฺขนฺธา
 ทุกฺขํ. ตณฺหา สมุทโยติ เอวํ สงฺเขเปน จ
 กตฺเม ปญฺจกฺขนฺธา. รุปฺกฺขนฺโชติ อาทินา
 นเยน วิตฺถาเรน จ อจฺจริยสฺส สนฺติเก
 อุกฺคณฺหิตฺวา วาจา ยปฺนปฺปุนํ ปรีวตฺเตนโต
 โยคาวจโร กมฺมํ กโรติ.

ก็พระโยคาวจรกำหนดสัจจะ ๒ เบื้องต้น ใน
 สำนักอาจารย์ โดยย่อ อย่างนี้ว่า ปัญจขันธ์เป็น
 ทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และพิสดารโดยนัย เป็นต้น
 ว่า ปัญจขันธ์เป็นใจน คือรูปขันธ์ตั้งนี้แล้ว
 ทบทวน ชื่อว่า ทำกรรมในสัจจะ ๒ เหล่านั้น.

อิตเรสุ ปน ทวีสุ สจฺจเจสุ นิโรธสจฺจํ
 อิกฺกํ กนฺตํ มนาปํ.มคฺคสจฺจํ อิกฺกํ กนฺตํ
 มนาปนฺติ เอวํ สวเนเนว กมฺมํ กโรติ.

ส่วนในสัจจะ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจร ย่อม
 ทำกรรม ด้วยการฟังอย่างเดียว อย่างนี้ว่า นิโรธ
 สัจ นำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ มรรคสัจ นำ
 ปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ.

โส เอวํ กโรนุโต จตตาริ สจฺจานิ
เอกปฏิวะเรน ปฏิวิชฺฌติ. เอกาภิสฺมเยน
อภิสมฺเมติ.

ทุกฺขํ ปริณฺญาปฏิวะเรน ปฏิวิชฺฌติ.

สมุทฺถํ ปหานปฏิวะเรน.

นิโรธํ สจฺจกิริยาปฏิวะเรน.

มคฺคํ ภาวนาปฏิวะเรน ปฏิวิชฺฌติ.

ทุกฺขํ ปริณฺญาภิสฺมเยน ๕เปฯ มคฺคํ
ภาวนาภิสฺมเยน อภิสมฺเมติ.

เอวมสฺส ปุพฺพภาเค ทฺวิสุ สจฺเจสุ
อุคฺคหปริปฺุจฺจาสวนธารณสมฺมสนปฏิวะโร
โหติ.

ทฺวิสุ ปน สวนปฏิวะโรเยว.

อปรภาเค ตีสุ กิจฺจโต ปฏิวะโร โหติ.
นิโรธํ อารมฺมณปฏิวะโร โหติ.

ปัจจเวกฺขณา ปน ปตฺตสจฺจสฺส โหติ
อยมฺจ อาทิกมฺมิโก. ตสฺมา सा อิธ น
วฺตุตา.^{๑๓๐}

อิมสฺส จ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ ปริคฺคณฺโหโต
ทุกฺขํ ปริชานามิ. สมุทฺถํ ปชฺหมามิ. นิโรธํ
สจฺจิกโรมิ. มคฺคํ ภาวเมตี อาโภคสมฺนฺหา
หารมนสิการปัจจเวกฺขณา นตฺถิ.

ปริคฺคณฺโหโต ปฏฺจาย โหติ.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำอยู่อย่างนี้ ย่อมแห่ง
ตลอดสัจจะด้วยปฏิวะญาณอันเดียว ย่อมตรัสรู้
ด้วยอภิสมมยญาณอันเดียว

แห่งตลอดทุกฺข ด้วยปฏิวะคือปริณฺญาภิ

แห่งตลอดสมุทฺถด้วยปหานภิ

แห่งตลอดนิโรธด้วยสัจจกิริยาภิ

แห่งตลอด มรรคด้วยภาวนาภิ.

ย่อมตรัสรู้ทุกขสัจ ด้วยอภิสมมยญาณ คือ
ปริณฺญาภิ ตรัสรู้สมุทฺถด้วยปหานภิ ตรัสรู้
นิโรธด้วยสัจจกิริยาภิ ตรัสรู้ มรรคด้วย
ภาวนาภิ.

ในเบื้องต้น พระโยคาวจรนั้น มีปฏิวะญาณใน
สัจจะ ๒ เบื้องต้น ด้วยการกำหนด การสอบถาม
การฟัง การทรงจำ และการพิจารณา

ส่วนในสัจจะ ๒ เบื้องปลาย พระโยคาวจร
มีปฏิวะญาณ ด้วยอำนาจการฟังอย่างเดียว

ในภายหลัง จึงมีปฏิวะญาณในสัจจะ ๓ โดย
กิจ มีปฏิวะญาณในนิโรธด้วยอารมณ์.

ส่วนปัจจเวกษณญาณมีแก่พระโยคาวจร ผู้
บรรลूसัจจะแล้ว และพระโยคาวจรนี้ เป็นผู้เริ่ม
บำเพ็ญเพียร เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสปัจจเวกษณ
ญาณนั้นไว้ในที่นี้.

อนึ่ง เมื่อภิกษุนี้กำหนดรู้ในเบื้องต้น ความ
ค้ำึง รวบรวมใจ ใส่ใจ และพิจารณาว่า เรา
กำหนดรู้ทุกฺข เราละสมุทฺถ เราทำให้แจ้งนิโรธ
เราเจริญมรรค ดังนี้ ยังไม่มี

จะมีได้ตั้งแต่การกำหนด ไป.

^{๑๓๐}ที่มณิกายฎกถา (สมุทฺถวิลาสินี ๒) หน้าที

อปรภาเค ปน ทุกข์ ปริณญาตเมว
 ๕เปช มคฺโค ภาวิโตว โหติ.

ตตถ เทว สจฺจานิ ทฺทสฺสตา
 คมฺภีรานิ. เทว คมฺภีรตฺตา ทฺทสฺสานิ.

ทฺทขสจฺจํ หิ อฺปฺปตฺติโต ปากฺกํ.
 ขาณฺุณฺุฏฺกปหาราทีสุ อโห ทฺทขนฺุติ
 วตฺตพฺพตมฺปิ อาปชฺชติ.

สมฺมุยมฺปิ ขาทิตฺตกาตภาณฺุชิตฺตกาต
 ทิวเสน อฺปฺปตฺติโต ปากฺกํ.

ลกฺขณฺปฏิเวธโต ปน อุกฺกมฺปิ ตํ คมฺภีรํ.
 อิติ ตานิ ทฺทสฺสตา คมฺภีรานิ.

อิตเรสํ ปน ทฺวินฺนํ ทสฺสนตฺถาย
 ปโยโค ภาวคฺคคฺคณฺุตํ หตฺถปฺปสฺสาร์ณํ วย
 อวีจิสฺสนตฺถํ ปาหปฺปสฺสาร์ณํ วย สตฺตธา
 ภินฺนสฺส วาสสฺส โภจียา โภจิปฺปิปาหนํ
 วย จ โหติ.

อิติ ตานิ คมฺภีรตฺตา ทฺทสฺสานิ. เอว
 ทฺทสฺสตา คมฺภีเรสุ คมฺภีรตฺตา จ ทฺทสฺเสสุ
 จตฺตสุ สจฺเจสุ อุกฺคทาทิวเสน ปุพฺพภาค-
 ณาณฺุปฺปตฺตี สนฺุชยา อิทํ ทฺทข ณาณฺุนฺุติ
 อาทิ วุตฺตํ.

ปฺปฏิเวทฺทฺทขณฺุณฺุ ปน เอกเมว ตํ ณาณฺุ
 โหติ.

ในภายหลัง ทุกข์ก็เป็นอันชื่อว่ากำหนดรู้แล้ว
 สมุทัยก็เป็นอัน ละเสียแล้ว นิโรธก็เป็นอันทำให้
 แจ่มแล้ว มรรคก็เป็นอันทำให้เกิดแล้ว.

ในสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ เบื้องต้น ชื่อว่า
 ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก สัจจะ ๒ เบื้องหลัง ชื่อ
 ว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง.

ความจริง ทุกขสัจปรากฏตั้งแต่เกิดมา ถึงกับ
 กล่าวกันว่า ทุกข์หนอ ในเวลาที่ถูกต้องและหนาม
 ดำเป็นต้น.

แม้สมุทัยสัจก็ปรากฏตั้งแต่เกิดมา ด้วยอำนาจ
 ออยากเคี้ยว ออยากกินเป็นต้น.

แต่ แม้ทั้งสองสัจจะนั้นก็ชื่อว่าลึกซึ้ง โดย
 ลักษณะ และการแทงตลอด. สัจจะ ๒ นั้น ชื่อว่า
 ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้.

ส่วนความพยายามเพื่อเห็นสัจจะ ๒ นอกนี้ ก็
 เป็นเหมือนเหยียดมือจับภวัคคพรหม เหยียดเท้า
 ไปต้อนอเวจันรก และเป็นเหมือนเอาปลายขน
 ทราย กับปลายขนทรายที่แยกออก ๗ ส่วน ให้จกด
 ติดกัน.

สัจจะ ๒ เบื้องปลายเหล่านั้น ชื่อว่าเห็นได้ยาก
 เพราะลึกซึ้ง ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาค
 เจ้าตรัสว่า นี้ ความรู้ในทุกข์ตั้งนี้เป็นต้น ทรง
 หมายถึงความเกิดญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น ใน
 สัจจะ ๔ ที่ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก และที่ชื่อ
 ว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง ด้วยอำนาจการ
 กำหนด เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในขณะแทงตลอด ญาณ (ปฏิเวชญาณ)
 นั้น ก็มีหนึ่งเท่านั้น.

สัมมาสังกัปปะ

เนกขัมมสงกปฺปาทโย กามพฺยาปา
ทวิหีสาวีรมณฺสณฺณานํ นานตฺตา ปุพฺพ
ภาเค นานา.

มคฺคกฺขณฺ ปน อิมํสุ ตีสุ จาเนสุ
อุปฺปนฺนํสุส อกุสลสงกปฺปํสุส ปทปจฺเจทโต
อนุปฺปตฺตติสาธนฺวเสน มคฺคจฺกํ ปฺรยมาโน
เอโกว กุสลสงกปฺโป อุปฺปชฺชติ.

อโย สฺมมาสงกปฺโป นาม.

สัมมาวาจา

มุสฺวาทาเวรมณฺเฑอาทโยปิ มุสฺวาทา
ทิวี วิรมณฺสณฺณานํ นานตฺตา ปุพฺพภาเค
นานา.

มคฺคกฺขณฺ ปน อิมํสุ จตุสุ จาเนสุ
อุปฺปนฺนํยา อกุสฺลทุสฺสึลฺยเจตนาเย ปทปจฺ
เจทโต อนุปฺปตฺตติสาธนฺวเสน มคฺคจฺกํ
ปฺรยมาณา เอกาว กุสฺลเวรมณฺเฑ อุปฺปชฺชติ.

อโย สฺมมาวาจา นาม.

สัมมากัมมันตะ

ปาณาติปาตาเวรมณฺเฑอาทโยปิ ปาณา
ติปาตาทิวี วิรมณฺสณฺณานํ นานตฺตา
ปุพฺพภาเค นานา.

มคฺคกฺขณฺ ปน อิมํสุ ตีสุ จาเนสุ
อุปฺปนฺนํยา อกุสฺลทุสฺสึลฺยเจตนาเย อภิรีย
โต ปทปจฺเจทโต อนุปฺปตฺตติสาธนฺวเสน
มคฺคจฺกํ ปฺรยมาณา เอกาว กุสฺลเวรมณฺเฑ
อุปฺปชฺชติ.

อโย สฺมมากมฺมฺนุโต นาม.

ความดำริออกจากกามเป็นต้น ต่างกันใน
เบื้องต้น เพราะสัญญาในอันงดเว้นจากกาม
พยาบาทและวิหิงสาต่างกัน.

แต่ในขณะที่แห่งมรรค ความดำริฝ่ายกุศลอัน
เดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้
สำเร็จ ความไม่เกิดแห่งความดำริฝ่ายอกุศล ที่เกิด
แล้วในฐาน ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทาง แห่งความ
ดำริฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด

นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

แม้กุศลธรรมมีเจตนางดเว้นจากมุสวาทเป็น
ต้น ก็ต่างกันเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงด
เว้นจากมุสวาทเป็นต้นต่างกัน.

แต่ในขณะที่แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศล
อันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดย
ให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่าย
อกุศลที่เกิดแล้ว ในฐาน ๔ เหล่านี้ เพราะตัดทาง
แห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด

นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

แม้กุศลธรรม มีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาต
เป็นต้น ก็ต่างกันเบื้องต้น เพราะสัญญาในการ
งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ต่างกัน.

แต่ในขณะที่ แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศล
อันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรค บริบูรณ์
โดยให้สำเร็จความไม่เกิด แห่งเจตนาเครื่องทุศีล
ฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้ว ในฐาน ๓ เหล่านี้ เพราะตัด
ทางได้ขาด

นี้ชื่อว่า สัมมากมฺมฺนุตะ.

สัมมาอาชีวะ

มิจฉาอาชีวนฺติ ขาทนียโกชนียาทินํ
อตุถาย ปวตฺตติตํ กายวจีทฺวจฺจริตํ.

สมฺมาอาวีโวติ กุหาทึทึ วิรมณฺสณฺณ
านํ นานตฺตา ปุพฺพภาเค นานา.

มคฺคกฺขณฺเ ปน อิมฺสฺยฺเว สตฺตฺสฺ จ
าเนสฺส อฺุปฺปนฺนาย มิจฉาชีวทฺสฺสึยฺเจตฺตนา
ปทฺทจฺเจทฺโต อฺุปฺปตฺตฺติสฺสทฺทวเสณ มคฺคกฺคํ
ปุรยฺมาณา เอกาว กุสลเวรมณฺเ อฺุปฺปชฺชติ.
อຍ် สมฺมาอาชีโว นาม.

สัมมาวายามะ

อฺุปฺปนฺนํ นานนฺติ เอกสฺมี วา ภเว
ตถารูเป วา อารมฺมณฺเ อตฺตโน น
อฺุปฺปนฺนํ.

ปรสฺส ปน อฺุปฺปชฺชมาเน ทิสฺวา อโห
วต เม เอวรูปา ปาปกกา อกุสลา ฐมฺมาน
น อฺุปฺปชฺชเยยฺยุนฺติ เอวํ อฺุปฺปนฺนํ น วา
ปาปกานํ อกุสลาณํ ฐมฺมานํ อฺุปฺปาทาย.

ฉนฺทํ ชเนตฺติ เตสํ อฺุปฺปาทกปฺปฏิปตฺ
ติสฺสทกํ วิริยฉนฺทํ ชเนติ.

อฺุปฺปนฺนํ นานนฺติ สมฺทาจรรวเสณ อตฺต
โน อฺุปฺปนฺนํ ปุพฺพานํ. อิทานิ ตาทิสฺเส น
อฺุปฺปาเทสฺสามีติ เตสํ ปทานาย ฉนฺทํ
ชเนติ.

อฺุปฺปนฺนํ นานํ กุสลาณนฺติ อปฺปฏิลทฺธานํ
ปรมชฺฌานาทินํ.

คำว่า มิจฉาอาชีวะ ได้แก่ กายทุจจริตและวจิตุจจริตที่เป็นไปเพื่อต้องการของเคี้ยวของกิน

ที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้น จากทุจจริตมีมุสาวาทเป็นต้นต่างกัน.

แต่ในขณะที่แห่งมรรคเจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลอันเป็นมิจฉาอาชีวะ ที่เกิดแล้วในฐานะเจ็ด (กายทุจจริต ๓ วจิตุจจริต ๔) เหล่านี้แหละ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

คำว่า ที่ยังไม่เกิด คือที่ยังไม่เกิดแก่ตนในภพหนึ่ง หรือในอารมณ์ เห็นปานนั้น.

แต่พระโยคาวจรเห็นบาปอกุศลธรรมที่กำลังเกิดแก่คนอื่น ย่อมยังฉันทะให้เกิด ปรารถนาคความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด ด้วยคิดอย่างนี้ว่า โอหนอ บาปอกุศลธรรม เห็นปานนั้น ไม่พึงเกิดแก่เราดังนี้.

คำว่า ฉนฺทํ ชเนติ ย่อมยังฉันทะให้เกิด คือ ให้เกิดความพอใจในความเพียรที่สำเร็จข้อปฏิบัติอันไม่ให้เกิดบาปอกุศลเหล่านั้น.

คำว่า อฺุปฺปนฺนํ ที่เกิดแล้ว คือที่เคยเกิดแล้วแก่ตน โดยการกำเริบขึ้น ย่อมไม่ให้เกิดฉันทะเพื่อละบาปอกุศลเหล่านั้นว่า บัดนี้เราจักไม่ให้บาปอกุศลเช่นนั้น เกิดขึ้นละ.

คำว่า อฺุปฺปนฺนํ นานํ กุสลาณํ กุศลที่ยังไม่เกิดคือ กุศลธรรม มีปฐมฌานเป็นต้น ที่ตนยังไม่ได้.

เวปุลลยาตติ วิปุลภาวาย. ภาวนาย
ปารีปุริยาตติ ภาวนาย ปริปุรณตถ์.

อยมปิ สัมมาวายาโม อนุปปนนานัน
อกุสลานัน อนุปปาตนาทิจิตตानัน นานตตนา
ปุพฺพภาเค นานา.มคฺคกฺขณเณ ปน อิเมสุ
เยว จตฺตสุ จาเนสุ กิจฺจสาธนวเสน มคฺคกฺค
ปุรยมานัน เอกเมว กุสลวิริยํ อุปฺปชฺชติ.

อโย สัมมาวายาโม นาม.

สัมมาสติ

สัมมาสติปิ กายาทิปริคฺคาทกจิตตानัน
นानตตนา ปุพฺพภาเค นานา.มคฺคกฺขณเณ
ปน จตฺตสุ จาเนสุ กิจฺจสาธนวเสน มคฺคกฺค
ปุรยมานา เอกาว สติ อุปฺปชฺชติ. อโย สัมมา
สติ นาม.

สัมมาสมาธิ

ฉานานิ ปุพฺพภาเคปิ มคฺคกฺขณเณปิ
นानา.

ปุพฺพภาเค สมาปตฺตติวเสน นา
นา.มคฺคกฺขณเณ นานา มคฺควเสน ๗ เอกสุส
หิ ปจฺมมคฺโค ปจฺมชฺชฌานิกโหติ.ทฺตฺติยมคฺ
คาทโยปิ ปจฺมชฺชฌานิกา วา ทฺตฺติยชฺชฌา
นาทิสฺสุ อญฺญตรชฺชฌานิกา วา.

เอกสุสปิ ปจฺมมคฺโค ทฺตฺติยาทีนํ อญฺญ
ตรชฺชฌานิกโ โหติ.

ทฺตฺติยาทโยปิ ทฺตฺติยาทีนํ อญฺญตรชฺชฌา
นิกา วา ปจฺมชฺชฌานิกา วา.

เอวํ จตฺตารูปิ มคฺคา ฉานวเสน
สทิสฺสา วา อสทิสฺสา วา เอกจฺจสทิสฺสา วา
โหนติ.

คำว่า ภาวนาย ปารีปุริยา คือเพื่อความมี
ปริปุรณ.

แม้สัมมาวายาโมนี้ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะ
จิตที่คิดไม่ให้เกิด อกุศลที่ยังไม่เกิดเป็นต้นต่างกัน.
แต่ในขณะที่แห่งมรรค วิริยะฝ่ายกุศลอันเดียว
เท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคปริปุรณ โดยให้
สำเร็จกิจ ในฐานะ ๔ เหล่านี้ เหมือนกัน

นี้ชื่อว่า สัมมาวายาโม.

แม้สัมมาสติ ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะจิตที่
กำหนดอารมณ์มีกาย เป็นต้นต่างกัน แต่ในขณะที่
แห่งมรรค สติอย่างเดียวกันเกิดขึ้นให้องค์แห่ง
มรรคปริปุรณ โดยให้สำเร็จกิจในฐานะ ๔ นี้ชื่อว่า
สัมมาสติ.

ฉานทั้งหลาย ต่างกัน ทั้งในเรื่องต้น ทั้ง
ในขณะที่แห่งมรรค.

ในเรื่องต้นต่างกันโดยสมบัติ. ในขณะแห่ง
มรรค ต่างกันโดยมรรค. จริงอยู่ มรรคที่ ๑ แห่ง
มรรคขณะหนึ่ง มีปฐมฉานเป็นบาท แม้มรรคที่ ๒
เป็นต้น มีปฐมฉานเป็นบาทบ้าง มีฉานอย่างใด
อย่างหนึ่ง ในทุติยฉานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง.

มรรคที่ ๑ แห่งมรรคขณะแม้อันหนึ่ง มีฉาน
อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฉานเป็นต้นเป็นบาท

แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้น ก็มีฉานอย่างใดอย่าง
หนึ่ง แห่งทุติยฉานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง มี
ปฐมฉานเป็นบาทบ้าง.

มรรคทั้ง ๔ ว่า โดยฉานเหมือนกันก็มี
ต่างกันก็มี เหมือนกันบางแห่งก็มี ด้วยประการ
ฉะนี้.

อัย ปนสฺสวีสเสโส ปาทกชฺชฌานนียเมน
โหติ.

ปจฺมชฺชฌานลาภิโน ปจฺมชฺชฌานา วุฏฺฐจาย
วิปสฺสนุตฺตสฺส อุปฺปนฺโน มคฺโค ปจฺมชฺชฌานิกो
โหติ.

มคฺคกฺโขโพชฌงฺคานิ เจตฺถ ปรีปฺนุณา
เนว โหหนฺติ. ทฺตฺติยชฺชฌานโต วุฏฺฐจาย
วิปสฺสนุตฺตสฺส อุปฺปนฺโน ทฺตฺติยชฺชฌานิกो โหติ.

มคฺคกฺชานิ ปเนตฺถ สฺตฺต โหหนฺติ.

ตฺตฺติยชฺชฌานโต วุฏฺฐจาย วิปสฺสนุตฺตสฺส
อุปฺปนฺโน ตฺตฺติยชฺชฌานิกอ.มคฺคกฺชานิ
ปเนตฺถ สฺตฺต โหหนฺติ. โพชฌงฺคานิ ปน ฉ
โหหนฺติ.

เอเสว นโย จตฺตฺตชฺชฌานโต วุฏฺฐจาย
ยว เวนสญฺญานาสญฺญาตนํ ๓

อรูเป จตฺตฺกปณฺจกชฺชฌานํ อุปฺปชฺชติ.
ตณฺจ โลกุตฺตรํ. น โลกิยนฺติ วุตฺตํ.

เอตฺถ กถนฺติ.

เอตฺถาปิ ปจฺมชฺชฌานาที่สุ ยโต วุฏฺฐจาย
โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏฺฐิลภิตฺวา อรูปสฺมาปตฺตี
ภาเวตฺวา โส อารูเป อุปฺปนฺโน.

ตชฺชฌานิกาวสฺส ตตฺถ ตโย มคฺคา
อุปฺปชฺชนฺติ.

เอวํ ปาทกชฺชฌานเมว นียเมติ.

เกจิ ปน เถรา วิปสฺสนาย อารมฺมณ
ภูตา ขนฺธา นียเมเนตฺตีติ วทนฺติ. เกจิ ปุคฺ
คฺลชฺชฌาสโย นียเมตฺตีติ วทนฺติ. เกจิ
วุฏฺฐจานคามินี วิปสฺสนา นียเมตฺตีติ วทนฺติ.

นี่เป็นความแผ่กันแห่งมรรคนั้น โดยกำหนด
โดยฌานที่เป็นบาท.

มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ ปฐมฌาน
ออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามี
ปฐมฌานเป็นบาท.

ก็องค์แห่งมรรคและโพชฌงค์ ย่อมบริบูรณ์ใน
ปฐมฌานนี้โดยแท้. มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้
ได้ทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว เจริญ
วิปัสสนาอยู่ชื่อว่า มีทุติยฌานเป็นบาท.

ส่วนองค์มรรคในทุติยฌานนี้ มี ๗ ประการ.

มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากตติย
ฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีตติยฌานเป็น
บาท. ส่วนองค์มรรคในตติยฌานนี้มี ๗ แต่
โพชฌงค์มี ๖ ประการ.

สำหรับพระโยคาวจรผู้ออกจากจตุตถฌาน จน
ถึงเนวสญฺญานาสญฺญาตนะกัณฺเฑนี้เหมือนกัน.

ฌานหมวด ๔ และหมวด ๕ ย่อมเกิดในอรูเป
และฌานนั้นท่านกล่าวว่าเป็นโลกุตตระ ไม่ใช่
โลกิยะ.

ถามว่าในปฐมฌานเป็นต้นนี้เป็นอย่างไร.

ตอบว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นแม้นี้ พระ
โยคาวจรนั้น ออกจากฌานใดแล้ว ได้เสด็จปฏิบัติ
มรรค เจริญอรูปรุสสมาบัติแล้วเกิดในอรูปรุภพ

มรรคทั้ง ๓ มีฌานนั้นเป็นบาท เกิดขึ้นแก่พระ
โยคาวจรนั้น ในอรูปรุภพนั้น.

ท่านกำหนดมรรคที่มีฌานเป็นบาท อย่าง
เดียว ด้วยประการฉะนี้.

แต่พระเถระบางเหล่ากล่าวว่า กำหนดชั้น
เป็นอารมณฺ์แห่งวิปัสสนา. บางเหล่าก็ว่า กำหนด
อหฺยาศัยบุคคล. บางเหล่าก็ว่า กำหนดวิปัสสนา
อันเป็นวุฏฺฐจานคามินี.

เตสํ วาหิณิจฺฉโย วิสุทฺธิมคฺเค วุฏฺฐ
 านคามินีวิปัสสนาธิกาเร วุตฺตนเยเนว
 เวทิตพฺโพ.

อิตติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา
 จตฺตาริ สจฺจานิ ปริคฺคณฺหิตฺวา ปรสฺส วา
 กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปรสฺส จตฺ
 ตาริ สจฺจานิ ปริคฺคณฺหิตฺวา ฐมฺเมสุ ฐมฺ
 มานุปสฺสี วิหฺรติ.

สมฺภวยา ปเนตฺถ จตฺตุนฺนิ สจฺจานํ
 ยถาสมฺภวโต อุปฺปตฺตินิวตฺติวเสน เวทิตพฺ
 พา. อิตฺ ปรี วุตฺตนยเมว.

สติกำหนดสังขะ ๔ เป็นอริยสังข

เกวลํ หิ อิทฺ จตฺตฺสจฺจปริคฺคาหิกา สติ
 ทุกฺขสจฺจนฺตฺติ เอวํ โยชนํ กตฺวา สจฺจปริคฺ
 คา ห กสฺส ภิกฺขุโน นียยานมฺขนฺตฺติ
 เวทิตพฺพํ. เสสํ ตาทิสเมวาทิ.^{๑๓๑}

สรุปความ

เอตฺตวาทา อานาปานปพฺพํ จตฺตฺอิริยา
 ปถปพฺพํ จตฺตฺสมฺปชฺฌณฺปพฺพํ ทฺวตฺตฺตีสาการํ
 จตฺตฺชาตฺตวตฺตฺถานํ นว สิวฺกฺกิกา เวทนา
 นุปัสสนา จิตฺตฺตานุปัสสนา นีวรณฺปริคฺคโห
 ขนฺธฺปริคฺคโห อายตฺนปริคฺคโห โพชฌงฺก
 ปริคฺคโห สจฺจปริคฺคโหติ เอกวีสติ กมฺมฏ
 ฏานานิ.

เตสฺ อานาปานํ ทฺวตฺตฺตีสาการํ นว
 สิวฺกฺกิกาทิ เอกาทสฺ อุปฺปนาทมฺมฏฏานานิ
 โทหนฺตฺติ.

วิหิณิจฺฉวาทะของพระเถระเหล่านั้น ฟังทราบ
 ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ ในอริการว่าด้วยวุฏฐานคา
 มีวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค.

คำว่า อิตติ อชฺฌตฺตํ วา หรือภายในเป็นต้น
 ความว่า พิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย
 เพราะกำหนดสังขะ ๔ ของตน ของคนอื่น หรือ
 เพราะกำหนดสังขะ ๔ ของตนตามกาล ของคนอื่น
 ตามกาลอย่างนี้อยู่.

ส่วนความ เกิดและความเสื่อมในสังขจบรรพนี้
 ฟังทราบโดยความเกิดและความหมดไปแห่งสังขะ
 ๔ ตามเป็นจริง. คำอื่นนอกจากนี้ มีนัยดังกล่าว
 มาแล้ว.

แต่ในสังขจบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียว คือ ฟัง
 ประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดสังขะ ๔ เป็น
 อารมณฺ เป็นทุกขสังขเป็นต้น แล้วฟังทราบว่าเป็น
 ทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนด
 สังขจะเป็นอารมณฺ. คำที่เหลือก็ เหมือนกันแล.

กัมมฏฏาน ๒๑ คือ อานาปานบรรพ ๑ จตฺ
 ติริยาบถบรรพ ๑ จตฺตฺสมฺปชฺฌณฺยบรรพ ๑ ทวัตฺตฺติง
 สาการ ๑ จตฺตฺชาตฺตวฏฏานะ ๑ สิวฺกฺกิกา ๙ เวทนา
 นุปัสสนา ๑ จิตฺตฺตานุปัสสนา ๑ นีวรณฺปริคฺคหะ ๑
 ขันธฺปริคฺคหะ ๑ อายตฺนปริคฺคหะ ๑ โพชฌงฺก
 ปริคฺคหะ ๑ สจฺจปริคฺคหะ ๑.

บรรดากัมมฏฏาน ๒๑ นั้น กัมมฏฏาน ๑๑ คือ
 อานาปาน ๑ ทวัตฺตฺติงสาการ ๑ สิวฺกฺกิกา ๙ เป็นอัป
 นากัมมฏฏาน.

^{๑๓๑}ที่ฉนิกายฎกถา (สมงฺคลวิลาสินี ๒) หน้า
 ๖๘๔

ที่ฌภาณกมหาสิวตเถโร ปน นวสวีกา
อาทีนวานุปัสสนาเวเสน วุตตาทิ อาห.
ตสฺมา ตสฺส มเตน เทวเยว
อปฺปนากรมมฺภูจฺจานานิ. เสสานิ อฺปจาร-
กรมมฺภูจฺจานานิ.

ก็ ปเนเตสุ สพฺเพสุ อภินิเวโส
ชายติ ฯ

โน น ชายติ อิริยาปถสมฺปชฌณ
นึวรนโพนฺชฌงฺเคสุ อภินิเวโส น ชายติ.
เสเสสุ ชายตีติ.

มหาสิวตเถโร ปนาห เอเตสุปิ อภินิเว
โส ชายติ. อโย หิ อตฺถิ นุโข เม จตฺตารโ
อิริยาปถา อุกาหุ นตฺถิ. อตฺถิ นุโข เม
จตฺตสมฺปชฌณํ อุกาหุ นตฺถิ. อตฺถิ นุ โข
เม ปณฺจ นึวรนฺตา อุกาหุ นตฺถิ. อตฺถิ นุ
โข เม สตฺต โพนฺชฌงฺคา อุกาหุ นตฺถิติ
เอวํ ปรีคคณฺหาติ.

ตสฺมา สพฺพตฺถ อภินิเวโส ชายตีติ.

แต่พระมหาสิวเถระผู้รจนาคัมภีร์ ที่ฌนิกาย
กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สวีกา ๙ โดย
อาทีนวานุปัสสนา.

เพราะฉะนั้น ตามมติของท่าน อานาปานะ
และ ทวัตตังสาการ ๒ เท่านั้น เป็นอัปนา
กัมมัฏฐาน. ที่เหลือเป็น อุปจารกัมมัฏฐาน

ถามว่า ความตั้งมั่น เกิดในกัมมัฏฐานนั้น
ทั้งหมดหรือไม่เกิด

ตอบว่า ไม่ใช่ไม่เกิด ความตั้งมั่นไม่เกิด ใน
อิริยาบถสัมปชัญญะ นึวรนฺ และโพนฺชฌงฺคฺ เกิดใน
กัมมัฏฐานที่เหลือ.

ส่วน พระมหาสิวเถระกล่าวว่า ความตั้งมั่น
ย่อมเกิดในกัมมัฏฐานแม้เหล่านั้น(ทั้งหมด) เพราะ
พระโยคาวจรนี้ ย่อมกำหนดอย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔
มีแก่เรา หรือไม่หนอ สัมปชัญญะ ๔ มีแก่เรา
หรือไม่หนอ นึวรนฺ ๕ มีแก่เราหรือไม่หนอ
โพนฺชฌงฺคฺ ๗ มีแก่เราหรือไม่หนอ ดังนี้

เพราะฉะนั้น ความตั้งมั่นย่อมเกิดใน
กัมมัฏฐานทั้งหมด.

๓.๑๔ คัมภีร์อรรถกถา อธิบายอานิสงส์

โย หิ โกจิ ภิกขเว	ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง
อิเม จตตารโ สติปัฏฐานเ เอว ภาเวยย	พึงเจริญสติปัฏฐาน ทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้
สตุต วสฺสานิ	ตลอด ๗ ปี
ตสฺส ทฺวินฺหนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ	เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
ทิกฺกฺเขว ฐมฺเม อญฺญา	พระอรหันต์ผลในปัจจุบัน ๑
สตี วา อฺปาทิสฺเสส อนาคามิตา.	หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑
ติฏฺฐนฺตุ ภิกขเว สตุต วสฺสานิ.	ภิกษุทั้งหลาย ๗ ปี ยกไว้
โย หิ โกจิ ภิกขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่ง
อิเม จตตารโ สติปัฏฐานเ เอว ภาเวยย	พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้
จ วสฺसानิฯเปฯ ปญจ วสฺสานิ...	ตลอด ๖ ปี ... ๕ ปี
จตตาริ วสฺสานิ... ตีณิ วสฺสานิ...	... ๔ ปี ... ๓ ปี
ทฺเว วสฺสานิ... เอกํ วสฺสํ...	... ๒ ปี ... ๑ ปี
ตสฺส ทฺวินฺหนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ	เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
ทิกฺกฺเขว ฐมฺเม อญฺญา	พระอรหันต์ผลในปัจจุบัน ๑
สตี วา อฺปาทิสฺเสส อนาคามิตา.	หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑
ติฏฺฐนฺตุ ภิกขเว เอกํ วสฺสํ.	๑ ปียกไว้
โย หิ โกจิ ภิกขเว ภาเวยย	ผู้ใดผู้หนึ่ง
อิเม จตตารโ สติปัฏฐานเ เอว	พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้
สตุต มาसानิ	ตลอด ๗ เดือน
ตสฺส ทฺวินฺหนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ	เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
ทิกฺกฺเขว ฐมฺเม อญฺญา	พระอรหันต์ผลในปัจจุบัน ๑
สตี วา อฺปาทิสฺเสส อนาคามิตา.	หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑
ติฏฺฐนฺตุ ภิกขเว สตุต มาसानิ.	๗ เดือนยกไว้
โย หิ โกจิ ภิกขเว	ผู้ใดผู้หนึ่ง
อิเม จตตารโ สติปัฏฐานเ เอว ภาเวยย	เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้
จ มาसानิฯเปฯ ปญจ มาसानิ...	ตลอด ๖ เดือน ..๕ เดือน
จตตาริ มาसानิ... ตีณิ มาसानิ...	..๔ เดือน ..๓ เดือน
ทฺเว มาसानิ... เอกํ มาสํ... อหฺมมาสํ...	..๒ เดือน ..๑ เดือน ..กึ่งเดือน
ทฺวินฺหนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ	เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง
ทิกฺกฺเขว ฐมฺเม อญฺญา	คือพระอรหันต์ผลในปัจจุบัน ๑
สตี วา อฺปาทิสฺเสส อนาคามิตา.	หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

ติฏฐตุ ภิกขเว อฑฒมาโส.	กึ่งเดือนยกไว้
โย หิ โกจิ ภิกขเว	ภิกษุ ผู้หนึ่งผู้ใด
อิเม จตตารโ สติปัฏฐานเ อาว ภาเวยย	เจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้อย่างนี้
สตตาทหิ	ตลอด ๗ วัน
ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขิ	เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง
ทิฏฺฐเจว ฆมฺเม อญฺญา	คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑
สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามีตา”ติ.	หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.
เอกายโน อยํ ภิกขเว มคฺโค	ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันหนึ่งเดียว
สตตานํ วิสุทฺธิยา	เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
โสภปริเทวานํ สมติกุกมาย	เพื่อลวงความโศกและปริเทวะ
ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมาย	เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส
ญายสฺส อธิคมาย	เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง
นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย	เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน
ยทิทํ จตตารโ สติปัฏฐานา”ติ.	หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการจะนี้แล
อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตนฺติ.	คำที่เรากล่าวตั้งพรรณนามาจะนี้ เราอาศัยเอกาย
	มรรคกล่าวแล้ว
อิทมไวจ ภควา.	พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทฺธพจน์นี้แล้ว
อตฺตมฺนา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทนฺติ. ภิกฺษุเหล่านั้ณยินฺตี ชีณชฺมภาษิตฺตของพระผู้มี	พระภาคแล้ว ฉะนี้แล. ^{๑๓๒}

^{๑๓๒} ที่.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๐/๒๓๓,ที่.ม.(บาลี)๑๐/๔๐๕/๒๙๒.

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายอานิสงส์ว่า

โย หิ โภจิ ภิกฺขเวติ โย หิ โภจิ
ภิกฺขเว ภิกฺขุ วา ภิกฺขุณี วา อุปาสิกโก วา
อุปาสิกกา วา.

เอวํ ภเวยฺยาติ อาทิตฺโต ปฏฺจาย วุตฺต
เตน ภาวนาหฺนุกฺกเมน ภเวยฺย.

ปาฏิกงฺขนฺติ ปฏิกงฺขิตพฺพํ อิจฺฉิตพฺพํ
อวสฺสํภาวํติ อตุโถ.

อณฺญาติ อรหฺตํ.

สติ วา อุปาทิสฺเสสฺติ อุปาทิสฺเส วา
สติ อปริกฺขีเณ.

อนาคามีตาติ อนาคามีภาโว.

เอวํ สตฺตุนฺหนํ วสฺสสาณํ วเสน สาสนสฺส
นินฺยยานิกภาวํ ทสฺเสตฺตวา ปฺน ตโต อปฺปรต
เรปิ กาลเ ทสฺเสนฺโตติ ติฏฺฐจฺนตฺตํ ภิกฺขเวติ
อาทิมหา.

สพฺพมฺปิ เจตํ มชฺฌิมสฺส เวเนยฺยปฺก
คฺลสฺส วเสน วุตฺตํ. ติกฺขปญฺณํ ปน
สนฺธาย ปาโตว อนุสสิฏฺฐโจ สายํ วิเสสํ
อริคฺมิสฺสตีติ. สายํ อนุสสิฏฺฐโจ ปาโต วิเสสํ
อริคฺมิสฺสตีติ วุตฺตํ.

อิติ ภควา เอวํ นินฺยยานิกํ ภิกฺขเว
มม สาสนฺนติ ทสฺเสตฺตวา เอกวีสติยาปิ
จาเนสฺสุ อรหฺตตฺตนิฏฺฐเณ เทสิตํ เทสนํ
นินฺยยาเตนฺโต เอกายโน อโย ภิกฺขเว มคฺโค
ฯเป ฯ อิติ ยนฺตํ วุตฺตํ.^{๑๓๓}

^{๑๓๓}ที่ฌนิกายฎกถา (สุมฺงคฺลวิลาสินี ๒) -
หน้า ๖๘๖

คำว่า โย หิ โภจิ ภิกฺขเว ความว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใด ผู้หนึ่ง ไม่ว่า ภิกษุหรือภิกษุณี
อุบาสก หรือ อุบาสิกา.

คำว่า เอวํ ภเวยฺย ความว่า พึงเจริญ
ตามลำดับภavana ที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้น.

คำว่า ปาฏิกงฺขํ ความว่า พึงหวังได้ พึง
ปรารถนาได้ เป็นแน่แท้.

คำว่า อณฺญา หมายถึง พระอรหัต.

คำว่า สติ วา อุปาทิสฺเสสฺ ความว่า เมื่ออุปา
ทิสฺสวีกาชนฺธํ ที่กิเลสมีต้นหาเป็นต้นเข้าไปยึดไว้
เหลืออยู่ ยังไม่สิ้นไป.

คำว่า อนาคามีตา แปลว่า ความเป็นพระ
อนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดง ความที่
คำสั่งสอนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติออกจากทุกข์โดย
๗ ปี อย่างนี้แล้ว เมื่อจะ ทรงแสดงเวลา (ปฏิบัติ)
ที่น้อยไปกว่านั้นอีก จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ๗ ปี จงยกไว้ดังนี้ เป็นต้น.

ก็คำนั้นแม้ทั้งหมดตรัสโดย เวไนยบุคคลปาน
กลาง. แต่ที่ตรัสว่าบุคคลรับคำสั่งสอนเวลาเข้า
บรรลुकุณฺวิเศษ เวลาเย็น รับคำสั่งสอนเวลาเย็น
บรรลुकุณฺวิเศษเวลาเข้า ดังนี้ ทรงหมายถึง บุคคล
ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า คำสั่งสอน
ของเรา นำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์อย่างนี้แล้ว เมื่อ
จะทรงยังเทศนาที่ทรงแสดงด้วยธรรม อันเป็นยอด
คือพระอรหัตให้จบลงในฐานะ ๒๑ ประการ จึง
ตรัสว่า ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางดำเนิน
อันเอก เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อ...
ด้วยประการฉะนี้ คำอันใด อันเรากล่าวแล้วอย่างนี้
คำนั้นเราอาศัยทางอันเอกนี้กล่าวแล้ว

๑๓.๑๕ เจริญสติปัฏฐาน ๔ ทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์

สปรุริสสเสโว ปริปุโร สทฺทมมฺสฺสวณฺ
ปริปุเรติ

สทฺทมมฺสฺสวณฺ ปริปุโร สทฺธฺ ปริปุเรติ

สทฺธา ปริปุรา โยนิโส มนสิการํ
ปริปุเรติ

โยนิโส มนสิการो ปริปุโร สติ-
สมฺปชฅณฺํ ปริปุเรติ

สติสมฺปชฅณฺํ ปริปุโร อินฺทฺริยสํวารํ
ปริปุเรติ

อินฺทฺริยสํวารो ปริปุโร ตีณิ สฺจฺจิตฺตานิ
ปริปุเรติ

ตีณิ สฺจฺจิตฺตานิ ปริปุรานิ จตฺตารो
สติปฏฺจฺจานเณ ปริปุเรนฺติ

จตฺตารो สติปฏฺจฺจานา ปริปุรา สตฺต
โพชฅงฺคเณ ปริปุเรนฺติ

สตฺต โพชฅงฺคา ปริปุรา วิชฺชาวิมุตฺติ
ปริปุเรนฺติ

การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้
การฟังสัทธรรมบริบูรณ์

การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้
ศรัทธาบริบูรณ์

ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การ
มนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์

การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์
ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์

สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้
ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์

ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อม
ทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์

สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัฏ
ฐาน ๔ บริบูรณ์

สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้
โพชฅงค์ ๗ บริบูรณ์

โพชฅงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้
วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๑๓๕}

^{๑๓๕} อ.ทศก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.